

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

РІКА ЖИТТЯ

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

РІКА ЖИТТЯ

ОПОВІДАННЯ

Київ–2016

рагура

ББК 84.4УКР

Ф59

Проза Б. Фінкельштейна примітна передовсім тим, що вона дивовижно балансує на грані правди життєвої і правди художньої. Зовні його оповідання створюють враження переказаних реальних подій, у них багато посилань на конкретні дати, імена (інколи достовірні, інколи змінені), помітні суспільні явища. І все-таки це справдешня художня проза з усіма її канонічними атрибутами. Потрапляючи в силове поле магії тексту, перестаєш помічати, що перед тобою — шматки чужої біографії. Викладені письменником історії стають також частиною і твоїх, читачевих, ремінісценцій і переживань, тривог і радощів. Ніби сам долучаєшся до карколомних перипетій у долях героїв, ідеш з ними їхніми стежками, передумуєш з ними їхні думи.

*Віктор Баранов,
голова Національної спілки
письменників України (2011–2014)*

**Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2016 року**

ISBN 978-966-281-076-9

© Фінкельштейн Б. Г., 2016

© Журнал «Радуга», 2016

«СПОКОНВІКУ БУЛО СЛОВО»¹

Я не пам'ятаю часу, коли б не читав. З одного боку, це начебто суперечить моїм же відчуттям, що я пам'ятаю себе з народження і навіть трохи раніше — з початку процесу народження, але з іншого боку, мені завжди здавалося, що я отримав це знання у вигляді родового інстинкту, який проявився, коли я добре освоїв усну мову.

У деяких апокрифічних текстах згадується, що діти до народження знають мову Світу, яку потім, після народження забувають. Що це за мова? Можливо, та, якою люди говорили до початку будівництва Вавилонської вежі, тобто до змішування мов. Можливо, та, якою говорила сім'я Ноя. Це всього лише гіпотези, не підтверджені фактами, і, судячи з усього, ця тема лежить поза межами людського пізнання.

Проте батьки стверджували, що до чотирьох років я вже добре читав. Вони не помітили, коли це почалося, але точно знали, що мене ніхто й ніколи не вчив читати.

Мені завжди було цікаво, звідки береться знання, яке ми отримуємо від народження і яке здобуємо у процесі життя.

У мене є молодший брат, молодший майже на одинадцять років. Коли він народився, я вже був досить дорослим і міг спостерігати, як він переходить від стану неусвідомленого дитинства до повноцінного мислення, тим паче, що й жили ми в одній кімнаті. Втім, чи настільки неусвідомленим було це саме дитинство? Він довго майже не говорив, а потім, уже після двох років, раптом заговорив мало не в один день, причому відразу з досить багатим лексиконом.

---

¹ Перший рядок книги Нового Заповіту «Євангеліє від Іоанна».

Дуже швидко, місяця зо два по тому він почав читати і після трьох років читав уже досить швидко. «А що ж ти не розмовляв?» — запитували ми його пізніше. «А навіщо з вами розмовляти?» — поважно відповідав цей малий, якого й від землі не видно. Його теж спеціально ніхто не вчив; здається, тільки азбуку купили, яку він сам і опанував. Бачите, те ж саме — природжене знання. Чи варто дивуватися, адже ми були дітьми одних і тих же батьків.

Читав я в дитинстві багато й все підряд, без системи, але все, що я коли-небудь прочитав, автоматично займало своє місце у первісно існуючій системі знань. Усе це лягло на полицю на своє місце в згорнутому вигляді й бралось звідти за потреби. Така була базова програма, первісне «програмне забезпечення».

Я почав читати ще до телевізійної ери, й тому моє розуміння книжки абсолютно не схоже на сприйняття пізніших поколінь.

Відеоінформація, той же фільм, наприклад, легше, а головне, швидше засвоюється. Водночас вона менш інформативна. Дві людини, що одночасно подивилися фільм, розповідають його по-різному; кожен засвоїв щось своє. Інформація ж, отримана з книжки, відрізняється тільки на ту величину, на яку відрізняється об'єм оперативної пам'яті у різних читачів.

Крім того, смію припустити, що активний читач дотелевізійної епохи бачить книжку, а сучасний тільки чує.

Я, наприклад, книги не читаю, я в них живу. Розгорнувши книжку, я відразу ж потрапляю в створений нею світ, бачу його внутрішнім поглядом, чую його мешканців, буває, що й доповнюю його інформацією, почерпнутою з книжок, прочитаних раніше.

У віці чотирьох-шести років я читав настільки багато, що дитячі лікарі, побоюючись за моє психічне здоров'я, радили батькам розлучити мене з книжкою. Батьки чесно

намагалися, але не виходило. Я тоді читав усе, що траплялося під руку: вивіски, газети, оголошення і ставив при цьому стільки запитань, що батьки вирішили: простіше не забороняти. Тоді легше контролювати, які книги я читатиму. Але вимога обмежити цей процес залишилася надовго. У сім'ї збереглася досить унікальна листівка, на якій я у віці семи років поздоровляв маму з днем народження.

«Дорога матусю! — писав той хлопчик. — Вітаю тебе з Днем народження. Обіцяю добре вчитися і мало читати». Мало читати? Сам зараз дивуюся.

Обіцяти-то я обіцяв, але читав все одно дуже багато і в основному переважно дорослі книжки. Звичайно, дитина бере з книжок тільки те, що може взяти, але запам'ятовує все і тлумачить іноді по-своєму.

1952 рік, мені шість років, ми з мамою і татом у Гурзуфі, літо, серпень. Тоді на всьому гурзуфському пляжі було десь п'ятдесят дорослих. Професори, народні артисти, головні інженери, директори. Тато й мама ведуть світські розмови, а я сиджу зі збіркою творів О. І. Купріна, взятою мною в місцевій курортній бібліотеці, і читаю зовсім не дитячу повість «Яма», написану автором у 1915 році. Я тільки учора на цьому самому місці закінчив читати теж не дитячу книгу В. О. Гиляровського «Москва і москвичі» і намагаюся проводити деякі аналогії. Але зрозуміло не все. «Мамо, — голосно запитую я, — що таке публічний дім?» Сам я припустив, що це якийсь аналог публічної бібліотеки, а що таке публічна бібліотека, я вже знав, навіть відвідував її неодноразово.

Товариство замовкло, почулися стримані смішки. «Не знаю, — відгукнулася почервоніла мама, — не став безглузких запитань». «Може, краще розповісти, — неголосно запропонував старший чоловік, у миру генерал. — Все одно ж із часом дізнається». «Ось із часом нехай сам і дізнається, — посуворішала мама. І вже до мене: — Ніколи не перебивай

дорослих!» Я замовк, закріпившись на своїй першій версії. «Значить, мама не в настрої, запитуватиму тата», — вирішив я і продовжував читати далі. Знову незнайоме слово: «проститутка». Напевно, це щось на кшталт «інститутки». Слово «інститутка» було знайомим, та й тато якраз працював в інституті. «Це слово явно ближче татові, запитаю в нього», — і скориставшись паузою в розмові дорослих, я озвучив запитання. Товариство замовкло, тепер надовго. «А ти як думаєш?» — необережно поцікавився тато. Я виклав власну версію, що це, напевно, або співробітниця інституту, або ті, хто в ньому вчать. «Можливо, ти й недалекий від істини», — задумливо промовив тато.

Але раптом не витримала опасиста пані, дружина когось із відпочиваючих начальників. «Звідки ти це взяв?» — грізно запитала вона. «Тут прочитав», — несміливо відповів я. Пані подивилася на обкладинку. Прізвище автора вона явно десь чула, назва «Яма» їй, очевидно, нічого не говорило. Вона була помітно розгублена.

І тут знову втрутився генерал: «А які у тебе ще запитання, хлопче?» Я його явно зацікавив. Я почав запитувати. «А що, «жовтий будинок» — це будинок, пофарбований у жовтий колір? В Астрахані ми теж живемо в жовтому будинку... А ось тут одній жінці видали «вовчий квиток», так він що, з вовчої шкури зроблений?»

«Та-ак, — протягнув генерал. — Ось вони плоди просвіти». І сівши поруч зі мною, терпляче пояснив, що «публічний будинок» — це будинок для публіки; що «проститутка» — це від слова прости, або прости-прощай. «Пам'ятаєш, як у пісні: «Прости-прощай, Одесса-мама...»

Ви знаєте, на деякий час я задовольнився цим поясненням...

А в школі мої питання були серйозним випробуванням для бідних учителів. Адже я продовжував читати усе

підряд. До четвертого класу у нас взагалі була одна вчителька — Олександра Іванівна. Вона дуже добре до мене ставилась, але через батьків постійно просила тільки про одне — щоб я якомога більше мовчав на уроках. Цікаве прохання, чи не так? Як заборона на читання.

У дев'ять мене неабияк зацікавили питання статі — наближався підлітковий вік. Я, як завжди, спробував вивчити питання спочатку теоретично. У бібліотеці я взяв підручник для медичних вищих навчальних закладів і спробував відповісти на головне запитання — звідки беруться діти. Я прочитав з цього питання все, що знайшов. Усе було зрозуміло, окрім одного, окрім технології. Оповідання освіченіших у житейському плані однолітків, що жили, як правило, не в окремії кімнаті, як я, а разом з батьками, мене не влаштовували, я не міг у це повірити. Був у мене один друг, старший, — одноногий інвалід війни, що працював на лісопильні у дворі нашого будинку. До нього я і звернувся по роз'яснення. Роз'яснив інвалід, роз'яснив, як кажуть англійці, що «всі леді роблять це», і порадив, дуже мудро порадив. «Не жени машину, хлопче, — сказав він. — Усе прийде і все мине». Мав рацію інвалід, на всі сто мав рацію.

Але життя тривало, і з часом я почав ставитися до книжок як до давніх друзів. Я живу серед книжок, я працюю з книжками, я з ними відпочиваю, і ніщо у світі не замінить мені читання.

Я був уже дорослим, коли вперше прочитав Біблію. І тут я зрозумів, що слово — це не лише інформація, слово може творити, може створювати матеріальний світ з ідеального.

«Споконвіку було Слово, — сказав апостол Іоанн, — а Слово в Бога було, і Бог було Слово».

Думаю, ніхто не сказав краще.

МАЙСТЕРНІСТЬ АКТОРА

Восени 1952 року мої батьки почали занепокоюватися. Ще б пак, мені вже шість, я вже більше як два роки активно читаю, причому все підряд. А ось із мовою — проблеми. Мало того, що не всі букви вимовляю: «р», наприклад, так ще й виклад думок якийсь дивний. Я, як би це правильно сказати, «закорковувався», або що. Думок сила — а слів мало, і в марних спробах розповісти все, про що думаю, я зазвичай «булькав» і замовкав. Ну, ніби як повну пляшку перевернути. Спробуйте, і зрозумієте, про що йдеться.

Батьки-викладачі не могли цього збагнути. «Викладай думки послідовно», — строго вчив мене тато, але у мене не виходило. У мене не було послідовних думок. Вони були усі паралельні й одночасні.

Говорячи сьогоденішньою цифровою мовою, мені бракувало пропускнув спроможності каналу зв'язку, тобто мовного апарату.

Мене показали дільничному лікареві — він ніяких відхилень не знайшов, потім логопедові — теж без особливого ефекту.

І тут татові спала на думку блискуча ідея: «А що як дати йому кілька уроків ораторського мистецтва, навчити правильно викладати свої думки?» — запропонував він мамі.

Педагоги, одне слово. Вони й мислили як педагоги: потрібен репетитор. Але предмет був поза їхньої професійної компетенції. Кого ж найняти в репетитори? Деякий час вони обговорювали це питання, і раптом тата осінило: «Треба пошукати репетитора в театрі!»

У Астрахані був драматичний театр із постійною трупою і приміщенням. Це був старовинний провінційний театр із «черевцем» і традиціями. Батьки туди іноді ходили.

Без мене, звичайно: я ще був занадто малий для розуміння «високого мистецтва».

Але через кілька днів тато з кимось домовився, і ось ми йдемо до театру. Я був у зимовому пальтечку на ватині — вже грудень. Випав перший сніг, і мені було весело, я весь час намагався проїхати по підмерзлих калюжках. Транспорту в ті далекі роки на вулицях Астрахані було мало, тож я майже не ризикував потрапити під машину. Одне тато мене постійно осмикував.

«Поводься пристойно, — повчав він. — Ми йдемо до самого Михайла Івановича». Після трьох повторень я запам'ятав це на все життя. Бачите, і зараз пам'ятаю. Та ось і театр. Ми подалися не до центрального, а до бічного входу, пройшли довгим коридором і опинилися перед кімнатою, на якій висіла табличка з якимсь написом.

Те, що я побачив за дверима, мене дуже зацікавило. Там, на стільці перед дзеркалом сидів поважний чоловік у халаті, з обличчям, намащеним чимось блискучим, мені здалося вазеліном. Над ним клопоталася молода пухкенька жінка, одягнена більш ніж легко: в напівпрозорій халатик. Вона спочатку чоловіка намазувала, потім щось відклеювала, потім щось причісувала.

Мені все це здалося дуже дивним. По-перше, я звик, що халати носять тільки жінки, і, зрештою, перед дзеркалом крутяться. По-друге, про косметику в ті часи, за винятком помади й пудри, практично було невідомо широким масам громадськості. А по-третє, сувора післявоєнна мораль не допускала, щоб жінки були одягнені так легко при сторонніх.

Але тут чоловік обернувся і глибоким голосом звучно запитав: «Здрастуй, хлопчику. Як тебе звать?»

«Боря», — несміливо відповів я. «Скажи це голосніше й чіткіше, а то я щось погано чую», — сказав чоловік. Я розлютився. «Тут що, мене за маленького вважають?»

«Боря!», — прокричав я на повне горло. «Ну це вже занадто голосно», — поморщився він і провадив далі: «Ти вже читаєш?» «Так», — відповів я з певною зловтіхою. Річ у тому, що почувши напередодні про майбутній похід до театру, я полазив по татовій бібліотеці й підготувався.

«І що ж ти зараз читаєш?» — поцікавився чоловік, намащений вазеліном. «Ромео й Джульєта», — з викликом відповів я. Він, здалося, трохи розгубився. «Ви не вважаєте, — це вже він звернувся до батька, — що дещо ранувато?»

«На нього ж управи немає, — скрушно зітхнув тато, — що хоче, те й читає». Тут він мав рацію, на мене справді не було управи.

«Ну, гаразд, — відповів чоловік, як я зрозумів, Михайло Іванович. — Зайдіть по нього години через півтори».

Батько пішов, а він запитав: «Ти можеш прочитати якого-небудь вірша?» «Як же, — відповів я. — Звичайно, можу». І тут же спробував викласти шекспірівський пролог у перекладі Пастернака:

Две равно уважаемых семьи
В Вероне, где встречаются,
Ведут междуусобные бои
И не хотят унять кровопролитья.
Друг друга любят дети главарей,
Но...

Відповідно до своєї звичайної манери говорити, я прискорювався, прискорювався і, нарешті, слова переповнили мене, і я замовк.

«Отож бо, — сказав, вже витертий і причесаний на той час, Михайло Іванович. — І куди ти квапишся? У тебе що, часу бракує? Поспішаєш жити?»

Тут він ущипнув за м'яке місце жінку в халатику й млосно сказав їй: «Годі, Машенько, відпочинь».

Ми залишилися вдвох. «Слухай-но, Борю, — сказав Михайло Іванович. — Дам я тобі кілька порад. Якщо хочеш, можеш їх виконати. А втім, твоє діло... — і помовчавши, вів далі, — спочатку дочекайся, щоб усі скінчили говорити. Потім зроби паузу і починай говорити сам. Спочатку тихо й повільно, щоб усі замовкли та прислухалися. Потім голосніше й темпераментніше. Говори завжди повільніше, ніж би тобі хотілося. Роби чіткі перерви між словами і довші між фразами. У цих паузах продумуй усередині себе, про що ти говоритимеш далі. Існує дві головні речі. Це: ніколи не давай себе перебивати. А щоб такого не сталося, не говори занадто довго. І друга, тримай паузу. Саме довжина паузи й визначає майстерність актора. Великі актори могли довго тримати паузу, і публіка при цьому ворухнутися не сміла. Зрозумів?»

«Так, — відповів я, хоча мало що з цього второпав. — А як це зробити?» «Тренуватися слід, — відповів Михайло Іванович. — Ось з наступного разу ми цим і займемося. Тільки Ромео з Джульєтою поки залиш. Давай почитаємо що-небудь з Пушкіна або Лермонтова». На цьому перше заняття закінчилося, і я бадьоро побіг додому, не дочекавшись тата, який, як завжди, затримувався.

Наступного разу я захопив з собою вірші, і Михайло Іванович вибрав вірш М. Ю. Лермонтова «Парус».

Добре він, слід сказати, пояснював, і через деякий час я дещо навіть засвоїв. Але пауза? Це було найважче. Почав я вдома тренуватися. «Мамо...» — кажу й — замовкаю. «Йди спати», — бадьоро відповідала мама, не помітивши моєї паузи. «Тату...» — і те ж саме: «Йди спати». «Що це весь час спати й спати?» — думав я. Слід сказати, що батьки у мене багато працювали, тож поговорити з ними я міг тільки перед сном.

Але я не занепадав духом і продовжував тренуватися. Так минуло три тижні. Михайло Іванович був уже мною в основному задоволений, хвалив навіть. Але звіт про

виконану роботу я повинен був скласти на святкуванні Нового року, у нас удома.

І ось цей день настав. Зібралися гості — вся професура інституту.

Мене одягнули в костюмчик з мереживом на грудях і оксамитовими штанцями до колін. Як я їх, ці штанці і мережива, ненавидів! Варто мені було хоч де з'явитися в цьому наряді, як мене негайно починали дражнити однолітки. Враховуючи життєву розвиненість наших вуличних хлоп'ят, «дівчинка» — це ще було найневинніше з того, що вони говорили.

Але й цього зазвичай бувало достатньо для чергової бійки з важкими наслідками у вигляді позбавлення прогулянок чи пайки шоколаду, або стояння в кутку, чи (найважче) тимчасової заборони на читання.

Але робити було нічого. Винесли табурет, мене на нього поставили, і мама голосно проголосила: «А зараз Боря прочитає вірші».

Я відставив праву ногу, як говорив Михайло Іванович, упер ліву руку у бік, а праву простер перед собою і бадьоро почав:

«Белеет парус одинокий, — сказав я з легким підвиванням. — В тумане моря голубом». У цей момент табурет похитнувся, і я заgrimів разом із ним, опинившись чомусь в обіймах незнайомої пані, що викладала історію.

«Что ищет он в краю далеком? — продовжував я з істеричними нотками в голосі, упираючись головою в її неосяжні груди. — Что кинул он в краю родном?..»

Усі на якусь мить завмерли. Оце була пауза.

У наступний момент, гості і батьки кинулися до мене, підняли, обтрусили, знову поставили на табурет, і я таки дочитав вірша, зірвавши бурхливі оплески.

І відтоді мене цей вірш просто переслідував. Як гості, так: «Борю, почитай».

Став я, щоб помститися, з паузами експериментувати. «Играют волны...», — промовляв я і завмирав. Завмирили і слухачі, думаючи, напевно: «Бідна дитина, забула».

Але дитина неухильно продовжувала, знижуючи голос до шепоту: «Ветер свищет, И мачта гнется и скрипит...» Тут я починав розгойдуватися, зображуючи цю саму щоглу.

«Увы! — вигукував я скорбно. — Он счастья не ищет. — Тут я простягав руки до публіки й слабким голосом продовжував: — І не от счастья бежит!»

Так, забув сказати, що після Нового року я більше до Михайла Івановича не ходив, оскільки батьки вирішили, що я достатньо, може навіть надмірно, просвітився у галузі ораторського мистецтва. «Замикання» або «затискання», як таке явище називають в акторському середовищі, у мене вже не спостерігалось.

Слова й фрази вільною рікою потекли з мене і затопили слухачів. Я торохтів без угаву. Про все, що прочитав, про все, що почув, я з почуттям, неквапно повідомляв їм.

Врешті-решт мама знову звернулася до лікарів. «Раніше він нічого сказати до пуття не міг, а зараз його зупинити неможливо», — повідомила вона у моїй присутності дільничному лікарю Олександрі Степанівні, приємній жінці середнього віку. — Ну що тут робити?»

«А нічого не робити, — заспокоїла лікарка. — Саме пройде, переросте».

І після паузи додала: «От же Михайло Іванович, він кого хочеш умовить», — і сором'язливо відвела очі. Певно, що до театру вона ходила і Михайла Івановича знала.

І справді, з часом минуло.

А років через десять я помітно виріс і став іноді ходити до театру зі знайомими дівчатками. Була у нас і така форма залицання.

Михайло Іванович ще працював, але був уже стареньким. Героїв-коханців тепер не грав, здебільшого «благогородних батьків».

І ось якось, набравшись сміливості, прийшов я до театру з букетом. «Це мені»? — радісно запитала моя супутниця. «Ні, — загадково відповів я. — Побачиш».

Спектакль закінчився, актори вийшли на сцену, і я пішов зі своїм букетом у потоці вдячних глядачів. «Михайле Івановичу, — сказав я тихо, вручаючи йому букет, — це я, Боря. Пам'ятаєте, як десять років тому ви вчили мене акторській майстерності. Ну, це... тримати паузу». Він подивився на мене. Вочевидь, він нічого не пам'ятав. «Там іще була Машенька, — нагадав я. — Гример».

Щось осмислене промайнуло в його очах, Машеньку він пам'ятав. «А Олександрю Степанівну пам'ятаєте? — у відчаї промовив я. — Вона моїм дільничним лікарем була, і все про це знала». Михайло Іванович м'яко і загадково усміхнувся. Судячи з усього, він добре знав Олександрю Степанівну.

Коло замкнулося, ми знову зустрілися, але ненадовго. Через місяць я поїхав вступати до інституту і більше ніколи не бачив ні Астраханського драматичного театру, ні літнього «прем'єра» Михайла Івановича, ні тим більше Машеньку чи Олександрю Степанівну.

Але вірш «Парус» Михайла Юрійовича Лермонтова, написаний ним у 1832 році у віці всього 18 років і вперше опублікований в «Отечественных записках» в 1841 році, я вже не забуду ніколи.

З часом я примирився з цим віршем, оцінив його. І коли в інституті плавав улітку матросом на вітрильній яхті по Чорному морю, і пізніше на океанських просторах і великих кораблях, я завжди пам'ятав:

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой...
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой.

Як прекрасно і зворушливо це звучить.

Віддамо належне Михайлу Івановичу. За три тижні і на одному вірші навчити хлоп'я правильно говорити. Визнайте, це не просто.

Все, що мені він тоді передав, я пам'ятаю і зараз. Цього цілком вистачило на все життя, щоб правильно і зрозуміло викладати свої думки, іноді навіть дуже великій кількості людей.

Пам'ятайте, головне — це тримати паузу.

«І ЗАСУРМИВ ПЕРШИЙ АНГЕЛ...»¹

Щось глухо прогриміло вдалині. Схоже на грім. «Напевно, десь гроза», — подумав я, стоячи в глибокій по коліно калюжі, і задумливо підчепив босою ногою маленьке жабеня, що загавилося.

Вночі йшов дощ і, напевно, до вечора знову піде. Привілля для хлопчаків. Мені сім років і я щойно закінчив перший клас. 1954 рік, Астрахань, травень місяць. Справжня спека ще не настала. Тяжко буде близько середини червня, але до цього часу я вже поїду з батьками на море, на Кавказ.

Море, як я його любив! Ми два роки як переїхали до Астрахані з Одеси. Попервах мені було дуже важко. Не знаю, як там дорослі, але п'ятирічне хлоп'я перший рік хворіло майже безперервно. Різко континентальний клімат нижнього Поволжя після м'якої одеської погоди здавався нестерпним. Як це, взимку до — 30 °С, влітку до +50 °С. Спробуйте самі, буде непереливки. Взимку хоча б можна зігрітися біля теплої печі чи батареї. А влітку? Врахуйте, побутові кондиціонери ще не винайшли.

Тому доморощені винахідники придумували хто на що здатний. Найпоширенішим способом у нас вважалося таке: треба було відкрити вікна з обох боків будинку, щоб створити протяг. Потім намочити й легенько відтиснути простирадло, загорнутись у нього і лягти просто на дощату підлогу. За законами фізики, висихаючи, простирадло знижувало температуру середовища, що оточувало твоє тіло, на кілька градусів.

---

¹ Біблія, Одкровення (Апокаліпсис) апостола Іоанна Богослова 8:7. «І засурмив перший Ангел, — і вчинилися град та огонь, перемішані з кров'ю, і впали на землю. І спалилась третина землі, і згоріла третина дерев, і всіляка зелена трава погоріла...»

За цей час можна було спробувати заснути. Спосіб винайшов доцент, завідувач кафедри фізики у педагогічному інституті, де мій батько завідував кафедрою математики. Ефективність методу неодноразово доводила практика, що зробило доцента дуже популярною фігурою у місцевих пань. Як висловились одна з них: «Щоразу роздягаючись, я про вас згадую». Це було на невеликій гулянці, присвяченій чийсь іменинам, куди батьки прийшли зі мною, щоб я погрався з місцевим хлопчиком. На нас, як на малоліток, і уваги ніхто не звертав. А ось я ж запам'ятав і деякий час навіть думав про це: «Чого це вона про нього згадує»?

Зрозумів згодом, років п'ять-шість по тому. Тож обережніше висловлюйтесь і стриманіше поведіться при дітях, а то ризикуєте репутацією, коли вони напишуть про вас років так через шістдесят.

Проте нас літні важкі кліматичні умови торкалися мало. Влітку батьки брали двомісячну викладацьку відпустку і їхали зі мною до моря: в Одесу, в Крим, на Кавказ.

Там я відходив від астраханського клімату, купався, за смагав, налягав на фрукти, ріс і розвивався.

До речі, щодо росту. Я ріс, ріс — і до шістнадцяти років уже повністю виріс. Усе це було до ери акселерації, але я все-таки обігнав тата на десять сантиметрів, а маму на двадцять п'ять. Відзначте цей факт, пізніше я до нього повернуся.

Знову ніби слабкий гуркіт грому. Треба йти додому обідати, а то все одно дощ піде.

І я бадьоро побіг додому, покинувши веселий гурт однопітків, котрі, як і я, ганяли в самих трусах босоніж по калюжах, гралися, билися, галасували, дружили. Тобто поведилися, як і належить дітям у всі часи.

Невдовзі я поїхав до моря й повернувся до початку навчального року. Компанії хлопчаків так само збиралися, але далеко не всіх давніх знайомих я бачив довкола...

Тоді я про це не замислювався, але через багато років батьки розповіли мені про надзвичайно високу літню дитячу смертність у нашому місті. Пам'ятаю, знайома лікарка з дитячої поліклініки пошепки (я, правда, все одно почув) розповідала мамі про те, що ці відомості в Астрахані враховувалися виключно в секретних статистичних матеріалах.

Зазвичай списували все на харчові отруєння. Справді, симптоми були схожі: блювота, пронос, різке ослаблення серцевої діяльності. Лікарі лікували, іноді допомагало, іноді ні. Як пощастить.

Набагато пізніше я почув іншу версію. Мені розповів її один з моїх далеких родичів, авіаційний інженер з Москви. У той час він кілька разів приїжджав до нас, у відрядження, на випробування в Капустин Яр.

Це було таке місце — ракетний військовий полігон у північно-західній частині Астраханської області. Полігон був створений в 1947 році для випробування радянських балістичних ракет.

За відкритими нині даними, починаючи з 1950 року, там було здійснено не менше одинадцяти ядерних вибухів в атмосфері, потужність яких становила близько шістдесят п'яти бомб, скинутих на Хіросіму. Крім того, там було підірвано близько двадцяти чотирьох тисяч керованих ракет.

Знати б тоді. Втім, що можна було змінити? Батьки, навіть не знаючи цього, робили все, що могли. А ми, діти, були за піддослідних кроликів. Ми бігали босоніж під радіоактивними дощиками по калюжах, отруєних ракетним паливом. Дивно, що декотрі все-таки вижили. Хто відповідь за все це? Немає винних? Але ось, дивлячись на усе це з великої відстані, я бачу — є. Ще й як є. Водночас усе дуже неоднозначно. Ми, тобто я і мої товариші, справді дуже багато хворіли в дитинстві, смертність у дитячому віці була дуже високою, але той, хто вижив, потім уже майже й не хворів, відрізнявся

непоганими фізичними даними та високою працездатністю. Я і зараз підтримую контакти з деякими своїми однолітками, друзями дитинства, і можу робити деякі висновки.

Однією з цікавих відмінностей, принаймні особисто у мене, являється те, що я фізично відчуваю підвищений радіаційний фон. Цю властивість виявив у мене ще наш офіцер-«хімік», коли я служив в армії.

Виявив і спершу не повірив: ну немає у людини таких органів чуття. А все-таки я відчуваю. Зовсім особливий стан виникає: голова й повіки починають важчати, ніби як на сонці перегрівся. Відійдеш від джерела радіації — мінає.

Відійти, правда, не завжди виходить. Так було це зі мною в липні 1972 року. Я навіть до лікаря звертався, думав захворів. Цей епізод зафіксований у моїй медичній карті, яка, до речі, і досі зберігається в мене вдома. Як виявилось, 9 липня цього року в Україні, в Харківській області, за 8 кілометрів від траси Москва — Сімферополь був здійснений промисловий ядерний вибух у спробі загасити газовий факел на аварійній свердловині.

Заряд так і назвали «Факел». Експеримент закінчився невдало, приборкати газову стихію не змогли, а ось наскільки місцевість заразили, наскільки екологію підірвали — про це точних даних і досі немає.

А катастрофу 28 квітня 1986 року відчув я, сидячи на роботі у своєму інституті. Вийшов надвір і здалося мені, що це від дороги лине. Дивлюся, а там військовий УАЗик стоїть, поруч якийсь офіцер із приладом. Подивився на стрілку — зашкалює. Нічого ще до пуття відомо не було. Потім стало зрозуміло — Чорнобиль, машини рознесли радіоактивний пил на колесах.

Через місяць у Київ приїхав, у відрядження — те саме.

Є і інші особливості. Усі мої дитячі знайомі, що досі живі, — сови, тобто лягають пізно, усі сплять дуже мало (по 4–5 годин), всі не мають зайвої ваги й виключно

продовжують більш менш продуктивно працювати. Дякувати сайтові «Однокласники», зуміли таки відшукати одне одного та маємо можливість спілкуватися.

До речі, я ще й добре бачу в темряві. У армії мене завжди на нічні стрільби ставили, де я вправно стріляв і за себе, і за старших офіцерів. Явно не просто так усе це.

Розмовляв я якось з фахівцем-біологом. Було це у потязі, і ми вже одну півлітру «вмовили». Розповів я йому про свої спостереження. Тут на нього й найшло. Прочитав він мені цілу лекцію і на завершення припустив, що ми є продуктом «індукованої мутації», тобто зміни генома під впливом несприятливих умов довкілля.

«Ну, — запитую, — чого ж тепер чекати?» «А нічого, — відповідає. — Якщо наслідки для організму позитивні, то й не переймайтеся, живіть із цим, передавайте нові властивості нащадкам. Ось у Хіросімі, хто з дітей вижив, теж не хворіють і вищі за батьків набагато. До речі, — запитує. — Ви вищі за батьків?»

Пам'ятаєте, я обіцяв повернутися до питання про ріст.

Добре було б назавжди покінчити з цією темою. Все-таки після підписання в 1963 році «Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою», я сподіваюся, навколо стало чистіше.

Проте в житті усяке трапляється.

1969 рік, Волгоградська область. Я, лейтенант, командир взводу дивізіонного батальйону зв'язку, беру участь у навчаннях країн Варшавського Договору. Стоїмо ми в степу, антени розгорнули, радіозв'язок встановлюємо. Зі мною три спецмашини й взвод зв'язківців. Поряд якась мотострілецька частина влаштувалася, далі танкісти, за пагорбом на закритій позиції — артилеристи.

Раптом, просто перед нами кілометрів за п'ять — вибух. Не просто вибух, а великий вибух, до хмар. І форма характерна, грибоподібна.

Відчуття, чесно кажучи, малоприємне. Біжу до машин і кричу щодуху: «Одягнути костюми радіаційного захисту!» Дивлюся: нікого. Тільки за комутатором мирно похрюпує сержант-телефоніст, що заснув.

Відчуваю, час гаяти не можна, і починаю швидко розгортати й надівати важкий, з освинцьованої гуми, костюм. А в нагрудній кишені гімнастерки у мене радіометр. Тільки вчора видали. Схожий на товстий олівець. У солдатів вони «сліпі»: щоб дізнатись, яку дозу отримав, — треба їх у спеціальний прилад встромити. А у мене, у офіцера, в нього подивитися на світло можна, і все побачиш.

Але розумію, що дивитися ніколи, зараз ударна хвиля пройде, а цей костюм весь у якихось кнопках, клямках, зав'язках. Заліз у машину, аж тут і ударна хвиля прокотилася. Машину так сильно гойднуло, але все-таки слабувато як для ядерного вибуху. Проте сильне занепокоєння мене все-таки не полишало, хоча організм радіації ніби не відчував. Одягнув я костюм, потім зазирнув у радіометр — нічого. Рисочка навіть не ворухнулася.

Виходить, імітація, ну, відлягло. Тут і посередник навчачь з'являється — майор у польовій формі і без будь-яких засобів захисту. Щось говорить.

Знімаю протигазу, прислухаюся. «Товаришу лейтенанте, а де ваш підрозділ?» «А ось», — кажу і показую на сержанта. «Замало, — каже посередник і сумно додає. — Втім і у ваших сусідів не краще».

Виявилось, що начальство вирішило перевірити психологічну дію ядерного вибуху на військовослужбовців. Тому таємно була підготовлена й підірвана дуже схожа імітація бомби.

Результат не виправдав їхніх очікувань. Дві третини рядового особового складу покинули позиції зі швидкістю,

наближеною до максимальної. Залишилися офіцери і ті, хто перепив.

Нам із сержантом оголосили подяку, решту відловлювали протягом іще двох діб.

Все-таки добре, що це була імітація. На той час ми вже достатньо уявляли наслідки ядерної атаки. Задумка не вдалася. Подейкували, що генерала-експериментатора відправили достроково на пенсію.

Я ще кілька разів бачив подібний прийом на навчаннях, але тепер уже ніхто не хотів ризикувати кар'єрою, і особовий склад про все повідомляли заздалегідь.

Тож, якщо аналізувати відомий вислів, що історія повторюється, тільки спочатку у вигляді трагедії, а потім уже як фарс, то це, звичайно, був фарс. Утім попереду нас чекали і трагедії, тому що у бюрократичній державі, якою останніми роками був СРСР, досвід не накопичувався і минулі помилки не бралися до уваги. Ось і наступали на ті ж граблі постійно.

Що ж, ця розповідь вийшла ближче до публіцистики, ніж до автобіографічно-художньої прози, але сподіваюся, що й вона знайде свого читача.

А закінчу її традиційно — добрим віршем.

Пам'ятаєте, як писав Борис Пастернак у 1956 році:

Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.

До сущности протекших дней,
До их причины,
До оснований, до корней,
До сердцевины.

Ось і я намагаюсь.

ТЕЖ МЕНІ, КАРУЗО

У другому класі, коли мені було вісім років, у мене несподівано прорізався голос. Ця знаменна подія сталася за таких обставин.

Листопад 1954 року; я на уроці співів. Дивні це були уроки. Якщо на інших, серйозних уроках, ну там арифметика або рідна мова, наша вчителька Олександра Іванівна підтримувала дисципліну і змагальність, то співи проводила вчителька музики, яка впоратися з нами аж ніяк не могла. Ми тільки що на головах не ходили. При цьому співати вважалося, даруйте за зворот, западло, а ось пустувати, кривлятися, блазнювати — так це геройство!

Бідна вчителька, однак, постійно пропонувала нам, усім разом і кожному окремо, заспівати яку-небудь пісеньку. В результаті це дуже нагадувало котячий концерт; у неї зволожувались очі, але вона наполегливо продовжувала безуспішні спроби. Мені було її шкода, я внутрішньо не розумів, за що ми так з неї знущаємося. Правда, до певного часу я тримав це при собі.

Особливо я став жаліти її після того, як мама розповіла, що вона з батьками-композиторами була відправлена на заслання з Москви за Урал ще перед війною. Після закінчення терміну їм дозволили оселитися не ближче за Астрахань. Батьки померли, вона вийшла заміж за чоловіка, який теж помер — від туберкульозу. Тепер вона самотня, з маленькою дитиною, і заробляє на життя, даючи уроки музики та викладаючи по школах.

Як же їй допомогти? Я не знав, проте рішення дозріло саме.

Коли сьогодні на уроці співів вона вкотре дійшла до мене і запропонувала заспівати, я, замість пустощів, підвівся,

прокашлявся і заспівав. Чи то спробував заспівати. Пісенька була безглузда, але я її чомусь пам'ятаю й досі. Називалася вона, здається, «Ручей» і починалася так:

Ах, ручей, чей ты, чей?
Я от снега и лучей,
Я бегу, я смеюсь,
Я сейчас с другим сольюсь.

Голос у мене ще не змінився, був тонким і пронизливим, і я заливався соловейком. Підозрюю, що із слухом були проблеми, але цього вже ніхто не помічав.

Клас настільки був приголомшений моїм відступництвом, що всі замовкли, і я співав у цілковитій тиші.

Але вчителька... До речі, її звали Розалія Максимівна. Вона була щаслива! Ось, нарешті, добилася результату. Вона тут-таки запропонувала мені залишитися після уроків на додаткові заняття, де вилила на мене увесь свій запас невитрачених знань. Боюся, що я був першим, хто відгукнувся на її пісенний заклик.

Однолітки розгублено мовчали; вони не знали, як до цього поставитись, а я прикривав свою невпевненість хвастощами.

«Ви нічого не розумієте, — казав я їм. — Співати — це дуже цікаво, та й пісні є класні, чоловічі, не те що цей «Ручей». На той час я вже прочитав «Пригоди Тома Сойєра», тому в кінці зазвичай додавав: «Кому-кому, а мені це подобається».

Пам'ятаєте, як Том фарбував паркан? Так от, як і в нього, у мене з'явилися послідовники. Декотрі, особливо дівчатка, співали помітно краще за мене. Та все-таки я був перший, і тому Розалія Максимівна мене особливо вирізняла.

Врешті-решт я заспівав той-таки ненависний «Ручей» на районному огляді і потрапив на міський.

Тоді вчителька зателефонувала до нас додому і запросила батьків на конкурс.

Батьки були спантеличені ще більше за моїх однокласників. «Що, у Борика голос»? — запитала мама. — Та не може бути. У нас у сім'ї ніхто не співав. То ж бо він до математики охолов». Єдиною гідною справою мама вважала математику. Проте свого часу вона закінчила в Одесі музичну школу. Це входило в типовий комплект освіти дівчинки з пристойної єврейської родини. Тож зіграти на піаніно «Турецький марш» вона цілком могла, хоча не зловживала цим. В сім років, мене теж завели до дитячої музичної школи на прослуховування. Однак без результату. Напевно, я їм за параметрами не підійшов, а тут такий «пасаж».

Словом, мама хоча й була здивована, але прийшла. Було вже холодно, і тому я ходив в зимовому пальті і валянках. Але тут концерт. Тому мені спеціально були куплені нові чорні шкіряні черевики. Вони висіли на вішалці в торбинці, стягнутій шворкою. Я повинен був захопити їх з собою і перед виступом перевзутися.

Звичайно, я забув цю торбинку вдома. Хоч який я був самостійний, а все ж дитина.

На сцену я вийшов у валянках. У них були заправлені сірі шкільні штани. Для тих, хто не знає, повідомляю, що в ті часи всі ходили у формі, і школярі теж. У нас була сіра, мишачого кольору шкільна форма й кашкети з околицями, які негайно перетворювалися на деяку подобу картузів.

Отже, я вийшов; за мною вийшов баяніст і сів на стілець у мене за спиною.

Я глянув у залу і побачив там маму. Вона дивилася на мої валянки, і з цього погляду я зрозумів, що вдома мене чекає серйозна розмова.

Але тут заграв баяніст, і я заспівав. Я співав якусь пісню, не менш безглузду, ніж «Ручей». Текст її не зберігся в моїй пам'яті, тому що, по-перше, я виконував її тільки двічі — на репетиції і на цьому конкурсі, а по-друге, тому що думав при цьому про майбутню домашню прочуханку. Пам'ятаю тільки, що були там слова: «Заходять в строй два друга молодих. Пожатеь крепких юных рук скрепило дружбу их». І так далі, в тому ж плані. Який час, такі були й пісні. У школі, наприклад, ми щоранку стояли в строю на розводі (лінійці). Отож, самі розумієте, все було або у строю, або поза строем. Особливо вибирати не доводилося.

Проте пісня дала мені можливість якомсь «розспіватися». Співав я досить голосно, але увесь час не в такт. Баяніст за мною не встигав (чи я його випереджав).

Я був єдиний хлопчик на цьому пісенному огляді, решта співали дівчатка. Тому публіка з батьків і різних малюків, яких приганяли сюди з уроків примусово, мені співчувала й підтримувала оплесками.

У перерві Розалія Максимівна щось із запалом розповідала мамі, зрідка роблячи промовисті жести в мій бік. Я сподівався, що з цим добрим враженням мама й піде, але вона залишилася.

Річ у тім, що в другому відділенні я теж виступав, але вже у складі групи однолітків. Ми марширували й будували живу піраміду. Для цього випадку я повинен був узутти спортивні капці, але... вони теж залишилися вдома в тій же торбинці, де й черевики. Що вдієш, довелося знову вийти у валянках; у майці, трусах і валянках. Поки марширували, було ще нічого. Але далі я мав зробити стійку на руках, а за ноги мене повинен зловити інший хлопчик. Стійку я зробив, але при цьому валянок, що нещільно сидів на лівій нозі, полетів до глядацької зали. Я, правда, і в одному валянку домарширував до кінця вправи, однак ефект був змазаний.

В результаті я потрапив до призерів і приніс додому грамоту за третє місце по вокалу. Очевидно, Розалія Максимівна входила в журі.

Додому я вертався з певним побоюванням, а коли прийшов, спробував швидко «звалити» спати. Та ба! Батьки зібралися мене виховувати. Правда, мені здалося, що вони не знали, як підступитися. «Що за ганьба на наші голови? — невпевнено промовила мама і вела далі: — Усе місто бачило, як ми не змогли забезпечити тебе нормальним взуттям». «Мамо, — парирував я. — Яке місто? Там було чоловік десять батьків, а решті — учням абсолютно однаково в чому я взутий. Краще подивися, у мене грамота».

Я хотів відвернути її увагу від валянків. Але мою маму збити з пантелику було неможливо. Вона була маленького зросту, та навіть найзапекліші хулігани із старших класів поводитися тихо-тихо в її присутності. «Дурниці все це, — відповіла мама. — Але як ти міг забути взуття на вішалці? Ти вже дорослий хлопчик».

І тут я засумнівався: «Може, не такий уже й дорослий?» Саме в яблучко влучив. Батьки перезирнулися, і тато рішуче відправив мене спати, припинивши дискусію. Я з полегкістю зник, але, маючи добрий слух, ухопив уривок фрази, якою обмінялися батьки. «Як він співав! — сказала мама. — Як срібний дзвіночок...» Так, мама була не лише невблаганним викладачем математики, а й сентиментальною одеситкою.

У подальші після цієї події роки вона не раз поверталася до теми мого співу. Щоразу ця подія обростала новими подробицями. Тут були й плітки у викладацькому колі щодо моїх валянок, і захват подружок щодо мого співу, і подальша доля ніжної і чутливої Розалії Максимівни.

Загалом, це було навіть певною подією в нудному провінційному житті.

Щоправда, на моїй долі це майже не відбилося. Так, невеликий штрих, епізод. По-перше, я ж не вчився ні музики, ні співу. Весь час віддавався математиці. По-друге, у мене дуже рано (ще й одинадцяти не мав) почав ламатися голос. Після цього про спів уже не могло бути й мови.

Та ось коли я наступного дня прийшов до школи, мене чекав триумф.

Однолітки дивилися на мене як на героя. Ще б пак, я порушив «обітницю мовчання» хлопчиків, я співав. До цього у нас співали тільки дівчатка. І не лише співав, а й переміг! Проте все це мало й зворотний бік. На великій перерві я вийшов у двір. Там уже стояла і мляво перелаювалася компанія старшунів, хлопців із третіх-четвертих класів. Я підійшов ближче.

Один з них подивився в мій бік, сплюнув і сказав: «Катай звідси, недолітку. Теж мені, Карузо».

Це був формальний виклик, ухилитися було не можна, та мені й не хотілося.

Ми відійшли убік, компанія оточила нас щільним колом, і він відразу спробував засвітити мені в око. Бувши істотно меншим, я кинувся йому під ноги, і ми покотилися по землі, дубасячи одне одного щосили.

Коли я після дзвінка повернувся до класу і сів на своє місце — на задню парту з лівого боку, то вигляд у мене був ще той.

Олександра Іванівна, наша вчителька, подивилася на мене і сказала: «Так добре співав. Ще б пристойна поведінка — і ціни б тобі не було». Я скромно промовчав, визнавши це за комплімент.

Але при цьому подумав: «До чого тут Карузо? Та й не збирався я співати довго, просто хотів Розалію Максимівну виручити. А решта вже якось саме по собі вийшло».

Набагато пізніше почув я відомий вислів, що «жодна добра справа не повинна залишатися безкарною». Оце був якраз той самий випадок.

До слова зауважити, саме в нашій школі, але в старших класах, вчилася в цей час майбутня знаменитість, видатна російська оперна співачка Тамара Андріївна Милашкіна.

Тож були у нас і справжні «Карузо». Та це вже інша історія.

ПАЛИЦЯ КАПРАЛА

У віці шести років я переїхав з батьками з Одеси у велике волзьке місто Астрахань. Це був зовсім інший світ. По-перше, там не було моря. Це мене сильно пригнічувало — море я любив. По-друге, у пониззях Волги був жахливий клімат: холодно, вітряно й малосніжно взимку, дуже спекотно влітку. Тільки навесні й восени було терпимо. По-третє, в цьому місті панували абсолютно інші стосунки між людьми як дорослими, так і дітьми. Звикнувши до гомінкого, але по суті м'якого та іронічного одеського спілкування, я довго не міг зрозуміти неприхованої ворожості, якою зустрічало мене це нове місце існування.

Коли я став старший, то де в чому розібрався. Традиції були інші. Зараз не всі, кому до сорока, розуміють, що був час, коли суспільні стосунки визначалися такими людоїдськими гаслами, як: «Хто не з нами — той проти нас», «Якщо ворог не здається — його знищують», «Син за батька не відповідає» (це щодо доносительства на батьків), «Якщо партія скаже треба — комсомол відповідь так». Юні піонери на пароль «Будьте готові!» давали відповідь «Завжди готові!». На що готові? Для чого готові?

Практичні висновки з усього цього були прості: хто не згоден, або не повністю згоден — того висмикнути з грядки геть як бур'ян. І висмикували, ще як висмикували. Величезна кількість людей сиділа в таборах, працювала на будівництвах у складі трудових армій. Робота на державу була обов'язковою, людина централізовано розподілялася і переводилася з місця на місце. Усе інше вважалося дармоїдством і дезертирством з дуже тяжкими наслідками.

Потрапляючи в місця, де «козам роги правлять», люди розуміли, що вижити непросто. Дуже жорсткі і суворі

закони як писані, так і неписані панували там. І по закінченні терміну той, хто вижив, ніс ці правила і на волю.

А Астрахань якраз і була тим місцем, далі за яке їх в європейську частину країни, зазвичай, не пускали. Як казали тоді: «Життя як у курнику: клюй ближнього, плюй на нижнього». Висловлювались і так: «Життя як у трамваї: хто не стоїть, той сидить», або: «Життя як у жолудя в лісі: навкруги дуби й вовки, і кожна свиня з'їсти може».

Яке життя, такий і фольклор, але найнеприємніше, що все це реалізовувалося на практиці, в житті.

Батькам дали дві кімнати в триповерховому гуртожитку педінституту. Тут жили студенти і сім'ї викладачів, а далі по вулиці стояв інший триповерховий будинок. Це були два абсолютно різних будинки. У нашому жили відносно благополучні діти й дорослі, в другому ж — повністю неблагополучні. Слід сказати, що ці неблагополучні діти були куди організованіші за нас, нащадків пристойних батьків. Вони вже давно збилися в зграї, і закони там були воістину вовчі. Нерідко, виходячи на вулицю, я опинявся наодинці з агресивною сусідською компанією, що найчастіше погано закінчувалося.

Тому до школи ми практично не відлучалися за межі свого закритого двору. Та коли я пішов до школи, шлях мій лежав якраз повз той самий будинок.

Батьки ніяк не могли зрозуміти, чому я постійно приходив з подряпинами й саднами, з відірваною ручкою портфеля, з чорнильницею, що пролилася, без шапки і без гудзиків. Приписували все це моєму забіякуватому й незлагідному характеру. Але одного разу, коли я закінчував третій клас, мама, яка теж працювала в школі вчителькою, повертаючись удень годині о третій додому, виявила у нашої огорожі велику «купу малу», з якої до її ніг я й викотився, побитий, проте непереможений. Усі розбіглися, а я

залишився сидіти на землі в одній сандалі. На другій відірвалася застібка, і вона злетіла в запалі боротьби.

Правда вийшла назовні, і батьки зібралися на сімейну педраду. Проводжати мене в школу й зустрічати ні в кого часу не було, та я і не допустив би такої ганьби. Тато сам виріс без батька на одеських вулицях і де в чому розбирався. «А де ж твої друзі? — запитав він. — Вас, дітей, у нашому будинку теж багато живе. Чому ви не ходите разом, не допомагаєте одне одному?»

Я замислився. Ідея видавалася цікавою. Правда, я дуже сумнівався у бойових якостях моїх сусідів-однолітків, але чому б не спробувати.

Увечері я зібрав у дворі всіх, кого зміг зібрати, і виголосив натхненну промову: «Хлопці, нас теж багато і чим ми гірші?! Розмовлятимемо з ними однією мовою. Змінимо стан справ, вломимо їм як слід!»

Кілька дітей відразу забрались, але на інших мої слова справили певне враження. І вже наступного дня ми поверталися додому зі школи ушістьох. Ось уже близько, от-от метрів сто — і ми у своєму дворі. Не прокотило, з під'їзду лихого будинку вийшло кілька малоліток і, недобре посміхаючись, попрямували до нас. «Уперед!» — скомандував я і, відкинувши портфеля, кинувся на ворогів. Але бій був як завжди короткий, і десь далеко попереду блиснули п'яти товаришів-утікачів. «Еге ж, — поспівчував мені ватажок супротивників, у черговий раз тицьнувши мене під ребра, — не бійці».

Підібравши портфеля, я попрямував додому. Плани помсти зріли у мене в голові, один фантастичніший за інший. Правда, заспокоївшись, я вирішив підійти до справи по-науковому і спочатку вивчити теорію. Я довго порпався у татовій бібліотеці, але нічого не знайшов. Сама математика й передплатні видання. Тоді я подався до міської бібліотеки

і на подив бабульок, що працювали там, став читати не казки, а книжки з розділу «Військові науки». Спочатку нічого корисного не виявив, проте через деякий час у мене стала складатися дуже своєрідна думка про матеріал. Мені здавалося, що слід учитися у росіян і радянських авторів. Адже відповідно до тієї історії, яка стояла на полицях, ми завжди перемагали всяких там німців і шведів. Але щось було не те. І нарешті я зрозумів що: у нас усі перемоги були у війнах, які вели не лише дружини й армії, а й увесь народ, як правило, погано навчений і погано озброєний. Втрати ж чомусь залишалися за дужками. І війни у нас не даремно всі вітчизняні. Тут тобі й Мінін з Пожарським, і війна з Наполеоном, і обидві світові, і навіть, як я зрозумів з одного підручника, для перемоги над крихітною Фінляндією знадобилася мобілізація. Та й чи перемогою це було?

А вороги? У ворогів зазвичай воювали тільки армійські, тобто ті люди, для яких це було професією, за яку їм гроші платили. Коротше впливало, що малими силами ми перемогти не могли, могли хіба що героїчно загинути, а це я вже «проходив».

Цей свій логічний висновок я якось дуже добре запам'ятав. І коли вже вчився в інституті, поставив його як запитання на семінарі одному літньому полковникові з військової кафедри. Постановка питання його неабияк зацікавила. «У вас що, були військові в роду»? — запитав він мене, якось швидко ставши дуже серйозним. «Математиків набагато більше», — відповів я і був дуже заінтригований, коли наступного дня він приніс і дав мені почитати книжку англійського військового історика. «Стратегія малих воєн» називалася вона. Не такими вже й малими здалися мені ці війни, інша річ, що велися вони малими силами. Ця книжка сильно змінила мою думку про предмет. Відтоді я є переконаним прибічником професійних армій.

«Читайте, — сказав полковник, — читайте, але думку свою тримайте при собі».

Так от, повернімося до теми. Це розуміння навіть у десять років підштовхнуло мене до думки почитати щонебудь про ворогів. У результаті я знайшов солідний фоліант «Історія Фрідріха Великого» і прочитав його повністю.

Пам'ятаю, як сильно вразив мене відомий вислів «старого Фріца» про те, що солдат повинен боятися палиці капрала більше, ніж супротивника. Я зрозумів, що треба робити, — цим капралом повинен стати я.

Спершу я викликав у двір свого найближчого товариша Толика, того самого, який перший накивав п'ятами, втікаючи від ворога. «Толику, — запитав я, — чому ти втік»? «А боявся», — простодушно відповів він. І був не самотній у своїй простоті. Так само відповів М. С. Хрущов, коли один особливо завзятий журналіст запитав його: «Як же, ви знали все й раніше, і нічого не робили»? Відтоді визнання у своєму боягузстві навіть дорослих чоловіків не примушувало червоніти. Що ж говорити про дітей.

«Добре, Толю, — сказав я. — Тепер ти боятимешся мене більше, ніж супротивника». І накинувшись на нього, сильно відлупив.

«Дивися, Толю, — напучував я після екзекуції, — якщо ти ще раз втечеш, я лупцюватиму тебе щодня».

Ця процедура повторилася з кожним учасником подій. Наприкінці я так захопився, що відлупцював поодиноці навіть чотирьох малих, що в бійці не брали участь.

Словом, через тиждень я повів своє військо, яке виросло до десяти живоїдів різного віку, в останній і рішучий бій.

Ми прийняли бій і програли. Ні, ніхто не втік. Просто виявилось, що пристойні діти не вміють битися. З синцями і саднами, з ревом і ганьбою ми відступили, і я знову серйозно замислився.

На території нашого досить великого двору була, як я вже згадував, лісопилка. Столяром там працював міцний чоловік Вася з дерев'яною замість однієї ноги. Ногу він втратив на війні, а служив, як сам розповідав, полковим розвідником. Відсутність ноги не заважала Васі регулярно гудіти, напиватися і бути улюбленцем навколишніх пань. Бідно було з чоловіками у повоєнні роки. Але взагалі-то чоловік він був душевний, із ним-то я і поділився. Вася швидко зважив на наше становище. «Так вони вас постійно лупцюють?! От фашисти! — обурився він і запропонував: — А ну веди хлопців сюди, я їх трохи потреную». Не збрехав Вася: судячи з усього, він справді був полковим розвідником. Кілька його зовсім не дитячих прийомів я пам'ятаю й досі.

«Головне, — радив Вася, — рухайтесь швидше. Хто швидший, той і виграв. Хто виграв, той і правий».

Через тиждень ми вийшли втретє. Ворог був розбитий і втік, перемога залишилася за нами.

Це дуже надихнуло мою дружину. Ми почали заглиблюватися на територію супротивника, потім приєднали до себе кілька компаній з сусідніх приватних будинків і нарешті стали серйозною загрозою для громадського спокою. Якось до батьків прийшов дільничний і про щось з ними розмовляв. Як виявилось, поскаржився вже один з батьків неблагополучних дітей. Тато покликав мене і став виховувати. «Як тобі в голову прийшло організувати компанію хуліганів? І всі ж діти пристойних батьків. Хто тебе напоумив?» — запитував він. «Ти, — чесно зізнався я. — Це ти, тату, підказав мені цю ідею. Спасибі тобі».

Життя тривало, батьки перевели мене до іншої школи. Там була інша компанія, і все поступово затихло, але всередині мене щось змінилося. Назавжди змінилося.

«Васю, — сказав я якось столярові, сидячи в черговий раз на лісопилці, — а ти знаєш, чому наші діти вдруге

не втекли?» І розповів йому все про принципи Фрідріха Великого, пруського короля, найкращого полководця Семилітньої війни.

«Ото дивина, — відповів Вася. — Та ми давно це знали. *Бий своїх, щоб чужі боялися*». І застрибав на дерев'янці до циркулярної пилки.

ЙДИ ЇСТИ, ЗАСРАНЦЮ!

Саме цей крик з вікна гуртожитку Астраханського педінституту я почув теплого весняного дня 1955 року. Не лише я почув. Велика компанія урвиголів, з якими я весело гасав по волейбольному майданчику, завмерла на мить. Усі ми, окрім одного хлопчика, були дітьми викладачів, що жили в цьому гуртожитку. А цей хлопчик був дитиною студентського подружжя, і інші діти відчували щодо нього ніби певну перевагу. Головне, що наші пристойні батьки ніколи так не висловлювалися, принаймні вголос, на весь двір.

«Яка ганьба, — подумав я. — Це скільки ж разів мені доведеться битися, щоб відновити свій авторитет? — І відповів сам собі: — Сім разів. Стільки, скільки тут дітей».

Мені було вісім років, я закінчував другий клас і дуже трепетно ставився до власної гідності. Скільки сил ішло на це з урахуванням усіх проблем, що виникали і так через моє довге і незвичне для місцевого менталітету прізвище!..

Власне, метод у мене у внутрішньовидовій боротьбі з однолітками був тільки один — битися. Що я і робив постійно. Рятували тільки гарні оцінки з усіх предметів (окрім поведінки, звісно).

Але засранцем мене ще ніхто не називав, навіть на нашій, не цілком благополучній вулиці. І ось тепер ця Клава.

Відклавши проблеми відновлення власного реноме на майбутнє, я намірився йти додому. Клава була хатньою робітницею, яку взяли на роботу тільки сьогодні вранці.

Слід сказати, що проблема хатніх робітниць переслідувала моїх батьків з моменту переїзду з Одеси в це велике волзьке місто. Родичів у нас тут не було, а працювали батьки майже весь день: тато — в інституті, мама — в школі.

Час був такий. Вважалося нормальним, що працюють усі. Навіть вагітні жінки, навіть матері-годувальниці, навіть однорукі й одноногі інваліди війни.

Але хтось же повинен був дбати про дім і дитину. Ось для цього й існували хатні робітниці. Нашій сім'ї спочатку з ними не щастило. Усі вони були якісь дивні, іноді неповноцінні, і швидко мінялися, але інших не було. Доводилося пристосовуватися.

Ось і ця Клава — дуже огрядна тітка середнього віку. Прийшла за оголошенням кілька днів тому. І усе б ніби добре, так виявилася — після колонії, де відсиділа три роки за спекуляцію і хуліганство. Про колонію вона сказала сама (я чув їхню розмову з мамою), а про кримінальні статті повідомив дільничний, що відвідав нас, у якого вона була піднаглядною. «Щоправда, звички красти вона не мала, — додав міліціонер. — Але боюся, що на хлопчика вона може вплинути дуже погано».

Проте діватися було нікуди, інші кандидатури не передбачалися, і мама ризикнула. Додатковим аргументом послужило те, що вже тоді вона дуже сумнівалася в можливості на мене вплинути. Нелегкий я був хлопчак і з усіх питань намагався мати власну думку. Дуже довго мені це заважало, але років через тридцять почало навіть допомагати. Як мовиться: «Хто ж міг знати»?

— Я кому сказала?! — ще раз на весь двір гримнула Клава, і я погнав чимдуж.

Секція, де ми жили, була на другому поверсі, і я увірвався туди на всьому скаку, обурений і ображений до глибини душі.

— Клаво, — заверещав я, — чому ви обзиваєтеся?! При друзях!..

— А що я такого сказала? — здивувалася величезна Клава, пораючись з керогазом і сковорідкою, де сичала і

шкварчала апетитна смажена картопля. — Так воно ж... пайка готова. Їж мерщій.

Вона бухнула сковорідку на стіл і обернулася до мене:

— Його годують, а він ще й огризается. Сідай, кому кажу.

Картопля виявилася смачною. Втім у вісім років усе здається смачним. Уминаючи обід за обидві щоки, я ще раз спробував звернутися до Клави.

— Дорослі ніколи зі мною так не розмовляли, — сказав я. — З дітьми, якщо вони лаються, я б'юся. А тут же нічого не можу зробити. Це підриває мій авторитет серед товаришів.

— Ти ба, — здивувалася Клава, — то ти, виявляється, авторитет серед своїх. А на вигляд такий задохлик. Так я ж тебе не лаяла. Лаяти, хлопче, — це по-іншому. Ось тут би ти зовсім зів'янув.

З цієї розмови я зрозумів, що «засранець» було у неї словом майже ласкавим. Принаймні, нічого м'якшого і душевнішого вона у своєму словниковому запасі не знайшла.

Впродовж короточасних наших спілкувань я усвідомив, що в'язниця — була для неї «дім рідний», хоча довелося їй побувати і в шлюбі перед війною. Чоловік Ванька, як вона його називала, отримав строк за грабіж у 1940 році, потім потрапив на фронт і наклав головою, як мільйони інших. Вона ж, не маючи ніякої спеціальності, пустилася на всі заставки, і остання ходка була вже друга.

Зважаючи на мою особисту думку, Клава більше не кричала на весь двір, але і я перестав затримуватися, побоюючись її бурхливої вдачі. А так тітка була як тітка, готувала прості народні страви, часом ніби була злегка напідпитку, але трохи, зовсім трохи. До речі, курила вона цигарки «Беломор» і кілька разів на день навідувалася до пивного рундука, який був зовсім близьенько від нашого будинку.

У чергах вона ніколи не стояла, відразу проходила до прилавка, а на зауваження реагувала досить жорстко.

Пригадую, якось мені терміново знадобилося додому, а двері зачинені. Виглядаю в коридорне вікно, а Клава якраз прямує до «живодайного джерела». Я за нею. Поки добіг, вона до рундука підійшла і за своїм звичаєм — відразу до віконця. Робочий день уже закінчився, і черга була чоловік десять.

— Ей, тітко, куди преш?! — спробував зупинити її хтось, явно не місцевий (місцевий би, я думаю, не ризикнув). — І ти, шмаркачу, катая звідси! — це до мене, коли я підбіг до неї з наміром забрати ключ від квартири.

Далі була «картина олією».

— Не чіпай дитину, — басом сказала Клава, взяла мужика за петельки і легенько штовхнула так, що він зробив три оберти і зник.

Клава з гідністю вицідила запітнілий кухоль і, низивши голос, сказала мені, злегка очманілому від цієї сутички:

— Ну, ти... той, ходімо. — І не дібравши потрібного слова, доказала: — ...Задохлику.

Врахувала все-таки мою особисту думку.

За мене тоді зроду ніхто не вступався, тому інцидент я запам'ятав — справив він сильне враження.

Проте перебування Клави у нас закінчилося досить швидко. Місяця через три вона, будучи напідпитку, побилася з міліціонером; їй як рецидивістці «вклепали» п'ять років, і вона зникла з нашого горизонту, залишивши тільки екзотичні спогади. «Ох, і здорова баба, — казав дільничний своєму товаришеві по чарці — комендантові нашого гуртожитку. — Утрюх ледве пов'язали».

Через чотири роки ми знову побачилися. Мені було вже дванадцять, і я вважав себе цілком дорослим. За цей час мама й тато, «постаравшись», забезпечили мене маленьким братиком, і зараз він, пухкий, доброзичливий

півторарічний карапузик, вимагав постійної уваги. Батьки продовжували багато працювати, хатні робітниці, як і раніше, постійно мінялися. І тут знову з'явилася Клава. Прийшовши зі школи, я застав їх з мамою на кухні.

Клава постаріла, змарніла, але була такою ж великою і гучногосою.

— У вас, виявляється, ще один засранець з'явився, — мовила вона, — то я можу і його доглянути.

Мама була настроєно миролюбно. Вони з татом виростили у бідних сім'ях в Одесі і внутрішньо не засуджували просту людину, якщо та оступилася. Тим більше багато хто з їхніх знайомих провів свого часу по декілька років у сибірських таборах аж ніяк не за кримінальні злочини. Усе це виховувало певну терпимість.

— То я вийду на роботу днів через десять, — сказала Клава. — Ось тільки підлікуюся, бо наш табірний лікар сказав, що у мене якийсь «юліс»¹. Від Петрухи, мабуть, зловила, від охоронця. Він до мене частенько навідувався. Тому й відпустили на рік раніше.

Навіть здаля я зрозумів, що мамі стало недобре. Вона побіліла, потім почервоніла, потім випровадила недолугу Клаву і пішла мити руки, намазала їх йодом і знову вимила з милом, потім вийшла на вулицю подихати.

Маючи тонкий слух, я з нашої з братиком загальної спальні увечері чув їхню з татом розмову.

— Який жах, — говорила мама, — маленька дитина, він наражався на таку небезпеку! — і знову повторила кілька разів: — Який жах, який жах...

Потім, як і належить, вона влаштувала татові скандал:

— Ти коли-небудь знайдеш пристойну хатню робітницю?! Скільки можна це терпіти?

---

¹ Лю е с — сифіліс.

Тато в звичайній своїй манері зник у кабінеті і поринув у високі «емпіреї» — він же був математик.

Через кілька місяців нам нарешті пощастило. У будинку з'явилася пристойна літня жінка — тітка Дуся. Вона була родом з китайського кордону з району КСЗ¹. Усіх рідних у неї репресували, не залишилося нікого. Вона втекла і вціліла — тиха, глибоко віруюча жінка.

Тітка Дуся працювала у нас аж до від'їзду з Астрахані в 1963 році. У мене й брата залишилися про неї найкращі, найтепліші спогади.

А Клава? Ви знаєте, мені довелося ще раз побачити її. Це було влітку в 1963 році. Я готувався до вступу до інституту, але суботнього вечора, як завжди, гуляв центральними вулицями з друзями. Нас було п'ятеро сімнадцятилітніх хлопців, і ми «купкувалися» навколо одного щасливого володаря переносного магнітофона. Такий собі ящик з ручкою, кілограмів на десять. Ми тягали його по черзі. Світло-коричнева плівка тихо шелестіла, рухаючись між двома великими бобінами, і ми слухали музику. Всяку: дозволену й заборонену, тиху й гучну, швидку й мелодійну. Вона справляла на нас майже гіпнотичну дію, і компанія поступово обростала вдячними слухачами. Розважалися, словом.

І тут я побачив її, велику брезклу жінку-жебракку зі слідами тієї самої хвороби на обличчі. Вона сиділа на розі просто на тротуарі геть п'яна. Перед нею лежав брудний носовичок — для подаяння.

Мені чомусь стало її нестерпно жаль; я засунув руку в кишеню, витягнув усі дрібняки, які там були, і висипав на хусточку.

Магнітофон за мою спиною заспівав голосом Петра Лещенка:

---

¹ Китайсько-Східна залізниця.

Ты едешь пьяная и очень бледная
По темным улицам совсем одна.
И смутно помнишь ты ту скуку медную
И штору синюю окна.

— Клаво, — сказав я, — ти мене пам'ятаєш?

Вона підняла заплилі очі; вона мене не бачила; вона дивилася крізь мене.

Пришлось узнать ей жизнь тротуарную,

— виводив магнітофон, —

И быть любовницей не знать кого.
И только хмель один все разрешает:
Позор и стыд и для чего?

Зробивши над собою зусилля, я повернувся і став наздоганяти друзів, що йшли попереду.

Коли хвилин через сорок ми верталися назад, Клави вже там не було.

ПАРАД-АЛЕ

Йшов другий урок — «Рідна мова». Зима 1957 року, в Астрахані холодно. Мені десять років, і я з нудьгою дивлюся в шкільне вікно. Воно по периметру обклеєне вузькими смужками білого паперу. Незважаючи на це, відчутно тягне. Моя парта в крайньому ряду, місце поруч вільне. Я зайнятий своїми думками: по перше, мені хочеться спати, а по-друге, я морально готуюся до бійки на великій перерві. Конфлікт плановий, скажімо так — «за місце під сонцем». Щоправда, сьогодні супротивник серйозний, помітно більший за мене, двієчник із стажем, другорічник. Так що він старший мінімум на рік, і це видно.

Проте поступитися навіть не спадає мені на думку; я регулярно б'юся з хлопчиками двічі-тричі на тиждень, не звикати.

«Фінкельштейн, — звідкілясь здалеку лунає голос вчительки. — Продовжуй!».

«Пробачте, Олександро Іванівно, — відгукуюсь я, підводячись, — з якого місця продовжувати?» «А ось із цього», — і вона називає останні два слова з одного з речень домашнього завдання. Увесь учорашній вечір я провів, катаючись на ковзанах і граючи в хокей з м'ячем, тому три сторінки завдання з підручника нашвидку проглянув тільки на початку уроку. Проте в ті часи у мене була зовсім інша пам'ять. Я закрив очі, і сторінка підручника якось сама з'явилась у мене перед очима. Залишилося тільки її прочитати, що я і зробив. «Сідай, — розчаровано сказала вчителька й додала: — Так... ще б добра поведінка — ціни б тобі не було». Я про всяк випадок промовчав. З поведінкою справді були великі проблеми. Власне тому я і сидів сам. З останнім моїм сусідом ми так побилися, що його від мене відсадили.

У коридорі почулася хода, і двері в клас несподівано відчинилися. Однорукий директор — інвалід війни — боком протиснувся у приміщення. За ним стояв худенький світловолосий хлопчик мого віку. «Приймайте учня, Олександро Іванівно», — командирським басом прогук директор, повернувся і зник за дверима. Хлопчик лишився стояти, обіруч притискаючи до себе портфель.

«Як твоє ім'я?» — поцікавилася вчителька. «Сергій, — боязко відповів новенький. — Сергій Павлов». «Ну сідай на вільне місце». А слід сказати, що у нас у класі було тільки два вільних місця. Одне поряд зі мною, інше з дуже гладкою дівчинкою Тамарою. Про мою погану репутацію він не знав, а сидіти поруч з дівчинкою в четвертому класі ще за перевагу не вважалося. Тому хлопчик перетнув клас і сів за мою парту. На перерві я побився з другорічником. Результат бою був неясний, думки глядачів розділилися, і я, випустивши пару, розговорився з новим сусідом.

Усе виявилось набагато цікавіше, ніж я думав. Сергійко був з циркової сім'ї, і трупа, де його мама й тато виступали під ім'ям «Повітряні акробати Іванови», тільки вчора приїхала до нашого міста. «Чому ж Іванови?» — здивувався я: «Ти ж Павлов». «Псевдонім, циркове ім'я, — ніяково відгукнувся Сергійко. — Так у нас заведено». Трохи почекав і сказав: «Власне, Павлов — теж псевдонім, дістався від діда і зараз уже став прізвищем». «А яке було справжнє прізвище твого діда?» «Буль, Генріх Буль, — несміливо відповів Сергій. — Але після революції йому з таким прізвищем стало важко». Це я міг зрозуміти, мені зі своїм прізвищем теж було нелегко.

Може, тому, а може, і з іншого приводу ми чомусь швидко затоварищували. Я закинув хокей і став після уроків ходити з ним у цирк. Це був зовсім не той цирк, до якого я звик. Ні глядачів, ні оркестру, ні яскравого свята — закулісся, так би мовити. Але все було дуже цікаво.

Цирк-шапіто — величезне брезентове шатро. Поряд стояли вагончики з інвентарем, тваринами. І кожен вечір на арені «Повітряні акробати Іванови». Власне Іванових було тільки троє: тато, мама і сам Сергійко. Ще троє — були молоді випускники циркового училища. Щоправда, Сергій через молоді літа брав участь тільки по неділях у виставах для дітей, але все-таки теж артист...

Програма трупи складалася з трьох частин: джигітівка, чемпіонат світу з греко-римської боротьби і ті ж таки повітряні акробати. Оскільки я приходив на репетицію щодня з Сергійком, то дуже швидко став частиною циркового життя. Мене вже могли попросити засипати вівса коням або збігати по пиво. Словом, своїм я став.

Особливо цікавили мене борці. Здоровенні такі, черева-ті дядьки сорока-п'ятдесяти років. Я так розумію, всі вони у минулому справді боротьбою займалися. Проте репетували не боротьбу, а якісь дивні для мене напівакробатичні прийоми.

Усе зразу стало зрозуміло, коли я якось затримався увечері й подивився із-за лаштунків їхню виставу. Це було справжнє шоу! Звичайно, тоді я цього слова не знав, проте до спорту це не мало жодного відношення. Спочатку виходили два борці: один великий і гладкий, другий менший і плюгавіший. Товстий довго кидав худого, але ніяк не міг покласти його на лопатки. У якийсь момент він чіплявся за килим і падав, маленький стрибав на нього, і, о жах, товстун торкався лопатками килима. Туше!!! Цирк вибухав оплесками, музика гриміла, всі кричали. Потім виходив інший красень-борець з великими чорними вусами і перемагав усіх швидко й нещадно.

Потім переможець викликав на приз будь-якого охочого з публіки. Виходив якийсь тютхтій у ватянці, роздягався і, залишившись у великих сімейних трусах, перемагав

чемпіона. Лунали фанфари, і на арену врочисто на колісниці, запряженій вороними кіньми, виїжджав непереможний борець «Чорна маска» (у якій він постійно й перебував). «Чорна маска» перемагав усіх і завжди, але за два тижні в афішах, розклеєних по місту, урочисто оголошувалося, що йому кинув виклик борець «Червона маска» і так далі й тому подібне. І це тривало усі три-чотири місяці. Потім цирк переїжджав на нове місце. Тому мій товариш Сергійко часто міняв школи й не встигав з основних предметів.

Мені здалося це несправедливим. Я жив на одному місці, мав окрему кімнату і безплатних консультантів — батьків-математиків. Став я його запрошувати додому, пояснювати йому уроки, і невдовзі він навіть почав отримувати четвірки. Що там врешті-решт цей четвертий клас. Я і сам майже не вчився. Проте читав багато, навіть надто багато.

Так минув місяць, потім ще один, і раптом на початку березня Сергійко не прийшов до школи. «Борю, сходи довідайся, в чому річ», — попросила мене вчителька, і після уроків я пішов до цирку.

Сергій захворів, ангіна і висока температура. Його батьки були дуже стурбовані. Але ще більше їх хвилювала доля недільної денної вистави для дітей. Річ у тім, що боротьбу дітям не показували; залишалися тільки два відділення і одне з них — це повітряні акробати. Поява на арені ровесника неабияк розбурхувала дитячу аудиторію й визначала успіх усієї вистави. Неділя завтра, тоді ще суботи були робочими днями. Хлопчиків більше в трупі не було; як же бути? Це питання батьки деякий час обговорювали між собою.

Раптом Сергійків тато подивився на мене і в очах у нього промайнув інтерес. «Борю, — сказав він, — може, ти візьмеш участь у виставі?»

Попри, відверто кажучи, недитяче своє нахабство я був просто спантеличений. «Я — повітряний акробат?! Ха-ха!» «Та ні, — провадив далі Сергійків тато. — Ти тільки постоїш на майданчику, а решту ми самі...» Я згадав, що два майданчики з натягнутим тросом між ними були розташовані зазвичай метрах за вісім над ареною. «Не хвилюйся, ми тебе до подвійної лонжі пристебнемо; ти нікуди не дінешся і друга виручиш. Не можна ж йому глядачів втрачати. — Сергійків тато змовницьки підморгнув мені й додав. — Зросту ви одного, ніхто здалеку й не розбере». — «Як не розбере? — заперечив я. — Він же блондин». — «Нічого, припудримо. Та й хто ж ходить у цирк двічі щоб порівняти? Тож якщо не боїшся...»

Це було контрове слово, і я прийняв рішення відразу ж. «Добре, — погодився я. — Але тільки один раз». «Один, один, — радісно закивали Сергійкові батьки. — До наступної неділі він одужає».

Дві години минули в репетиціях. Не так-то все просто, як виявилось, — навіть постояти на майданчику. Особливо важко було, хоч як дивно, розкланюватися. Не доводилося мені раніше (та й пізніше теж) цього робити.

Ну та гаразд, опустимо подробиці. Наступного дня я сказав удома, що йду грати в хокей, і, повісивши на плече зв'язані шнурками ковзани з черевиками, рушив у цирк.

Мене одягнули в костюмчик з блискітками, припудрили, взяли за руку, і ось ми перед завісою.

«Вистава починається! Парад-але!», — пролунав громовий голос. Прозвучав цирковий марш, і завіса розсунулася. Перед нами був величезний, яскраво освітлений цирк, і тисяча очей одночасно подивилася на мене. Я зазмер, не годен зрушити з місця, але все навкруги вже прийшло в рух. Мене потягнули за руку, ноги не слухалися, але я якось рухався. Ліворуч і праворуч від мене гімнасти

Іванови розкланювалися, випрямлялися і пристрасно простягали руки до поважної публіки. І раптом усі обернулися і побігли назад за куліси. Якби хтось знову не схопив мене за руку, я, мабуть, лишився б один на арені.

Насилу розліпивши губи, я запитав: «Що, це вже все?» «Та ні, зараз почнемо, наш номер перший», — відповів хтось. Далі все було як в неймовірному сні. Я вийшов, якимось видерся по сходах, хтось пристебнув мене за пояс до страхувального мотузка, і номер почався.

За кілька хвилин я при звичаївся, відпустив стійку, в яку судорожно вчепився, і навіть з цікавістю став спостерігати, як Сергійків тато і ще один повітряний акробат перекидали одне одному Сергійкову маму. Новиною було для мене таке поводження з батьками. У мене тато був викладач математики в інституті, а мама в школі, і мені на думку не спадало, що батьки можуть поводитися таким чином.

Тут трапилося найголовніше — я глянув у залу. Стільки людей я ніколи раніше не бачив. Ні, звичайно я бував, наприклад, на демонстраціях, але ті люди на мене не дивилися.

А ці дивилися, та й ще як.

І раптом серед цього багатолікого натовпу я, як у бінокль, вгледів дуже знайомі очі — це був хлопчик з нашого будинку з батьком. Він подивився на мене, впізнав, схопився і радісно закричав, простягнувши до мене руки.

Недобре передчуття заворушилося десь усередині. Номер закінчився, мене переодягнули, зняли грим, подякували, і я пішов додому. Пригадую, хтось із них сказав: «З куражем у хлоп'яти все гаразд. Все-таки уперше на публіці, а не розгубився».

Комісія з тих, хто зустрічав, уже чекала на мене. Сказати, що був скандал, — це нічого не сказати. Мама й так могла влаштувати скандал, а вже тут... Але що мене здивувало, зазвичай небагатослівний тато теж був у доброму

гуморі. «Мій син, мій син і... в балагані», — повторював він трагічним шепотом. Мама, яка раніше завжди казала, що якщо я не вчитимуся, то стану шевцем, повністю поміняла тему. Тепер я мав стати «клоуном».

Виправдатися не вийшло, я був позбавлений усіх видів заохочення на осяжний період і відправлений до своєї кімнати спати. На цей випадок у мене під ліжком був припасений кишеньковий ліхтарик, за допомогою якого я читав книжку, з головою накрившись ковдрою.

Маючи чудовий слух, я чув, як батьки обмінювалися взаємними докорами і будували плани про посилення суворості щодо мого подальшого виховання.

Однаке я не дуже то й хвилювався, батькам було не до мене. Тато у своєму інституті працював на дві ставки і вертався додому о 9–10 вечора, мама ж була зайнята з молодшим братом, якому недавно виповнився місяць.

Словом, я сам розпоряджався своїм часом.

Наших хатніх робітниць, які час від часу з'являлись, я теж не дуже визнавав, був досить самостійним хлопчиком і вже цілком міг за себе постояти. А вже через шість років я поїхав з дому назавжди, і після цього приїжджав або приходив до батьків тільки в гості. Але це вже інші історії.

Минуло ще три тижні, цирк поїхав, поїхав і Сергійко. Більше ми ніколи не бачилися.

Так, цирк поїхав, але дещо залишилося. Залишився певний кураж, ті самі вольові якості, які проявляють артисти під час виконання небезпечних трюків.

Не зайвими вони були впродовж довгих років у складних і частенько ризикованих ситуаціях.

Не зайві вони і тепер. У далекому від цих подій майбутньому я прочитав віршовану п'єсу Едмона Ростана «Сірано де Бержерак».

Пам'ятаєте, в епілозі:

Дозвольте Вам представити!
Вони мені дорогі як пам'ять.
Брехня! Підступність! Заздрість! Лицемірство!
Ну хто ще там? Я не боягуз!
Я не здаюсь принаймні.
Я помираю, але б'юся!

Надовго, а може, й назавжди, це стало одним з моїх де-візів.

А все ж звідти, з дитинства.

Я І ЙМОВІРНІСТЬ

Згідно з класичним визначенням, ймовірність події — це співвідношення кількості результатів досліджуваної події, що сприяють події, до загальної кількості результатів, яка створює повну групу рівноймовірних попарно несумісних подій.

Як кажуть, з пісні слова не викинеш, але в житті, знаєте, трапляються іноді дивні дива.

Пам'ятаю, було мені років дванадцять, 1958 рік. Щойно повіяло в країні свіжим вітром. Потім це стали називати «хрущовською відлигою»¹. Як не дивно, відбилося це і на математиці. З'ясувалося, що країна потребувала фахівців у науках, до тих пір клеймованих «продажними дівками капіталізму». Це — кібернетика, генетика, теорія ймовірності і їм подібні. Настали нові часи...

Татові — завідувачу кафедри математики в Астраханському педінституті, який тихенько досліджував теоретичну механіку, диференційне та інтегральне числення та інші аполітичні дисципліни, раптом доручили підготувати і прочитати курс теорії ймовірності. Це було нечуване вільнодумство, і він навіть розгубився, про що необережно обмовився на сімейному обіді. Ні, йому не було важко. Він змалку — одеський вундеркінд, тобто дитина, що вже народилася з математичними здібностями і навіть вже з готовими знаннями.

Але було це дуже несподівано. Щойно лягли, і от маєш — студентам читати. А раптом все повернеться, хто лишиться винуватцем?

---

¹ Хрущовська відлига — період в історії СРСР після смерті Й. В. Сталіна (кінець 1950-х — початок 1960-х), що характеризувався ослабленням тоталітарної влади, відносною свободою слова, відносною демократизацією політичного та суспільного життя, більшою свободою творчої діяльності.

Рівень більшості інших атестованих і ідеологічно витривалих співробітників математичного цеху не дозволяв їм піднятися вище за рівень простого курсу ВКП(б) і затвердженого міністерством підручника для ВНЗ.

Хтось мусив постраждати. Ця думка певний час муляла батькові, але як людина ґрунтовна, він заходився діяти.

«Збагніть, Григорію Марковичу, — сказали в парткомі, — ця теорія так довго існувала у ворожому ідеологічному оточенні, що потребує чіткої прив'язки до теорії і практики соціалістичного будівництва».

Дивний початок.

Добре пам'ятаючи ідеологічні суперечки, які кипіли доволу матеріалістичних основ, точніше відсутності таких у теорії ймовірності та теорії випадкових процесів, тато вирішив спочатку дослідним шляхом переконатися в наявності ймовірності в матеріальному світі. «Синку, — сказав якомсь мені, — нам належить підтвердити або спростувати математичну теорію». Я нічого не зрозумів, але про всяк випадок промовчав. З цими словами тато дав мені 5 копійок і сказав: «Вийди на майданчик і кинь цю монету 100 разів. Якщо ймовірність існує, то орел і решка випадуть приблизно однаково кількість разів». «А якщо не існує», — несміливо заперечив я. «Ну, тоді ти ще 100 разів кинеш, і вона обов'язково проявиться», — втішив мене тато. Кидати монету мені не хотілося, але, сподіваючись швидко впоратися, я не загаявся. Вийшло десь 48 на 52. «Гаразд, — похвалив тато, — нумо ще 100 разів». Я не витримав, уперся, послався на купу справ, на незроблені уроки, на те, що маю відвідати товариша, і тато зрозумів, що мене треба зацікавити. Свого часу він ріс на одеських вулицях в районі Молдаванки і щось згадав: «А зіграймо. Ти ставиш на орла, а я на решку. Якщо ти виграєш, я дам тобі карбованець, а якщо програєш — кинеш монету ще 100 разів».

Пропозиція мене зацікавила. Карбованець був великими грошима на ті часи.

Я кидав і... програв із розгромним рахунком. Близько 40 на 60. «Ось тобі й маєш, — дивувався тато. — Куди ж поділася ймовірність? Кидай-но ще». Але мені не таланило... Однак тато був справжнім вченим — ним керувала ідея. «От що, — сказав він, — я все одно дам тобі карбованець, ніби за роботу, а про орла і решку вже не будемо домовлятися». Я кинув ще 100 разів, і ймовірність стала результативною.

Ось тут тато відкрив закон: «Так, ймовірність проявляється як закономірність у випадковому процесі, але ти, синку, знижуєш ймовірність події, до якої прагнеш. Невезучий ти якійсь...»

Треба сказати, мені завжди не таланило в азартних іграх. І я вже тоді збагнув: грати з однолітками «на інтерес» мені не варто.

А тато зробив висновок, та який висновок! Як приліпив: «Не розраховуй на удачу, синку. Ніколи не розраховуй. Готуй свої дії, роби їх закономірними, виводь їх за межі ймовірнісної оцінки. І тоді все у тебе буде до ладу».

І як він мав рацію, 50 років минуло, а я й досі живу за цими настановами.

І, знаєте, — допомагає.

ТОЛИКУ, НАЛИВАЙ!..

Дуже давно почалася ця історія. Астрахань, рання весна, мені дев'ять років.

Я прийшов зі школи близько третьої, наша хатня робітниця тітка Дуся мене погодувала, я годинку попоровся з уроками, швиденько зібрався і вийшов з дому.

Мої батьки на роботі й повернутися мали тільки години через дві; тітка Дуся мене зупинити не могла, навіть і не намагалася.

У сім'ї взагалі нікого не цікавило, чим я займаюся у вільний час, як ніхто й не знав, чи є у мене цей вільний час.

Батьки-математики єдино важливим вважали мої успіхи в цій галузі. Решта була, на їхню думку, настільки дріб'язковою справою, що я мав справлятися сам.

Правда, слід зазначити: працювали вони тоді так багато, що бачили мене нечасто. Я й не дуже заперечував, оскільки ще в ті часи особливо цінував волю.

Ось і зараз у мене були свої плани. Збирався я пограти з хлопчачками в хокей із м'ячем; канадський хокей із шайбою нам тоді ще не був відомий.

Я був у куцо́му пальтечку і в шапці-вушанці з підвернутими вухами. Через плече у мене висіли черевики з ковзанами, зв'язані шнурком між собою; на ногах — колись білі вовняні шкарпетки і калоші. Чому калоші? А тому, що їх зручно було засунути за пояс, коли взуєш черевики з ковзанами. Ковзани — те, що треба. Ми їх називали «дутики». Мабуть, тому, що вони були не плоскі, як у фігуристів, а ніби дуті, об'ємні в середній частині.

Усе треба було носити на собі, оскільки те, що лишалося без нагляду, негайно зникало безслідно. Такі були звичаї. Я якось у дитячій бібліотеці шапку на сусідній стілець

поклав, то, коли погляд від книжки відірвав, її вже не було. Довелося в двадцятиградусний мороз додому без шапки йти, в шалик загорнувшись. Ще й удома влетіло.

Я рушив у бік найближчої притоки Волги, яка мала назву Кутум. Досить велика річка метрів двісті завширшки. На той час замерзла вся. Хоча й було вже не дуже холодно — початок березня. Вдень іноді відлига. Тому біля берега крига була слабка, зверху з водою, а далі, ближче до середини, цілком надійна.

Перезувшись, я з'їхав на ковзанах із крутого обледенілого берега, щасливо проскочивши небезпечне місце. Хлопці вже чекали мене; ми швидко поділилися на команди, позначили ворота, і гра почалася. Ми залюбки ганяли м'ячик години дві, а потім усі поступово стали розходитися по домівках. Годинника у мене тоді ще не було, але вже стемніло і за відчуттям було близько сьомої години вечора. Холодно, темно, безлюдно. Я теж зібрався додому, але вирішив вибратися на берег у зручнішому пологому місці. Для цього я досить швидко проїхав за течією метрів сто, потім попрямував до берега, що темнів удалині. До нього залишалось метрів двадцять.

Раптом лід пішов у мене з-під ніг, і я з розмаху шубовснув у крижану воду. Чи лід у цьому місці був слабкий, чи я в темряві вскочив в ополонку, де місцеві жінки полоскали білизну. До речі, потім вона вивішувалася на мороз, замерзала на кілок, але після того, як її заносили в тепле приміщення, чомусь виявлялася геть сухою. Набагато пізніше я дізнався, що це фізичне явище називається сублимацією, тобто переходом води з твердого стану безпосередньо в газоподібний, а тоді мене це сильно дивувало.

Отож борсаюсь я у воді, важкі черевики з ковзанами тягнуть донизу, а досить сильна течія помітно тягне під лід. Становище критичне, навколо ні душі. Учепившись за

край ополонки, я спробував вибратися звідти, але сил забракло, а слабкий лід тут же проламався під моєю вагою.

Цієї миті мої загострені відчуття відзначили якесь вовтузіння на темному березі. Потім запалився вогник цигарки і хрипкий чоловічий голос виразно вимовив: «Толику, наливай...». Якою музикою це для мене прозвучало!

«Допоможіть! — заволав я з усіх «щеньчих» сил. — А-а-а-а!..». Потім ще раз, іще.

Здається, мене почули. Хтось голосно вилаявся, виразно згадавши мою маму. Я побачив темну постать чоловіка, що намагався зійти на лід, що тріщав і ламався під ним. Він ще раз вилаявся, а потім ліг долілиць і поповз до мене по-пластунському. Слизький край криги весь час тікав у мене з рук, але я вчепився в нього з останніх сил, і нарешті чоловік опинився зовсім поруч, схопив мене за комір і витягнув на лід. Ми з ним поповзли до берега; і ось я геть мокрий стою на твердій землі. Я подивився на свого рятівника. Темна ватянка, такі ж штани, обличчя не видно, дуже потертий вигляд, абсолютно невизначений вік.

Їх було троє, як зараз сказали б, бомжів. Тоді такого слова ще не вживали — просто волоцюги. Вони щойно розлили «на трьох», а тут я зі своїми проблемами.

«Слухай, — сказав один з них, — йди на хер. Ми ще навіть горло не промочили, а Толик уже геть мокрий».

Тут я як був, просто на ковзанах, щодуху рвонув додому. Втім, калоші я все одно втопив, а одяг уже став підмерзати. Ну, а доки я добіг, то навіть трохи зігрівся.

Батьків ще не було. Виявляється, цього вечора вони просто з роботи пішли кудись у гості. Тітка Дуся поралася на кухні. Мені ніхто не заважав і ніхто не допомагав. Я скинув усе мокре, переодягнувся в сухе й виніс одяг у двір, де повісив його на білизняному мотузку. Було досить

холодно, тому, коли я перед сном заніс усе назад, то одяг був хоча й замерзлий, але майже сухий.

Тож навіть нежиті не підхопив. Адреналін, бачте; ма-
буть, дуже злякався.

Проте я почувався винним. Мені начебто життя врятували, а я навіть не знаю хто. Наступного дня, прийшовши зі школи, я рішуче попрямував до буфета. Там стояла моя скарбничка-кицька. Вже місяці зо три я набивав її дрібними грішми, що лишалися від сніданків і які я вициганював при нагоді у батьків. Вони в принципі не заперечували, очевидно, вважаючи, що загалом це корисно. За офіційною версією я буцімто збирав на складаний ніжик. Але зараз було не до цього. Я взяв скарбничку, поклав її в таз і розбив молотком. Потім перелічив дрібняки. Там було карбованців тридцять. Тридцять дореформених карбованців — це було чимало. Моя мама, шкільна вчителька, заробляла сімсот карбованців на місяць. Пляшка «сучка», тобто горілки з жовтою наклейкою, коштувала 21 карбованець 50 копійок.

Я узяв дрібняки, одягнувся і повернувся на місце події. Там нікого не було, але я приходив туди щовечора знову й знову. І нарешті в один з днів я почув знайоме: «Толику, наливай».

Я підійшов ближче, схоже, це був він.

«Дядечку, це ви витягнули мене з води?» — запитав я. «А, це ти», — відгукнувся хмільний голос. Вони, здається, вже розлили. «Дядечку, — я подав йому свої скарби, — ось тут майже тридцять карбованців. А то я вам тоді всю гулянку зіпсував».

Він безтямно подивився на гроші. Обличчя його почервоніло. «Йди геть, шмаркачу, — сказав він. — За гроші я б не поліз. А звідки бабки? У матері поцупив?» «Нічого не поцупив, — образився я. — Я свою скарбничку розбив».

«Толику, ти що? — оговталися горілчани брати. — Тут на півтора «пузирі». Бери, ти що, «поїхав?»»

Толик завагався, спокуса була надто велика. «Ну, гаразд, — нарешті сказав він. — Але в магазин мотаєш сам — грошима не візьму».

«Зрозумів», — і я погнав у крамницю, де мальовничо зображував жалісливу історію про тата скандаліста й алкоголіка і маму, яку треба негайно виручати. Тим більше, що я це нерідко спостерігав у сім'ях своїх шкільних товаришів. Нехай пробачить мене покійний тато, він тоді, можна сказати, зовсім не вживав. Але продавчиня, напевно, мала досвід із цього приводу — горілку мені продала.

Я повернувся до теплої компанії.

«Ти ба, — сказав один із них, — таке мале, а вже тямить. Може, і вип'єш з нами?» «Не чіпляйся до хлопця, — відрізав Толик. — Краще розливай».

Усе було випито швидко — і оком не змигнеш, горілчани брати здиміли, але Толик захмелів настільки, що весь час засинав, і я став побоюватися, що він замерзне. Витівка з «обмиванням» могла погано скінчитися для мого рятівника. Зрозумівши це, я запропонував йому спертися на мене, провів на лісопилку у дворі нашого будинку і зручно вмотив на великій купі тирси, яка смачно пахла.

Уранці прийшов начальник «лісоповалу» одноногий інвалід війни Василь, з яким у мене були теплі стосунки, і я повідав йому про все.

«Гаразд, — сказав Василь, — нехай залишається. Все одно це ненадовго».

Василь добре знав людей. Толик залишився і став допомагати йому в роботі за помірну плату у вигляді харчів і випивки; охороняв лісопилку і навіть підміняв іноді в стосунках з місцевими «дамами», які не давали Василю проходу на тлі дефіциту двоногих представників чоловічої статі.

Нагадую, з кінця війни минуло тільки десять років. Ми — ще не вирости, тих — уже не було.

Так минуло місяців зо два. У квітні я захворів і пропустив у школі два тижні. Треба було надолужувати. Тому після школи я з підручниками вмовився на верстаку на лісопилці. Там було веселіше, ніж удома.

Толик із Василем як раз випили й попоїли. Василь блаженно кури́в, а Толик підійшов і дивився, як я роблю уроки. Несподівано він став пояснювати мені матеріал, виправив кілька помилок, та так тямуще, так зрозуміло. Я сторопів. Ось чого я від нього не чекав, так саме цього.

Через тиждень він зник, Василь мав рацію. Це справді було ненадовго. Більше в Астрахані я його не зустрічав. Ніби подався він на південь, у теплі краї. Згодом Василь розповів мені його історію. До війни — учитель у сільській школі, дружина, дитина. Потім війна. Фронт, відступ, полон, визволення, штрафбат, поранення, демобілізація. Сім'я загинула під бомбардуваннями, запив, вкрав, в'язниця, термін, табір. Тепер волоцюга, «перекотиполе», вільна людина. Скільки таких доль навколо. Толику ще почастило — хоч живий. І я живий теж, завдяки йому.

Ось начебто і вся історія, але не зовсім. Життя давно навчило мене того, що в ньому не буває незавершених сюжетів — треба тільки почекати.

Я вчився, закінчив школу і вступив до інституту в Одесі. На третьому курсі — у жовтні 1965 року — ми з друзями якось записалися на недільну поїздку до Кишинєва. Це була така форма шопінгу.

Для людей молодих, нагадаю, що в СРСР постачання в торгіву мережу були строго централізовані. В Одесі в крамницях практично не було нічого. Усе купувалося на товчку утриморога. А Кишинєв хоча й менше за Одесу, але він був столицею Молдавської РСР, а значить, забезпечувався

за вищою категорією. Там іноді і в крамницях можна було щось купити за твердими державними цінами. Жив я тоді на сімдесят п'ять карбованців у місяць (порєформених), які надсилали мені батьки. Дрібні сторонні заробітки в рахунок не йшли, тож для мене це було актуально.

Їхали в ПАЗику, весело, з піснями і випивкою. Зверніть увагу, скільки в цій оповіді слів «випити, налити, розлити».

Воістину мав слушність літописець Нестор: «Розваги на Русі — це пити-гуляти». Саме цими словами нібито князь Володимир аргументував прийняття Руссю християнства, а не ісламу. Як відомо, Коран забороняє вживання вина. Правда, про пиво й горілку там не йдеться.

Так от, доїхали до Кишинєва, щось там купили і їдемо назад. Усім ще випити захотілося. Зупинилися в молдавському селі, питаємо: «Де вина купити?» Вказують на таку солідну хату. Виходить звідти товстий вусатий молдаванин і, трохи поторгувавшись, продає нам відро (відро!) домашнього вина.

«Іване! — голосно кричить він. — Налий їм відро».

З'являється літній чолов'яга пропитого вигляду. Щось ворухнулося у мене всередині.

«Толику, це ви? — запитав я приголомшено. — Це я, Борис, ви мене в Астрахані з води витягнули».

Я заглянув у його згаслі очі. Він мене не впізнавав, він нічого не пам'ятав. Але явно це був він.

Я підійшов до господаря.

«Давно він у вас працює?» «Та років зо два, — охоче відгукнувся молдаванин. — Прибився до нас тут. Нічого про минуле не пам'ятає, документів немає. Міліція його потягала і облишила. Узяв я його. Працює добре і не їсть майже нічого. Тільки п'є...»

Я ще раз спробував зустрітися з ним поглядом, але він не зреагував.

«Як ви його звете?» — запитав я у селянина. «Іваном звемо. Як же ще?» — «Толиком його звуть, — відповів я. — Толиком».

Ми поїхали, і він знову щез із мого життя. Але сюжет був ще не закінчений. Рівно через десять років, у 1975 році, я брав участь у проектуванні і будівництві системи магістральних газопроводів, які й зараз забезпечують російським газом низку країн Західної Європи. Одна з ділянок, де я здійснював авторський нагляд за будівництвом, проходила територією Молдови зовсім поряд із знайомим селом.

Я був на машині й завернув туди. Ось і цей будинок, навіть господар не дуже змінився, тільки вуса посивіли.

«Пам'ятаєте, — сказав я, — у вас тут чоловік працював, Іваном ви його звали». «Еге ж, — відповідає, — помер через рік, як ви заїжджали». «Чому помер?» — «Не знаю, померлому, просто жити стомився».

«А як, — запитую, — нічого не згадав?» — «Говорив щось, імена якісь називав, але, звиняй, не пам'ятаю вже, давно це було».

«А де поховали?» — «Та не збереглася могилка, доглядати ж нікому», — відповів господар.

Сюжет закінчився. Я бачив лише малу частину цієї життєвої драми, але для мене перетин наших доль мав велике, можливо, вирішальне значення, і я довго думав про це, поки час не стер гостроту спогадів.

Ось і зараз, виклав цю історію і знову замислився. Як це все для нас характерно. Скільки доль скалічено війнами, катаклізмами, жакливою несправедливістю, що твориться вже цілу вічність на територіях, де ми живемо й помираємо. Скільки людей викинуто цими подіями на узбіччя життя! Скільки їх, полеглих під ударами долі! На жаль, у нашому суспільстві реально виживають тільки найсильніші, і в цьому є частка провини кожного. Здавалося б: родюча

земля, висока духовність, древні культури. Живи й давай жити іншим.

Аж ні — не навчилися ще цього. Начебто тема не нова й завжди привертала увагу творчих і талановитих носіїв «глаголу». Хто з них не писав про терпимість, милосердя і доброту?

Одначе слід зазначити, що до проблеми людей асоціальних, що не знайшли собі місця в суспільстві, на Сході і на Заході ставилися найчастіше по-різному.

У Росії і в близьких країнах заведено було проявляти милосердя, подавати милостиню жебракам, опікуватися богомольцями, мандрівниками і «каліками перехожими», серйозно ставитися до пророцтв зовні божевільних, юродивих.

У західних країнах діаметрально протилежне ставлення. Там це явище майже завжди суворо переслідувалося законом.

Особливо жорстоким, аж до ХХ століття, було ставлення до волоцюг у Великій Британії, але і в інших європейських країнах — у Німеччині, у Франції — людина без постійного доходу і місця проживання могла зазнати суворого покарання.

Ось Олександр Сергійович Пушкін:

І довго буду тим я цінний для народу,
Що все найкраще в ньому лірою плевав,
І в мій жорстокий час прославив я свободу
Й пропавших пожаліти закликав.

І в радянські часи у Анатолія Чепурнова:

Гей, нумо про добро не забувати,
Добро і щирість нумо шанувати:
Вся у блакитно-зоряній красі
Земля для нас як найдобріша мати,

Що дітям віддає багатства всі —
Джерельну воду, хліб і диво-цвіт...
Та вічно неспокійні неба шати,
Тож за добро боротися нам слід.

Порівняйте з Фрідріхом Вільгельмом Ніцше:

З нас жоден не правий, якщо не помічає,
Як раниць та рука, котра ж нас і щадить.
Як грубо думка приголомшує, гнітить,
Коли нас милосердям захищає.
Однак цей захист, потураючи гріхам
Й жорстокості, насправді забирає
Весь сенс у істини, її правдивий крам;
Дамокловим мечем над чесністю звисає;
Краде у мудрості, мов у цвітіння, плід;
Розв'язує чимдуж злочинству руки,
Сміється над добром, посилюючи муки.
Ні, милосердя — це жахливий щит!¹

Як бачите, є різниця у світорозумінні, та ще й яка. Де ж істина?

А якщо звернутися до першоджерел:

«Не судіть, щоб і вас не судили, бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам»².

Це вже без коментарів...

---

¹ Переклад віршів Лариси Дубас.

² Біблія, Євангеліє від св. Матвія 7:1,2.

ЛЯЛЯ, АБО ЦИГАНСЬКЕ ЗАКЛЯТТЯ

У десятому класі, десь у березні, до нас привели нову дівчину. Вона мала своєрідну зовнішність — яскрава брюнетка з чорними сяйливими очима, у квітчастій спідниці, плисовому жакеті й червоною хустинкою на смолянистому волоссі. Циганка. До міста прибув і став на околиці великий циганський табір. Дівчина була старша за нас. Мені тоді щойно виповнилося шістнадцять, а їй — близько вісімнадцяти, зовсім доросла. Звали її Ляля; і я її одразу примитив. Не скажу, що вона мені так уже й сподобалась, однак надто вже незвичний мала вигляд на сірому тлі астраханської провінційної дійсності.

Знання в неї були наймізерніші, незважаючи на меткий розум і гострий язичок. Якимось я їй щось пояснив з домашнього завдання, потім допоміг задачку розв'язати, потім на смілився провести додому. Цигани винаймали квартири в приватних будинках із просторими дворами, де й розташували свої шатра та коней. Чекали теплої пори, аби вирушити далі, — міркував собі я.

Це була зона дій однієї з міських підліткових банд. Називали її «косинські» (від слова «коса»), і на свою територію, а тим більше до своїх «барिशень», вони нікого не підпускали.

Мою появу з Лялею вони сприйняли неоднозначно. По-перше: вони аж ніяк не мали права вважати циганку своєю, але по-друге: як же допустити «непорядок» на підконтрольній території.

— Слухай, — сказав мені їхній пахан, мій одноліток Паша на прізвисько «Козел», спльовуючи через залізну фіксу, — шурував би ти звідси, бо наваляємо.

— Куди це я маю шурувати? — обурився я. — А як же вона додому втрапить? Ви що, окупанти? Через ваш район уже й пройти не можна? Чи самим кортить клинці підбити?

— Ні, — відказав Паша, — це не наше. За таке цигани яйця відкрутять. — І постановив: — Гаразд, проводжай, але в нашому районі не гуляйте, тільки додому й назад. Згода?

— Згода, — відповів я і отримав дипломатичний імунітет.

А гуляли ми з Лялею переважно на Волзі. До середини квітня встановилася відчутна теплінь, потеплішали й наші стосунки. Подеколи і в чомусь ми зайшли досить далеко — адже дівчина вона геть доросла. Ну не так уже й геть. Ну аж не так, щоб, але все-таки...

Мене дуже бентежило, як до наших зустрічей поставляться її таборяни, особливо близька рідня, однак поки що підстав для тривоги не було. Батька її я жодного разу не бачив, навіть не знав, чи був той взагалі. Матінка — огрядна циганка — звертала на мене увагу не більше, ніж на будь-якого іншого хлопця з табору. За старшого ж у їхньому колективі був серйозний такий бородатий циган років п'ятдесяти. Цей тільки спитав, як мене звати, й більше мною не цікавився.

Чи було то кохання? Не знаю. Навряд, адже почуття ще не сформувалися. Радше взаємний інтерес, хоча доволі сильний.

Надходив Першотравень, свято. Через місяць ми закінчували школу, і я посилено готувався до вступу в технічний інститут.

— А ти що збираєшся робити після школи? — якимось спитав я у Лялі.

— Поки що не знаю, — безтурботно відказала вона. — Мабуть, вийду заміж. Вожак уже домовляється.

— І ти навіть не знаєш за кого?

— А навіщо мені знати? — й вона перевела розмову на іншу тему.

Проте через місяць вона прийшла у великому сум'ятті...

— Ми вирушаємо звідси, — повідомила. — Через тиждень вирушаємо. А за два тижні мене вже видаватимуть — саме посаг внесли.

— Але ж ти школу не закінчиш! — закипів я.

— То й що? Я й так у десятій клас третій рік ходжу.

Але на її очах заблищали сльози.

Юначий максималізм нуртував у мене в крові, проте що я міг їй запропонувати, сам іще підліток. Провів її додому, і тут уперше на мене звернули увагу.

— Борисе, — сказав мені вожак, — більше сюди не ходи, я забороняю. Бо, гляди, матимеш проблеми.

Однак я не послухався й наступного дня прийшов знову. Цього разу мене зустріла матуся. Це було куди гучніше, ніж учора. Упершись руками в боки, вона повністю загородила своїм неохопним задом вхідні двері й говорила... Що вона казала? Це неможливо переказати. Я не чув такого ні досі, ні пізніше. Вона побажала, аби в мене все відсохло й відпало, щоб не було мені ані удачі, ані втіхи, ні щастя, ні ласки від жінок, ні грошей, ні багатства. Окремих слів я не зрозумів, але все разом це справляло доволі грізне враження.

Тут Ляля, яка стояла в мене за спиною (я проводжав її зі школи), потягла мене за руку, й ми відійшли на безпечну відстань.

— Борю, — мовила вона, — не бійся. Можливо, ми довго не побачимось, але я зараз поворожу, а ти слухай.

Ми зайшли в куці, й вона раптом заплющила очі й заговорила незрозумілою мовою. Здавалося, то було одне довге-железне речення. Потім вона розкрила очі, поцілувала мене в губи й відвернулася.

— Я зараз піду, — сказала. — Не йди за мною.

— Що ти казала? — не втримався і спитав я.

— Це давнє заклинання. Воно вбереже тебе від проклять і зурочень до нашої майбутньої зустрічі.

— А хіба ми зустрінемося?

— Ясна річ, — кивнула вона. — Неодмінно.

На другий день Ляля до школи не прийшла, не з'явилася й наступного. На третій день я не втерпів, сам пішов до них — за ними вже й слід прохолов.

— Виїхали. Геть усі, — повідомив господар.

— Куди?

— А хто ж їх знає!.. Цигани. Шукай вітра в полі...

Наступного дня я не пішов до школи. Стурбовані батько й мати викликали лікаря, але той нічого загрозливого не знайшов. Я перебував у якомусь дивному стані заціпеніння — фізичного й розумового. За кілька днів усе минуло, я зумів дати собі раду, навчання тривало. Батько й мати так ні про що й не дізналися. Вони просто не помітили цієї історії, а я ніколи не відкривав її перед ними.

Доволі успішно я закінчив школу; склав випускні іспити, отримав атестат зрілості і вступив до інституту в Одесі.

Через три роки — травень 1966-го — я саме добував третій курс. Після лекцій, пообідавши в ресторані «Київ» на Грецькій площі (вдень він працював як їдальня), я мав час для прогулянки перед тренуванням. Дійшов до Соборного майдану, де сів на лаву й закурив. Роздивляючись довкола, звернув увагу, що в парку багато циганів, точніше, циганок. Вони хутко снували алеями, заговорювали до перехожих, пропонували поворожити, «позолотити руку». Одне слово — працювали. Чоловічої статі був лише один. Стояв осторонь і наглядав за порядком.

— Дай поворожу тобі, яхонтовий мій, — ураз почувся чийсь молодий голос, і поруч зі мною на лаву всілася молода циганка, підібгавши квітчасті спідниці. Далі вона пильно глянула на мене й несподівана цілком нормальним голосом спитала: — Борю, це ти? А це я, Ельвіра.

Ельвіра колись була дівчиськом, у тринадцятирічному віці передавала мені записки про зустріч. «Отже, нині їй шістнадцять, — подумав я. — Вродлива дівчина».

— Так, це я, — відповів.

— Ти?! — очі її раптово округлились, наче вона побачила щось дивовижне.

Далі вона хутко підвелася й голосно крикнула щось до своїх товаришок. За кілька секунд майдан спорожнів, циганки збилися у строкату зграйку і майже бігцем покинули територію.

Я сидів і нічого не міг збагнути; навіть не встиг спитати про Лялю. «А як же закляття? Адже ми мусимо зустрітись... — я труснув головою. — Ат, усе це дурниці, які в дідька заклинання, знайшов про що згадувати. Але ж Ляля...»

Того дня я так нічого й не дізнався.

Життя покотилося далі, приносило вдосталь різноманітних подій, одначе в куточку моєї пам'яті, десь у маленькій комірчині з великим замком на дверцятах, зберігалось запитання, немов таїна: «Що ж сталося?»

Як уже мовилося в одному з моїх оповідань, поволі я дійшов висновку, що всі життєві сюжети рано чи пізно завершуються. Цей завершився аж через шістнадцять літ.

Рік 1982-й. Я у відрядженні — Ставропольський край, місто Невинномиськ. Наш інститут, де я працював, готував проект реконструкції газопроводу — відведення до місцевого хімкомбінату. Я щойно приїхав і вийшов з вагона.

На пероні біля будівлі вокзалу просто на асфальті підб'гавши ноги сиділа циганка середнього віку.

— Борю, — озвалась вона до мене тихо, коли я проходив біля неї, — це я, Ельвіра.

Я глянув на неї. На вигляд їй можна було дати років сорок п'ять. «Насправді їй заледве за тридцять, — я швидко вирахував подумки. — І я сам би її вже не впізнав».

— Ельвіро, — спинився я, — що сталося з Лялею?

— Нема вже Лялі, померла, під час пологів померла. А дочка зосталась, її теж Лялею звать. Он вона стоїть поруч із батьком.

Вона показала на кінець перону. Там спиною до мене стояла висока молода циганка у квітчастих спідницях, плисовому жакеті й червоній хустці на смолянистому волоссі. Біля неї був літній чоловік у м'якому крислатому капелюсі, з довгою, притрушеною сивинами бородою.

— Утім говорити довго нам не можна, закляття на тобі, — сказала Ельвіра, збираючись іти. — Тільки вона може...

І швидко щезла з-перед моїх очей.

Я рушив у кінець перону, намагаючись для себе з'ясувати, чи могли напівдитячі ласки спричинити нове життя. Ні, здається, не могли. Мабуть же, не могли.

— Лялю, — покликав я.

Вона обернулася. Це була вона, Ляля, в розповні сліпучої краси й молодості своїх вісімнадцяти літ — яскрава брюнетка з чорними сьйливими очима. Ми мусили зустрітись, і ми зустрілися. Я зазирнув їй в очі, і, хоч стояв теплий і сонячний весняний день, поза коміром у мене пройшов мороз.

Вона усміхнулася — і чари, я відчув це, щезли. Я «позолотив» їй «ручку» всім, що було в кишнях, і подався геть.

Біля будівлі вокзалу мені знову стрілася Ельвіра.

— Чому ж ти не йдеш? — спитав я.

— А навіщо тепер іти?! — вона всміхнулася. — Тепер уже можна й не йти. Хочеш, я тобі поворожу?

— Не треба, — відказав я. — Усе, що мало відбутися, вже відбулось.

Ми розійшлися — усяк по свій клопіт. Прощавай, Лялю! Думаю, ми в цьому житті більше на побачимось...

РОБОТА НЕ ВОВК...¹

— Борю, — строго сказала мама. — Це несправедливо. Чому у мене така ж пенсія, як і у тих, хто навіть належного трудового стажу не має? Я все-таки тридцять вісім років на державу відпрацювала, медаль «За доблесну працю під час Великої Вітчизняної війни» маю. — І знову повторила: — Несправедливо.

— Мамо, — відповів я. — Що тобі до розміру пенсії? Нам же вистачає. Ми з Марком добре заробляємо. Та ти й сама часом ще трошки «шиєш».

Це я мав на увазі, що вона іноді займалася репетиторством. І не було випадку, щоб її учні не вступали до бажаного вузу. Ми з братом та обидві її внучки — досить яскраві приклади. Але мама не даремно була математиком — вона мала залізну логіку, і збити її з пантелику було неможливо.

— З сімнадцяти років я почала працювати, — вела вона далі. — А якщо без реєстрації, то ще років на п'ять раніше. Працювала і вчилася. Усю війну в евакуації працювала. З тобою у пологовий будинок пішла просто з роботи. Після Марика — через чотири тижні. У п'ятдесят п'ять пішла на пенсію, але, як ти знаєш, працювати не припинила. І ось тепер знову всіх зрівняли.

Так, мама була налаштована рішуче.

Йшов 2003 рік, нам залишилося бути разом тільки два роки. Поки у людини є батьки, вона завжди почувається дитиною. Коли вони відходять, юність закінчується. Тепер він сам — останній рубіж...

---

¹ «Робота не вовк, у ліс не втече» — один з найулюбленіших народних висловів; теоретичне обґрунтування всякого неробства (на думку автора).

Несподівана думка прийшла мені тоді в голову. Я швидко зробив подумки потрібні обчислення.

— Мамо, а ти знаєш, у мене трудовий стаж більший, ніж у тебе — цього року сорок років. Пам'ятаєш, я ж працював з сімнадцяти.

— Такий великий! Не може бути, — похитала головою мама, але миттю зрозуміла, що я маю слухність, і зажурилася.

— Дожила, — зітхнула вона після паузи. — Мій хлопчик мене випередив. Виходить, і ти вже немолодий?

— Зам'яли, — відповів я, і ми перейшли до обговорення останніх новин.

Чому я почав так здалека? Тому, що вчора випадково подивився на календар у мобільному телефоні і зрозумів, що через десять днів у мене буде п'ятдесят років трудового стажу. А я ще на роботі. І з ранку, як завжди, годинна посиленої зарядки. А до третьої ночі я писав чергове оповідання. І в суботу — тир, у середу — кінний клуб, у січні — Альпи з гірськими лижками. Ну й так далі, як у веселій пісеньці: «И кое-что еще, и кое-что другое, что в руки не дают и трогать не велят».

«Все-таки, — подумав я. — Як же так сталося?»

Подумав і згадав початок свого трудового шляху.

Я закінчив школу, 10 класів, у 1963 році. Мої однолітки повинні були вчитися ще рік; за шкільною реформою загальноосвітні школи мали тоді 11 класів. Але були винятки: до відомчих шкіл зміни ще не докотилися. Батьки-математики миттю зміркували, що можна виграти цілий рік, і швидко перевели мене в останню десятирічку — середню школу № 40 Приволзької залізниці.

Власне, рівень шкільної підготовки мене мало хвилював, оскільки з математики все одно готувала мама, з англійської мови у мене з семи років був репетитор, а решту предметів вивчав самостійно й особливих труднощів на цьому шляху не бачив.

Так у мене виник «гандикап»¹ — цілий рік. Тут не розповідатиму про приїзд в Одесу і вступ до інституту зв'язку. Це, звичайно, поема, але про це вже писав раніше в інших оповіданнях.

Проте була в моїй вищій освіті одна особливість. Чомусь у цей час запанувала думка, що вищу освіту треба надавати переважно людям старшим, що вже пропрацювали не менше двох років у промисловості або сільському господарстві. Ніколи не розбирався у причинах такого дивного підходу. Можу тільки припустити, що країна була перенасичена фахівцями з вищою освітою, а ось робітників, колгоспників і солдатів термінової служби бракувало. А може бути, хтось уледів небезпеку для соціалістичної держави в різкому скороченні чисельності робочого класу і його майже повної люмпенізації? Не знаю і точно не скажу, але на моїй долі такі непродумані дії начальства відбилися дуже істотно.

Коли я з пригодами склав усі іспити і був зарахований до інституту, виявилось, що всі, хто до цього не мав трудового стажу, автоматично направлялися на так званий «працюючий стаціонар». Це означало, що півтора року ми повинні працювати за професією і вечорами вчитися, а після закінчення цього терміну автоматично переводитися на повноцінний стаціонар і відповідно вчитися вже вдень.

Усім нам вручили направлення. Мені випало працювати на радіотехнічному заводі, розташованому в центрі Одеси.

І ось 1 вересня 1963 року, будучи студентом, я пішов на завод, заповнив папери у відділі кадрів і був зарахований монтажником 3-го розряду у бригаду із комплектування радіотехнічної апаратури. Ніякою радіотехнікою я до

---

¹ Тут у значенні фори, наперед обумовленої пільги.

цього не захоплювався. Розраховував на свій рівень підготовки в точних науках і думав займатися чимось більш теоретичним. Проте на заводі точні науки були не потрібні. Слід було освоїти порядок зборки, навчитися користуватися паяльником, осцилографом і ще кількома приладами. На все це у мене пішов тиждень, а потім тільки праця — нудна, механічна, малооплачувана.

Втім не однією ж роботою жива людина. Були ще спорт, потенційні дівчата, книжки, друзі, розваги — маса цікавих речей. Ще й батьки жили далеко — в іншому місті. Це тепер мене важко здивувати, а тоді цікаво було все, адже воно було нове.

Обстановка сама по собі втягувала в жорсткий життєвий регламент, але тут стали виникати деякі складнощі.

Займаючись боксом з 12 років, я звик до змагальності, але на рингу. У житті ми всі були рівні. Твої успіхи не забирали ресурси чи життєвий простір в інших; твої поразки не приносили конкурентної переваги оточенню. Не забувайте, у нас була загальна обов'язкова середня освіта і для відмінників, і для двієчників. А в іншому ми були ще діти, підлітки. До серйозних життєвих рішень було ще як до неба; ми ніби гралися в життя.

А тут відразу дорослий колектив, і ти наймолодший. На бригаду виділявся певний фонд заробітної плати, і якщо ти заробиш більше, то інші зароблять менше.

Усі тут старожили, а тобі, загалом, ніхто не радий. Треба було відвойовувати собі місце під сонцем. Та й хлопчик я був тоді дуже гонористий, слід сказати.

Першого ж дня в обідню перерву мене послали по пиво. Зневажливо так послали:

— А ну, малий, зганий по пиво. Тільки швидко, одна нога тут, друга там. Горло пересохло.

Тон того, що говорив, — неголеного хлопця років двадцяти п'яти, — мене сильно зачепив.

— Розігнався, — відповів я. — Катай сам, якщо пересохло. Заразом і мені захопиш.

Сказано було на людях. Залягло напружене мовчання.

— Ах ти, щеня, — сказав хлопець і вдав, що наміряється йти до мене.

— Ще один крок і сядеш на дупу, — попередив я і прийняв боксерську стійку.

Усі безмовно розступилися, шлях був вільний, але він зупинився.

— Добре, — сказав він. — Трохи пізніше.

Решта дня минула відносно спокійно, але десь за годину до кінця роботи, коли я вийшов «перекурити», до мене підійшла молода й досить симпатична дівчина.

— Будь обережніший, хлопчику, — сказала вона. — Жора з друзями напевне проводять тебе сьогодні додому. Відомі хулігани.

— Багато їх? — запитав я, відчуваючи легке збудження.

— Троє, — відповіла дівчина, як потім виявилось — Света.

Троє — було забагато, навіть для такого нахабного хлопчачка, як я. Треба було шукати вихід із ситуації. На цей завод було направлено ще п'ятеро наших студентів: троє хлопців і дві дівчини. Я підійшов до хлопців і поговорив. Двоє відмовилися відразу, а третій — міцний сільський хлопець Славко погодився.

— Та мав я їх... — так він мені прямо і сказав. — Не хер до наших чіплятися.

Я відразу заповажав його за хоробрість, але порадив першими в бійку не лізти, а то з інституту випруть — адже тільки вступили.

Загалом, робочий день закінчився, і ми із Славком рушили у напрямі до мого підвальчика на вулиці Чкалова (нині й раніше Велика Арнаутська).

Жора з двома друзками йшов за нами метрів за п'ятдесят. Перед поворотом на людну вулицю вони нас наздогнали.

— Ей! — крикнув він мені. — А ну стій! Зараз ми вас «робити» будемо.

— Не нукай, не заперіг, — відповів я йому, але зупинився і розвернувся.

Вони підтягнулися.

— А це хто? — раптом ніби здивовано вигукнув Жора, побачивши супутника у мене за спиною. — Йшов би ти звідсіль, хлопче. Тебе це поки що не стосується. А то й тобі вломимо.

Тут бічним зором я побачив, що Славко витягнув щось довге з-під сорочки, розділив на дві частини і одну тицьнув мені в праву долоню. Я скопив очі, це був обрізок арматури сантиметрів шістдесят завдовжки. «Гм, який Славко завбачливий, а я якось і не подумав».

Ми розвернулися в лінію, арматурини стало видно.

— Що це у них? — заклопотано поцікавився один з Жориних друзків. — Ти про таке не попереджав.

Тут прорізався голос у Славка:

— Я вас мав... І зараз, і завжди. А першому, хто сунеться, я проломлю довбешку.

Оце так Славко! Видно, звичаї у нього в селі були прості.

— Жоро, — сказав я. — Якщо хочеш поговорити зі мною, то будь ласка. Сам на сам. Але якщо сунетесь всі, то ми вас просто ухайдакаємо. До речі, хочу попередити, що «волохаті груди» тобі не допоможуть. І взагалі, бачив я і не таких — уже п'ять років боксом займаюся.

— Кому Жора, а кому Георгій Степанович, — похмуро пробурчав той, але помітно здав разом зі своєю гопкомпанією.

— Бувайте, хлопці, побачимося на роботі, — сказав я, звільняючи їм шляхи відходу.

Вони не стали сперечатися і пішли геть.

А із Славком ми потоваришували. І незабаром разом записалися до інститутської секції боксу. Він досить швидко освоїв ази і став навіть робити успіхи, тож у його подальшому житті арматура втратила свою актуальність.

— Ну як? — запитала мене наступного дня Света біля тієї ж курилки.

— А ніяк, — відповідав я. — До речі, що ти робиш завтра ввечері?

Завтра була субота і вечірніх занять не передбачалося.

— А ти ще не маленький, — з цікавістю запитала Света, — щоб з дорослими дівчатами зустрічатися?

Светі було двадцять два, вона розлучилася і мала однорічного сина. Мешкала з батьками, так що нянею була забезпечена. Ми з нею таки в суботу зустрілися і на деякий час дуже подружилися. Звичайно, я ще був маленький, але, знаєте, це нічому не заважало.

Більше ніхто не намагався зневажати мене — видно, інформація поширилася, і я продовжував працювати. Проте заводське життя було мені новиною, тому я не знав неписаних правил, що «робота не вовк...», і у першому місяці істотно перевиконав норму.

— Ну, — сказав мені бригадир. — І чого ти добився? Дорослим людям зарплату зменшив. Ще й норму можуть переглянути. Звідки ти тільки взявся на мою голову?

Слід розуміти, моя активність викликала громадське невдоволення. Я трохи понизив темпи. І все потихесеньку залагодилось. Ось тільки Жорик мене так і не прийняв, та і я тримався з ним прохолодно.

Минуло кілька місяців, настали перші осінні заморозки. До жовтневих свят на заводі влаштували вечір з танцями. Народ підпив, і Жорик з друзками знову намалювався на горизонті. Ми танцювали, дівчат було

менше, ніж хлопців, і, можливо, я чимось зачепив його почуття.

Коротше, наступного дня стався інцидент. На початку обіду я збігав у заводський рундук, купив пляшку молока й булочку, відніс це на робоче місце, оскільки окремих місць для їди на заводі не передбачалося, прогулявся, і повернувшись у цех, вирішив попоїсти.

Усі ми сиділи біля довгих прямокутних столів, які були і складальними одночасно, і їли хто що мав. Света з протилежного кінця нашого столу зробила мені «страшні очі», але я, не звернувши уваги, миттю випив молоко і заїв булочкою. А потім я раптом помітив, що вся бригада дивиться на мене, але не в очі, а якимсь мимо, чи що. Хвилин же через десять у мене заболів живіт, і я вискочив куди треба. По дорозі назад мені зустрілася Света.

— Ти живий? — перелякано запитала вона.

— А що? — здивувався я.

— Та Жорик тобі в пляшку молока цілу пачку пургену¹ висипав. Я ж намагалася дати знати, але ти нічого не зрозумів.

— А інші? Вони це бачили? — запитав я.

— Ще як бачили, — відповіла Света. — Але вдали, що це їх не стосується.

Тут у мене знову закрутило в животі, і я знову побіг куди слід. Такий замах на мою гідність на очах в усіх я в ті роки, та і в подальші теж, пробачити не міг. У мене, можна сказати, «зірвало дах». Простір почорнів, звуки в ньому пропали й долинали звідкись здалека, всі рухи сповільнилися, і навколишній світ став схожим на німе чорно-біле кіно.

Я оправився, вискочив із закладу і майже бігом промчав до нашого столу. До кінця обіду залишалось десять хвилин. Я дуже виразно бачив це на великому електричному

---

¹ Сильне проносне.

годиннику, що висів на стіні метрів за двадцять від мене. Я рухався просто до того місця, де сидів Жора. Він посміхнувся. Не кажучи ні слова, я розвернувся і вліпив йому правую, потім лівою, потім знову правую. Він впав у прохід разом із стільцем і залишився там лежати. Усі завмерли, потім чоловіки із-за сусідніх столів кинулися до мене, схопили за руки й витягли на сходовий майданчик.

Через кілька хвилин я отямився, обтрусився і пройшов на робоче місце. Жори не було — він пішов у медпункт і до кінця робочого дня так і не з'явився.

Наступного дня мене в цех не пропустили, а відправили до відділу кадрів.

— Ось звільнимо тебе зараз за хуліганство і порушення трудової дисципліни, — оголосив кадровик, немолодий лисий чоловік. — І в інститут повідомимо, не сумнівайся.

Це була погана новина, і я неабияк зажурився.

Призначили комісії від профкому і комітету комсомолу для проведення розслідування. Нічим добрим для мене це не могло закінчитися. Але тут проявила себе Света. Виявляється, вона детально виклала членам комісії усі обставини, та не як-небудь, а письмово.

Питання було непевне, і начальство пішло на компроміс. Я отримав догани по всіх лініях, і мене перевели на важку роботу — у бригаду вантажників. Але тягати вантажі мені тоді не заборонялося, а зарплата була навіть вища, ніж у «інтелігенції».

На перший же аванс я виставив бригаді частування і став своїм-своїсіньким. А з багатьма вантажниками я дружив і після, коли завершився цей безглуздий робочий цикл.

Отож, незважаючи на «буржуазне» походження, можна вважати, що свій трудовий шлях я почав у справжньому робочому пролетарському середовищі.

А Света? Через кілька років вона знову вийшла заміж, але ми залишилися друзями, хоча бачилися рідко.

У далекому майбутньому я звернув увагу на те, що у важкі хвилини мене завжди виручали жінки.

Як писав Євгеній Євтушенко: «Завжди знайдеться жіноча рука... Завжди знайдеться жіноче плече...»

Света була першою такою жінкою в моєму дорослому житті — спасибі їй.

У КОЖНІЙ КАЗЦІ Є ЧАСТОЧКА КАЗКИ

Чи доводилось вам зауважити в своєму житті точку розгалуження імовірнісних подій? Це як у казці про Іллю Муромця. Там він їхав, їхав і побачив камінь. А на камені написано щось таке: ліворуч піти — коня згубити, праворуч піти — одруженим бути, просто піти — убитим бути. За точність викладу я не ручаюсь, оскільки читав цю казку шістдесят років тому. Але принцип у тому, що залежно від вашого вибору подальші події розвиваються в певних напрямках. Щоправда, в казці, наскільки я пам'ятаю, цікавий Ілля Муромець в усіх трьох напрямках з'їздив і всюди переміг, але на те він і билинний богатир. В реальному житті зазвичай вибір не настільки чіткий, і лише згодом у тривалому часі ми розуміємо, коли і в якій практичній ситуації ми його зробили.

Так і в цьому випадку. Отже, п'ятниця, 17 вересня 1971 року, 16 годин 30 хвилин. До закінчення роботи залишилося півгодини. Я саме благополучно завершував розрахунок необхідного перерізу електрокабеля. Саме тоді мене покликали.

— Борисе, — сказав мій колега Гриша, — ми завтра збираємося компанією в гори. Не хочеш приєднатися?

Це було для мене щось новеньке. До цього на природі я бував виключно у справах. Ну, там якісь заходи в армії, наприклад. Чи в школі, коли в колгосп направляли овочі збирати. А так, щоб без конкретної мети? Ні, це перша пропозиція. Хто ж міг знати, що це одночасно і вибір варіанту наступних подій. Якусь мить я вагався, але потім вирішив спробувати.

— Чому б і ні? А це ж як?

— Та дуже просто. О сьомій тридцять ранку зустрічаємося на залізничному вокзалі біля тролейбусних кас. З собою бутерброд і щось попити.

Наступного ранку, споряджений усім цим, я прибув на домовлене місце. Досвіду походів у мене не було, тому я одягнувся як у спортзал: кеди і тренувальний костюм. Вересень був теплий, і змерзнути я не боявся.

Там уже зібралася компанія з п'яти чоловік — хлопців і дівчат у штормівках, вібрамах, з рюкзаками за спиною. Ми сіли в міжміський тролейбус Сімферополь–Алушта, хвилин через сорок доїхали до перевалу, вийшли і бадьоро попростували на гору на ймення Чатир-Даг.

Через дуже короткий час я зрозумів, що це не спортзал. Підійматися вгору у мене не було ніякого досвіду, і я швидко «втратив» дихання. Однак у компанії ніхто не скаржився, всі йшли собі як ішли, а самолюбство не дозволило мені признатися у власній слабкості.

Отож коли ми через півтори години забралися на вершину Екклізі-Бурун, мене можна було викручувати і підвішувати на мотузку для білизни, щоб просох. Більшу частину шляху я рухався на автоматі, спробувавши при тім, цілком безуспішно, увімкнути спочатку «друге», потім «третє» дихання.

Годин до трьох по обіді ми повернулися на тролейбусну зупинку на Ангарському перевалі й поїхали додому. Наступного дня, в неділю вранці, я над силу підвівся з ліжка. В ногах була жахлива кріпатура. Це сильно вразило мене. Я вважав себе тренуваним спортсменом, а тут такий казус. А там же й дівчата були. Загалом, суцільна ганьба. Зоставалося тільки сподіватися, що мої супутники не помітили усього ступеня моєї фізичної нікчемності.

Я менше місяця працював у цій проектній конторі на посаді старшого інженера й не міг дозволити собі «втратити

обличчя». Тому в понеділок весело обговорив з учасниками сходження всі перипетії суботнього дня, й словом не обмовившись про свої страждання.

У 25-річному віці я ще не зовсім чітко уявляв, що фатальними в моєму житті будуть саме невдачі. Але з цього моменту у мене не було іншої мети, ніж засвоїти нове уміння. Щосуботи, раз-по-раз, я їхав на те саме місце і йшов на Чатир-Даг. Сам-один, без свідків і в будь-яку погоду. Наступного разу я приєднався до компанії туристів через півтора місяця. Але це вже був зовсім інший варіант, і товариство це оцінило.

Я набув спритності, рухався легко й невимушено, допомагав дівчатам нести рюкзаки — загалом вів себе належно.

Якщо невдачі спонукають мене до подвигів, то вміння завжди приносить радість. Я став у вихідні ходити різними маршрутами, інколи сам, інколи з молодією дружиною, часом з компаніями інших «заброд». Такий спосіб життя виводив мене з прокрустового ложа міста, давав чимало нових вражень. Тут якраз стала підходити до завершення моя боксерська кар'єра.

Боксом я займався з дванадцяти років і дуже його любив. У школі, в інституті, в армії тренувався і постійно успішно виступав на змаганнях, часто здобуваючи призові місця. У відповідності зі своїм фізичним розвитком пройшов від першої напівсередньої вагової категорії (63,5 кг) до другої середньої (75,5 кг), в якій і перебуваю донині, більше ніж через сорок років.

Прийшов я якось узимку 1972 року на тренування в спортзал гарнізонного Будинку офіцерів, переодягнувся, розім'явся — і на ринг. Спаринг у мене був того дня. Боксуємо собі спокійненько. Суперник б'є лівою, я пірнаю під руку з ударом в корпус. Раптом наче вимкнули світло і звук, і через кілька секунд, злегка оглушений, я став на одне коліно, потім підвівся повністю.

Але щось було не так, світ не бажав повністю відновлюватися. Я струсонув головою, і поступово все стало на свої місця. Так я познайомився зі станом «грогі», наткнувшись на випадковий зустрічний удар. Ніколи раніше я подібного не відчував, і тренер порадив проконсультуватися в спортивного лікаря.

— Двадцять шість років, — сказав лікар. — Ти вже переросток. Дванадцять років заняття боксом — це не жарт. Судини втрачають еластичність. Пора зав'язувати, а то так само випадково можеш утратити слух чи зір. Твій боксерський вік скінчився.

Це було сумно, але об'єктивно, і я переключився на гори.

Звичайно, спочатку мова йшла про суто пізнавальний характер цього процесу. Але з часом це захоплення також переросте для мене в цілком професійний вид діяльності. На щастя, вікових обмежень тут не існує. Щоправда, є життєві обмеження, оскільки вся твоя зайва вага — це додаток до рюкзака. Але це також стане зрозумілим не одразу, а поки що я насолоджувався свіжим повітрям, фізичним навантаженням і новизною вражень.

Мандруючи горами і роззираючись навсібіч, я доволі часто натрапляв на сліди діяльності людини в далекій минувшині. То покинутий і здичавілий сад, то руїни будинку, фортеці, а інколи й цілих міст; то бруківка, на якій збереглася глибока колія від возів; то написи, вирізьблені на камінні і стелах не відомими мені мовами.

Це збуджувало уяву. Де вони, ці люди? Яка вона — стародавня історія цих місць? Як «людина книги», що належала до «народу книги», я до цих самих книг і звернувся. Чимало я дізнався з них. Виявляється, ледь не вся історія людства відбилася на прекрасному шматкові землі під назвою Крим. Тут тобі кіммерійці, таври, скіфи, греки, римляни, готи, алани, хазари — всі тут побували, всі тут залишили свій слід.

Особливо мене зацікавила роль Криму в історії Стародавньої Греції, і я став читати про це все поспіль. Відносно недавно за історичними, а тим паче, геологічними мірками, на місці Чорного моря плюскотіло значно менше за розмірами прісне озеро. У зв'язку з суттєвим підвищенням рівня світового океану в постльодовикову епоху, десь біля шести тисяч років тому, стався прорив Босфору. Сформувалася система чорноморських проток, а рівень моря катастрофічно і безповоротно піднявся метрів на сто, що призвело до затоплення шельфової зони, утворення півострова Крим та Азовського моря.

Люди вже жили в цьому регіоні в ті часи. Пам'ять про катаклізм достовірно могла зберегтися. Можливо, саме тому стародавні греки спершу називали наше море Понтом Аксінським (негостинним морем). Характерно, що після того, як вони освоїлися на його берегах, змінилася й назва — на Понт Евксінський (тобто гостинне море).

Багато грецьких міфів описували події, що відбувалися в Тавриді. Скільки гіпотез, варіантів подій — і всі тут, поруч! Історія завжди була моїм захопленням, зосталася такою і зараз.

Але тоді, з усім максималізмом юності, я вирішив створити і спробувати обґрунтувати власний варіант історії. Як і в дитинстві, для досягнення певних цілей спочатку потрібно було зібрати гурт послідовників і стати його вожаком. Такі знайшлися, і незабаром я вже ходив по горах у товаристві 5–6 молодих «спеціалістів».

— Хлопці, — агітував я їх, — ось Евріпід у трагедії «Іфігенія в Тавриді» описував історію викрадення дерев'яної статуї Діви (богині Артеміди) зі святилища таврів Орестом і Піладом... — І далі пояснював для тих, хто не читав у дитинстві «Легенд і міфів Стародавньої Греції» Миколи Альбертовича Куна: — Коли греки зібралися воювати з Троєю, то богиня

Артеміда наслала безвітря і через провидця повідомила, що вождя греків Агамемнон мусить принести в жертву на оltарі свою доньку Іфігенію. Під тиском обставин і соратників він змушений був так і вчинити, але в останню мить богиня викрала Іфігенію, замінивши її ягням. Іфігенію ж перенесла в Тавриду, де вона стала жрицею богині, приносячи вже сама в жертву її дерев'яному ідолу усіх мореплавців, які висаджувалися на берег.

— Ти що, справді віриш, що Артеміда перенесла Іфігенію до Тавриди? — спитав один з моїх супутників, особливо тямковитий. — Це ж казка.

— Ну, знаєш, — відповів я, — може, татусь постарався. Агамемнон же був наймогутнішим правителем Греції, а дочечку ж шкода.

Це переконало Хому Невірного, і я вів далі:

— Коли Троя була завойована, Агамемнон повернувся на батьківщину до Мікен, де по-зрадницькому був забитий своєю власною дружиною, яка за ці десять (!) років встигла злігатися з його двоюрідним братом. Орест був сином Агамемнона, і коли виріс, то помстився за батька, убивши матір та її коханця. Його стали переслідувати богині-месниці, і оракул сказав, що очиститися від крові він зможе, тільки викравши з Тавриди дерев'яного ідола богині Артеміди. Разом зі своїм другом Піладом він дістався до Тавриди, де був схоплений таврами, і обох ледь не принесли в жертву. В останню мить Орест та Іфігенія впізнали одне одного і втекли до Греції, обманувши наївних дикунів.

Зоставалося тільки знайти, де було згадане святилище, і ми взялися вирішувати це завдання з наполегливістю, вартою кращого застосування.

Потрібен був якийсь план. Я вирішив застосувати метод, котрий приніс успіх знаменитому Генріху Шліману при розкопках гомерівської Трої. Шліман скористався

античними джерелами, зокрема, «Іліадою» та «Одісеєю», і таким безпомилковим методом, як «повна впевненість у своїй правоті за будь-яких обставин».

Я, звісно, знав, що прискіпливі вчені сильно сумнівалися в істинності трактувань Шлімана, але що з того? Якщо ми знаємо, що він розкопав Трою, то так воно й було, Троя це чи ні. Історія ж — це перш за все думка істориків.

Таке цинічне трактування давньоісторичної істини дозволяло висувати повноцінні гіпотези навіть на дуже хисткому матеріалі. Ось я і припустив, що святилище таврів було десь у районі села Рибальського, неподалік од берега.

Треба сказати, що я це не зовсім вигидавав. Були в деяких античних першоджерелах натяки на схожу місцевість. Та й таври згідно з ними жили неподалік од моря. Хоча вони зазвичай селилися в горах. Усі можливі матеріали я перечитав у перекладі з давньогрецької російською в бібліотеці місцевого університету.

Обмінявшись думками і провівши бурхливу дискусію, ми з товаришами вийшли в похід. Щоб було важче і життя медом не здавалося, ми від села Перевального піднялися на Довгоруківську яйлу, пройшли через найбільшу в Криму Карабі-яйлу і спустилися екзотичною ущелиною Чигінитра.

До берега було вже зовсім близько, і ми стали нипати схилами, шукаючи сліди стародавнього капища, зазираючи в усі діри, провалля і гроти. І нарешті на самісінькім кінці ущелини знайшли те, що, як нам здавалося, шукали.

Це була грубо оброблена кам'яна плита, облетена повзучою рослинністю, надтріснута скраю і схована під віттям двох великих дерев. Але найголовніше — в ній були вибиті два неглибокі отвори.

— Ось, — сказав я, — тут стояв дерев'яний ідол. А заглиблення — щоб він не падав.

Ми сфотографували знахідку і рушили далі до моря.

Повернувшись до міста, я не посоромився надіслати фотографію та детальний виклад своєї гіпотези до редакції історичного журналу. Відповідь, яку я отримав тижнів через три, мене не здивувала і не пригасила нашого ентузіазму.

«Ретрогради», — дружно вирішили ми і зайнялися наступною проблемою. Це було завдання ну просто гігантського масштабу. Підґрунтям слугував міф про Орфея та Евридіку.

Особистість Орфея завжди цікавила мене. Співак і музикант, син бога й музи, чоловік німфи Евридіки і водночас смертна людина, один з перших носіїв гуманістичних традицій у ті жорстокі часи богів та героїв.

Евридіка померла від укусу змії, але він настільки кохав дружину, що подався за нею в підземне царство Аїда. Своєю грою на дев'ятиструнній кіфарі Орфей здійснював чудеса і навіть зсував гори. Володар підземного царства не зміг відмовити йому, і тінь Евридіки подалася за музикантом. Та Орфей не витримав укладеної угоди, озирнувся, щоб поглянути на тінь улюбленої дружини, і втратив її навіки. Навіть смерть його була незвичайною. Він загинув, убитий не чоловіною, а жінками-вакханками, які поклонялися богу вина і веселощів Діонісу.

— Ми зможемо відшукати вхід до підземного царства, — переконував я товаришів. — З давніх-давен відомо, що вхід до царства Аїда у нас в Криму на мисі Меганом, поміж Судаком і Коктебелем.

Сказано — зроблено. Ми прибули на Меганом, озброєні різноманітним шанцевим інструментом.

Краса непередавана: море, блакитне небо, неяскрава вигоріла трава і величезні нерухомі зірки ночами. Ми бродили там два дні, намагаючись розкопувати кожну печерку, карстову западину. Десь він тут, цей вхід, підземна

ріка Стікс із перевізником Хароном та багатоголовим псом Цербером.

На третій день нас заарештував загін військовиків і одвів до свого начальства.

— Що ви робите на секретному військовому об'єкті? — суворо спитав підполковник років сорока.

— Ми нічого поганого не мали на меті, — за всіх відповів я. — Ми, як би це сказати, шукачі абощо, чи археологи-любителі. Шукаємо вхід до підземного царства Аїда, згідно з грецьким міфом про Орфея та Евридіку.

Підполковник поглянув на нас вельми підозріло.

— Це що, казка? — трохи розгублено запитав він. — А аїди — також євреї? Я пригадую, я в Одесі навчався. Артилерійське училище там закінчив. А що, у євреїв ще підземне царство є?

Запитання і його інтерпретація були настільки несподіваними, що я навіть не розсміявся. «А втім, і в нас не ліпше виходить, — подумалось мені. — Ми ж то що розраховуємо знайти?» А вголос спитав лише:

— Товаришу підполковник, а ви в якому році артилерійське училище закінчували?

— В 1952-му, — відповів той. — А тобі навіщо?

— Якраз тоді там мама моя працювала, — сказав я і назвав дівоче прізвище мами-вчительки. Прізвище вона поміняла тільки 1957 року.

— Ідочка?! — здивовано вигукнув військовий начальник. — Та бути такого не може! Ідочка — так ми, курсанти, звали її за тендітність і мініатюрність. Вона у нас математику викладала. — І несподівано спитав: — А ти в армії служив?

— Ще й як служив! Після інституту зв'язку. Ось тільки два роки як звільнився старшим лейтенантом.

— Гарзд, — сказав підполковник, — продовжуйте свої пошуки. Скажу, щоб вас не чіпали. Тільки обережніше:

сигнальні та електрокабелі не зачепить, вони в нас маркіровані на місцевості.

Розійшлися ми друзями, і ще дві доби мандрували, копали, але входу до підземного царства так і не знайшли. Може, й добре, що не знайшли. Рано нам ще туди було. Для власного заспокоєння ми підвели під це ідейно-теоретичну базу, вирішивши, що численні землетруси й катаклізми за минулі три тисячі років сховали від нас бажану мету.

Останню ніч ми провели на «материку» у вигляді величезного мису. Поставили намет, приготували вечерю і збиралися почаркувати за успіх нашої безнадійної справи.

— Погляньте! — раптом вигукнув хтось із нас.

Я озирнувся. Сонце, що спало за обрій, навкісними променями освітлювало місця наших пошуків. В червоному промінні ми угледіли велику темну пляму. «Там вхід!» — подумав я і вже був ладен бігти до цієї точки, та в цю мить сонце перетнуло лінію обрії, стало зовсім темно і пляма зчезла. На оксамитовому південному небі засвітилися великі зірки, й залягла тиша. Не чути було навіть сюрчання цикад. Але ми все-таки побачили дещо. Тепер можна й повертатися.

Уранці ми пішли, і я більше ніколи не ходив по Меганому. І чим старшим стаю, тим менше мені цього хочеться.

Потім була іще одна експедиція з ідентифікацією подій «Одісеї» в Балаклавську бухту і на мис Фіолент.

Я вважав і певен досі, що саме там, у вузькогорлій чорноморській бухті, Одісей втратив свої одинадцять кораблів, затоплених велетнями-людоджерами, пойменованими в епічній поемі лістригонами.

Казки, казки... Але як це було схоже на реальність! Настільки схоже, що цілком могло нею й бути.

Так минуло це літо, яскраве й безтурботне літо 1972 року. Ми гарно провели час, зміцніли, засмагли і були

готові до подальших життєвих боїв. Нам здавалося, що ми нікому не шкодимо і тому чи ж не все одно довколишнім, як наша компанія збуває свій вільний час.

Але ні, виявилося, не все одно. Через багато років мені трапилися певні документи того часу, серед яких була й доповідна записка нашого особіста на мене та все наше веселе товариство. У ній він звертав увагу компетентних органів на підозрілу поведінку групи молодих людей, що займалися безглуздими пошуками на територіях закритих військових об'єктів. Отже, таки перестрашувався підполковник про всяк випадок.

Відрадно, що в тих, хто читав цей донос, вистачило розуму не розмінюватися на дрібниці. Все ж час «мастодонтів» уже минув. А втім, хтозна! Адже там, де читали, жодна інформація безслідно не щезає.

А головне, що я зрозумів тоді, розмірковуючи над стародавніми міфами: у кожній казці є часточка казки... «Тільки часточка? — питаєте ви. — А решта?» А решта — правда, мої любі, тому що правда — це саме те, в чому ми впевнені, що вважаємо своїм, істинним. Іншої правди немає і бути не може.

СТЕЖКА ВІЙНИ

Осінь у Криму — чудовий час. Так було й восени 1968 року. Листя вже почало жовтіти, але ще було зовсім тепло. Я, командир взводу, тільки місяць як повернувся з невеликої європейської війни. Втім невеликою її можна було назвати тільки у порівнянні із звично грандіозними описами битв Другої світової. А так війна, як війна. Добре хоч, що майже безкровна. Навчаючись в інституті, я і подумати не міг, що реально служитиму. У нашому інституті була військова кафедра, що автоматично позбавляло від армії. Але нам випав інший шлях. Перед захистом диплому всі хлопці з моєї групи отримали повістки. «Без проходження медкомісії студенти до захисту не допускаються» — таке оголошення висіло на деканаті. Довелося пройти. Картина ще та: йдеш голий уздовж довгого ряду фахівців, в основному молоді жінки. Деякі студенти закриваються, як можуть, я не став. «А ви чому не закриваєтеся? — з цікавістю запитав мене немолодий лікар-психіатр. — Вам що, приємно, коли на вас дивляться?». «Ну, коли молода жінка, то приємно, а коли ви — то ні», — нахабно відповів я йому, отримавши якийсь хитромудрий запис латиною в особистій справі.

Вже в армії я звернувся до знайомого начмеда з проханням перекласти мені цей запис. Мені здавалося, що він дуже важливий для подальшої діяльності. Начмед довго сміявся, а потім сказав: «Та нічого особливого. До стройової служби придатний». — «А чому латиною?». — «Ну, він же психіатр. Хто його знає, що у нього в голові. Втім тут ще кілька слів. Ну, я не можу точно перекласти, але, загалом, щось на зразок: сексуальна орієнтація нормальна. Правда, виражено все це якимсь давнім ідіоматичним зворотом типу...», і він ясно й чітко вимовив відповідний до випадку матюк, що означав мої

потенційні здібності в цьому неформальному виді спорту в 21 рік. Усе життя б так про мене говорили, хто б заперечував.

Усі ми виявилися придатними до стройової і отримали направлення до місця майбутньої служби ще до захисту. Правда, можна було вибирати місце служби в межах наявних вакансій. Я вибрав місто, де з 1963 року жили мої батьки, успішно захистився і вибув до місця служби.

Далі події пішли швидше. Рано-вранці 20 серпня, в день мого народження, мене підняли по бойовій тривозі і на чолі свого взводу відправили кудись у невідомість. Чехословаччина — країна, де спробували зійти паростки свободи. Ми їх благополучно розтоптали, швидко, за один місяць. Правда, я особисто не топтав. Нашим завданням було забезпечення зв'язку між танковими колонами, що наступають. Ми з цим завданням упоралися, але, будучи зв'язківцем і слухаючи все, що звучало в ефірі в цей період, я зрозумів, як близько ми були від великої війни. Інші це також розуміли. Запам'ятався випадок, як з'їхав з глузду майор, що чергував на комутаторі у той момент, коли віддавався наказ піднятися стратегічній авіації з ядерною зброєю на борту. Пронесло — і слава Богу.

Місяць минув, і ми повернулися, трохи інші, але повернулися. Ось і ще один місяць минув, і ніби нічого й не було. Молодість швидко заліковує душевні травми, тому що егоїстична і себелюбна. З віком ми починаємо розуміти цінність життя. Це, напевно, єдиний дійсно цінний досвід, який ми набуваємо.

Але цього жовтневого дня все було спокійно. Я мав заступити в добовий наряд — начальником караулу на артилерійських складах. Хороший привід відпочити і позасмагати. Якби знати, якби знати, які пастки розставляє нам життя. Але... як сказав поет «Нам не дано передугадать...»¹.

---

¹ Ф. І. Тютчев, 27 лютого 1869 р.

Розведення караулу пройшло без ускладнень, і я подався до чергового приміщення — бетонної будки, що стояла на одному кінці складу. Сам склад являв собою досить велику територію, на якій квадратно-гніздовим способом розташовувалися довгі бетонні одноповерхові комори з проходами між ними. Просто табір римського легіону.

Сонце вже хилилося до заходу, але було ще світло. Так минуло близько години. І раптом я виразно почув автоматну чергу, потім ще одну. Кулею вилетівши з вартівні, я побачив, що вартовий з поста з протилежного боку складу абсолютно реально обстрілює невелику колону солдатів, що рухалася до їдальні на вечерю. Солдати вже частково розбіглися, частково залягли, а я привернув його увагу, тому що наступна черга вліпила уже в наше приміщення. На всі боки полетіли уламки бетону, добре, що у приміщенні вже нікого не було. «Сповісти комендатуру!», — крикнув я сержантові і перебіг до першого сараю. Тепер між мною і стрільцем була надійна перешкода, але перебігати треба було по відкритому місцю. Пост, з якого велася стрілянина, являв собою окопчик з невеликим бруствером на підвищенні, тому проходи були як на долоні. Я роззирнувся. У мене був тільки пістолет Макарова з двома обоймами патронів. Безглузда хлопавка на такій відстані. «Треба підібратися ближче», — подумав я і став перебігати від комори до комори. А він, собака, пострілював по мені, нехотя так.

У цей момент біля ангара, за яким я перебував, з виском загальмував УАЗик і з нього викотився червоний майор-господарник, що чергував цього дня в комендатурі.

«Що тут у вас коїться, вашу матір!», — заволав він на повний голос, і черга негайно вліпила просто в колесо машини. Яке видовище! Майор миттю заліг. «Ти чого стоїш? — це вже мені, але свистячим шепотом. — Уперед, ти начальник караулу, негайно припини це неподобство».

Ну, матюки й інші ідіоматичні вирази я опускаю, але уявіть собі цю фразу, що тільки з них і складалась, і ви все зрозумієте.

Втім, я і сам розумів, що заходи вживати потрібно, і продовжував перебігати від однієї бетонної будівлі до іншої, поступово наближаючись до стрільця-караульного. Ось і остання. Залишався відкритий простір метрів двадцять і цей проклятий окоп. «Погано, що в гору — важко бігти, але й добре теж: якщо рвонуть щодуху, опинишся поза досяжністю, в мертвій зоні», — думки проскакували автоматично, час ніби стиснувся, звуки зникли, залишилося якесь дивне дряпання, як по склу. І раптом я побачив муху. Вона ніби стояла в повітрі, і крильця рухалися ледве-ледве. Але не падала ж, не падала. Маячня якась.

Я вистрибнув з-за комори, злегка тернув плечем по бетону і чимдуж побіг. Повітря стало в'язким, рухатися було важко, як у воді, ноги слухалися погано, але я біг, біг. Ось він, бруствер. І в цей момент я побачив ствол автомата. Здавалося, він був спрямований просто мені в лоб. Кільце світлого диму повільно, як з рота курця, впливло із ствола, і щось блискуче визирнуло з цього кільця і раптом зникло. Страшний гуркіт навалився на мене, світ замигтів як у прискороному кіно, але я вже перестрибнув через бруствер і зазирнув у божевільні очі стрільця. Він не ворухнувся, а я кинувся на нього, і ми покотилися по землі.

Автомат залишився лежати на вогневій позиції.

Далі події промайнули настільки швидко, що повністю щось усвідомлювати я став тільки тоді, коли помітив навколо себе цілу купу народу: майора-господарника, мого сержанта, трьох солдатів з караулу.

Заарештованого здали на гауптвахту, добряче нагодували потиличниками від надміру почуттів.

«Що це у вас, товаришу лейтенант?!» — запитав мене сержант, коли я знову відновив здатність чути, і показав на плече моєї гімнастерки. Величезна дірка з обпаленими краями. Наче пропалена сигаретою дірка в тонкій тканині, тільки разів у двадцять більша.

«Не знаю, — відповів я, — може, тернув по бетону, коли намагався бігти». «Намагався? — перепитав сержант. — Я взагалі не побачив, як ви бігли. Щойно тут і вже там. А з чоботом у вас що?» «Так, з чоботом, звичайно, непорядок», — каблук разом з цвяхами лежав окремо від чобота просто перед нами. А кобуру я так і не розстебнув, не встиг. Усе закінчилося.

Історія виявилася стара як світ. Щось там у солдата сталося, він збігав кудись по сусідству і добряче хильнув без закуски. Далі з ним відбулося те, що зазвичай відбувається зі спадковим алкоголіком — «з глузду з'їхав». І почалося, і закінчилося. На щастя для начальства, знайшлися у нього психічно хворі в роду і його благополучно комісували.

Мені оголосили три доби арешту за втрату пильності, але не посадили, а послали на чергові навчання; майор-господарник отримав медаль за хоробрість і мужність; кожен отримав по заслугах.

З майором ми якось навіть заприятелювали. «Воно тобі треба було? — казав він за чаркою. — Послав би мене на... і дочекався комендантського взводу». І ще казав: «Я як Уточкін¹. Раз-два — і в дамках».

Ну, гаразд, забудемо про нього. А ось про що я забути не можу — це коли побачив кулю, що вилітає із ствола, коли зрозумів, як багато подій містить кожна мить життя.

І з якою ж швидкістю треба бігти, щоб пропалити гімнастерку об стіну бетонного сараю? Зауважте, не подерти, а пропалити. Загадка...

---

¹ Сергій Уточкін (1876–1916) — один з перших російських авіаторів, футболіст, вело-, авто- і мотогонщик початку ХХ століття.

КОМУ СУДИЛОСЯ БУТИ ПОВІШЕНИМ, ТОЙ НЕ ПОТОНЕ ¹

Вересневого ранку підрозділ зайняв позиції на полігоні. Бойові стрільбища, 1969 рік. Піднялися по тривозі о третій ночі, потім марш-кидок і все в гору, в гору. Зараз вже сьома, але ще досить прохолодно.

Я повів плечима і помацав колюче підборіддя. Поголітися не встигну, зараз почнеться основна програма. Рота повільно підтягувалася і розгорталася вздовж лінії мішеней. «Діди» гуртувалися окремо — у них невдовзі «демпель». Був би солдатом, пішов би разом із ними. Але я — лейтенант, командир, стріляю першим, а в запас піду, напевно, останнім.

Правда, у мене згодом весілля. Заяву вже подали. Довелося згоду в її батьків просити — нареченій ледве сімнадцять виповнилося. Зате я вже «готовий до праці і оборони»: інститут закінчив, службу завершую. Що там далі — невідомо. Тож побачимо, як розвиватимуться події.

Тут мої роздуми перервав захеканий солдат з першого взводу. «Товаришу лейтенанте, вас на вогневий рубіж викликають».

Що ж, вперед; і я не, поспішаючи, попрямував до самотньої постаті посередника, що стовбичила неподалік. Мішені вже піднялися. Я взяв у старшини автомат, свого не мав. За мною був закріплений офіцерський «Макаров», попасти з якого в ціль було б легше, якщо запустити його в цю саму «десятку». А ось з автоматом Калашникова у мене одразу склалися дружні стосунки.

---

¹ He that is born to be hanged shall never be drowned (*англ. прислів'я*).

Нас тільки призивали — серпень 1968-го, а тут нічні стрільби. Попереду щось блимає, мушка ледь світиться, але стріляєш трасуючими набоями — дуже красиво.

Стріляв я, стріляв і в підсумку в усі мішені потрапив. Виявилося, що мене і вчити не треба. Все виходить до ладу. З прикладною зброєю у мене потім завжди було так. А ось з неприкладною чомусь не склалося. Років десять в армії і після неї я вчився стріляти з пістолета, і все одно мав клопіт. Однак повернімося до наших стрільб. Кажуть, як командир відстріляється, так і підлеглі себе покажуть. Я ліг, прицілювався і, затамувавши подих, плавно потяг на себе гачок. Потягнув і відразу відпустив. Та-та. Черга вийшла в два набойі. То був особливий шик, який засвоїв я — прикомандирований до десантників як офіцер зв'язку.

Ми таки — зв'язківці. Тому влучна стрільба у нас була радше винятком, ніж правилом.

Однак — чому б і ні. Ось, мішені падають. Я вистрілив останній набій, розрядив автомат, зробив контрольний порожній постріл і підвівся. «Стрільбу завершив». «Гаразд, товаришу лейтенанте, — відгукнувся майор-посередник: — Продовжуйте бойове навчання».

«Що у нас ще сьогодні? — Подумав я: авжеж, гранати». Кинути бойову гранату — не для пацанів, і я попрямував до групи «дідів», що позіхали на пагорбі.

Їх було семеро: троє водіїв, два лінійника і два радиста. Всі вони служили довше за мене. Стосунки з ними були не прості. Разів зо два довелося владу застосовувати. Особливо складно було з водіями. Двоє з них раніше були осуджені за хуліганство. По молодості їх не посадили, але хлопці були — ого!

Місяць тому пішли в самоволку, потім лікувалися в медсанбаті від наслідків. Повернулися в частину і вирішили цю пригоду обмити. А тут моє чергування. Словом,

загули на «губу» всі в розпачі і образах. Теж мені бійці, ходять, ледарі, перевальцем.

«Ставай», — я взяв окремих ящиків із спорядженими гранатами, а сам став за метрів тридцять перед невисоким бруствером.

Боєць підходив, я передавав йому гранату, він, смикнувши чеку, кидав її якомога вперед, після чого ми залягали в неглибокі шанці, а вона вибухала далеко попереду. Справа знайома, тричі ми таке випробували.

Погляд мій зосередився на гранатах. Один вибух, другий, третій ... — я виразно побачив цю, третю гранату. Вона без чеки лежала, тут — під моїми ногами. Все це я збагнув уже в повітрі, коли стрибнув вперед, перелетів через бруствер і приземлився на щось м'яке. Пролунав вибух. Я підвівся, піднялося і «щось м'яке», і «це» було тим «дідом», якого я запакував на гауптвахту. Він дивився на мене і... посміхався. Впустив гранату? Я її не міг упустити, хтось же висмикнув чеку. А він собі посміхається... Я потягся до кобури, пальці самі відстебнули засувку, і пересмикнули гашетку.

«Просто в лоба, — наполеглива думка висвердлювала мозок. — Просто в лоба». Посмішка згасла в його очах, він повернувся і побіг. Я повільно приходив до тями. «Нічого собі почався день», — мляво подумав я і попростував до польової кухні, де чергував знайомий сержант-надстроковик. «Дай-но чогось сьорбнути», — сказав я йому. Він здивовано витріщив очі, зі мною такого не траплялося, проте слухняно хлопнув мені в алюмінієвий кухоль якогось пійла.

До речі, ось цей кухоль, зараз переді мною. Сорок три роки минуло, а їй хоч би що...

Хвилин за п'ятнадцять я повернувся до роти. «Солодка парочка» намагалася уникати мого погляду, ніби нічого не сталося.

Через місяць їх всіх демобілізували, а я служив ще більше року.

Минуло десяток років. Я жив, працював, мандрував світами. І тут збори. Видали мені «партизанську» форму і призначили на два місяці начальником зв'язку артдівізіона. Мені це навіть сподобалося — все-таки якась пригода. Далі всюдихід ГАЗ–69, і я мотався під спекотним сонцем півдня. Водій у мене був такий же «партизан» — рядовий молдаванин з Кишинева. Він завжди в каністрі вино замість бензину возив. Так що нам було чим бавитися. Часи змінилися — не термінова служба, та й ми вже люди дорослі.

Завертаємо якомось до сусідів, а там водієм ще один «партизан», той самий — Пашею його звали. Теж на десять років старшим був. Ну, я людина не злопам'ятна — посиділи, випили, заночували і далі в дорогу. Виїхали нагору і вниз до мотострілків. Машина розігналася, дорога непрофільована, водій на гальма, аж ні — пропали гальма. Він кермом туди-сюди, але узбіччя високі — не вискочив.

Бачу: попереду машини колесо летить. Відразу зрозумів — наше колесо. Отож, їдемо на трьох. Тут нас уперек дороги розвернуло і ми повільно так — на бік.

Скажені відчуття. Вилізли, оговталися, по рації допомогу викликали. «Що це було?» — питаю. «А казна що», — відповідає водій. Я тут дивлюся — гальмівної рідини немає, та й гвинти кріплення на колесі ніби ослаблені. Один навіть зірвано з різьблення, сліди від ключа є.

Так і лишилося це таємницею на певний час.

Минуло ще десять літ. Часи вже інші. Кооперативний рух, гроші з'явилися не тільки у держави.

У мене свої справи. Я саме повертався з-за кордону. Місяць пропрацював в Норвегії. У Москві сідаю на літак. Попереду мене двоє. Один, здається, таки-так — це він. Поглядшав, на потилиці дві складки, але він. Тут Паша

мене помітив. Щось невловиме промайнуло у його очах. Місце поряд зі мною було вільне, і коли літак злетів, він підсів і заговорив: «Товаришу лейтенанте, життя — ось воно яке». «Слухай-но, Павле, я вже давно не лейтенант. Та й чи варто згадувати минуле?». «Ні, лейтенанте, — продовжив він, — ти всього не знаєш. Я зараз кооператор. Ти в своєму інституті за місяць менше заробляєш, ніж я за один день». «Не в грошах щастя», — спробував я відбутися жартами. «Може бути, — відповів Паша: — Але мушу сказати, що твоє щастя я вже бачив, а ти про нього і не здогадуєшся. Адже це я тоді, двадцять років тому, чеку висмикнув і гранату впустив. Та й потім в 1979 році, поки ви спали, я гальмівну рідину злив і колесо послабив. Так що щаслива ти людина, далєбі».

Я не відчув ні особливої злості, ні особливого захоплення. Відчув цікавість.

«А навіщо тобі це було потрібно? — запитав я: — Що я тобі заподіяв? Це все через гауптвахти, через іншу дрібницю?» «Ти не зрозумів нічого, — відповів Паша: — Нас же двоє було. Ще Сергій, пам'ятаєш. Ми з ним разом були, а там, на «губі», його в іншу камеру посадили і більше він до мене вже не повернувся, іншого собі знайшов. А я його так і не забув і зараз пам'ятаю».

Мене навіть трохи занудило; раптом здалося, що я торкнувся чогось темного і смердючого. Хто б міг подумати? Ось де джерела помсти. Я інстинктивно відсунувся і, подавшись у туалет, ретельно помив руки. Коли повернувся, Паші вже поруч не було.

Минуло ще кілька років. Якось я їхав на роботу і почув у радіоновинах, що в Чорному морі зазнав аварії пароплав і загинуло чимало народу. Це зацікавило мене, тому що цей пароплав два місяці тому пропонували нам в заставу під час кредитування. Ми не погодилися і, на наше щастя,

мали рацію. Зацікавившись, я почав переглядати списки пасажирів і побачив знайоме прізвище. Невже Паша? Так, він був у списку живих. Але я не надав даному факту великого значення.

Суворими були ті часи, багато знайомих загинули за справу і без справи.

І лишилася б ця розповідь без завершення, якби не потрапила мені на очі лаконічна замітка із залу суду.

Вбивство без підстав і довічний термін. Паші. Так нагло обірвалася його доля.

Облишмо цього разу вірші й помовчімо...

ОГЛЯД

Вночі йшов дощ, тому скрізь стояли калюжі і було досить вогко. Але сонце вже зійшло. Початок листопада 1969 року, нехолодний осінній день. Я вже встав, умився, поготився, поснідав і тепер надягав свою амуніцію, готуючись до стройового огляду. Ним, за традицією, починалася інспекторська перевірка в дивізії, де я проходив службу.

Ну ось, готово, я надів парадний жовто-золотий ремень. На шинель із вечора дружина нашила золоті погони. Як офіцеру-дворічнику, мені окрема парадна шинель була необов'язкова. Тому тільки погони міняли. Сіро-блакитний відріз на парадну шинель, правда, видали, але пошити так руки й не дійшли. Пізніше хтось із жінок собі з нього пальто справив. Невибагливі ми тоді були.

Так, тепер парадний кашкет, взути начищені чоботи — і я готовий.

— Тобі ще рано, — сказала дружина. — Сходи поки що в магазин по хліб.

Залюбки, тим паче, що продовольчий магазин був у сусідньому будинку, і я вискочив за двері.

У магазині всі поглядали на мене зі схваленням. Ще б пак, такий молодий, увесь надраєний лейтенант.

І справді — двадцять три роки, а я вже інститут закінчив, армію успішно дослужую, сім'ю півтора місяці тому завів. Мені здавалося, що я успішно виконав обов'язкову програму. Я був цілком задоволений собою. А виявилось, що це тільки початок, але що я тоді знав про життя.

Купивши буханець хліба, я бадьоро попрямував до виходу, переступив через поріг. На вулиці була грязюка, і тому перед дверима лежала, оправлена в дерев'яну раму, металева сітка, об яку слід було витирати ноги перед входом до

продмагу. Ну, щоб шанувати працю прибиральниць, про що красномовно нагадував плакат на стіні...

Ось на цю саму сітку я й наступив, переходячи через поріг. Але несподівано сітка зненацька поїхала у мене з-під ніг, і я, в усій парадній пишноті, гепнувся вперед навznak на повний зріст, просто в калюжу. Аж бризки полетіли, а парадний кашкет зіскочив з голови, покотився і заліг у сусідній калюжі.

Хліб, правда, я зберіг в недоторканості, встигнувши підняти руку.

Це було дуже несподівано — пикою у грязюку. Схопившись, я озирнувся. Перехожі просто отетеріли від такого видовища. Геть брудний, я поспішив додому.

«Що сталося?» — двоголоссям заторохтіли одночасно молода дружина й теща, побачивши мене, брудного, але непереможеного. «У калюжу впав, — сумно повідомив я. — Швидше, а то спізнююся».

Дві жінки, схопивши ганчірки, щітки і відро води, швидко відмили мене від слідів падіння. Але тепер я був дуже мокрий. Нічого, висохну дорогою, і я рвонув на службу майже бігцем. Машини, як ви розумієте, мені тоді не належало, а пішки «навскоси» через старе кладовище було набагато швидше, ніж тролейбусом.

Коли я добіг до військового містечка і через отвір в огорожі із заднього боку проник просто на плац, усі вже шикувалися. Командир батальйону подивився на мене незадоволено, але нічого не сказав, і я поспішно пірнув у стрій. Стройовий огляд почався. Спершу ми бадьоро промарширували перед невисокою трибуною, на якій стояли командир дивізії і комісія на чолі зі старим, за моїми тодішніми поняттями, генералом з округу.

Потім, як годиться, нас розвели по званнях. Я опинився у великій групі молодих лейтенантів.

«Шикуйсь!» — скомандував правифланговий.

Ми побачили, що до нас прямує сам голова комісії. Сонце вже пригрівало, і він був без шинелі в мундирі, переперзаному ремнями, і в чоботях з твердими блискучими халявами. Франтуватий генерал. Ми ж парилися в шинелях; наказ про перехід на зимову форму одягу був підписаний ще тиждень тому.

«Здрастуйте, товариші лейтенанти!» Він пішов уздовж строю. «Здоров'я бажаємо, товариш генерал!» — голосно прокричали ми. «Вітаю вас із початком інспекторської перевірки!» «Ура-а-а!» — дружно відповідав стрій лейтенантів. «Чи немає у вас заяв або пропозицій?»

Ми мовчали. Річ у тому, що розводили по званнях саме для того, щоб ми командирів не соромилися. Але усі розуміли, що «виносити сміття з хати», — недобре. Це засуджувалося в армійському колективі. Тому заяв ніколи не було.

Тут генерал звернув свою увагу на мене. Я висохнути так і не встиг.

«Чому мокрий, що, всцявся?» «Ні, — похмуро відповів я. — В калюжу впав». «Радянський лейтенант падати не повинен, — повчально сказав генерал. — Хіба що аби зразу віджатися». «Я і віджався», — повідомив я, але генерал уже не слухав і рушив далі.

Він був худорлявий, підтягнутий, з сивою щіточкою вусів і мав на вигляд років на п'ятдесят. Йшов він легко, ніби злегка пританцьовуючи. Видно було, що йому подобався сам процес. Тут він зупинився, подивився на наші блискучі від гуталіну чоботи в зборочку і, довірчо знизивши голос, сказав: «У лейтенанта чоботи гармошкою, зате член трубою, а у генерала, відповідно, навпаки, еге?»

Ми радісно загоготали, і він, задоволений результатом, попрямував до сусідньої групи офіцерів. Так тривало години чотири. Я вже висох зовні і змокнув зсередини. Потім був

іспит за фахом. Для мене це не було складним. Служив я в окремому батальйоні зв'язку, а до того п'ять років провчився в інституті зв'язку. Військова кафедра у нас була сильна. І я із спецпредметів завжди досягав успіхів.

Потім те, потім інше. Додому я зібрався тільки близько десятої години вечора, хильнувши після прощання з колегами по стопці «за свято».

Було зовсім темно. Я вибрався назовні через ту ж дірку в огорожі (так було коротше, ніж іти через КПП) і весело попрямував додому. Дірка була, ніби нейтральною територією. Усі через неї ходили: і офіцери на службу і з неї, і солдати в самохід і назад. Але ніхто про це вголос не говорив. Тим більше не наважувався її закрити. Потрібна вона, тому існує досі. Я недавно перевіряв.

Дорога додому вела, як я вже казав, через кладовище — велике, старовинне, вже недіюче. Утоптана стежина петляла між кам'яними перехнябленими хрестами. Ліхтарів не було. Вузкий серп місяця ледве-ледве освітлював шлях. Було досить темно, але мені цього вистачало — завжди добре бачив у темряві. Я вже заглибився далеко. Раптом — якийсь шкрябаючий звук, і мені здалося, що старовинний хрест гойднувся. З-за нього висунулася ну геть зелена пика й неголосно сказала: «Лейтенанте, чуєш лейтенанте, підкинь на похмеляння».

«Привид? — подумав я. — Ніби ні, розмовляє».

«Як тебе звуть?» — запитав я. «Мишком кличуть». — «Ти живий?» — «Поки що не зовсім, випити треба».

Я встромив руку в кишеню і, намацавши якусь дрібноту, висипав її в простягнуту долоню. Потім бадьоро «поскакав» далі. Невдовзі я був удома, випив чаю і завалився спати з молодою дружиною. Завтра мене чекали нові випробування по службі.

Але Мишко-привид відтоді став постійно траплятися на моєму шляху. Вдень я його жодного разу не бачив, тільки

пізно ввечері. І грошей він більше не просив, так, сигаретами перебивався. Іноді я йому навіть бутерброди із служби приносив. Все-таки на природі людина живе. Говорили ми мало й завжди одне й те ж: «Здоров'я бажаю, лейтенанте. Як справи?» — «Усе нормально, Мишку». — «Ну, бувай»...

Виявилось, що кладовище о цій порі сповнене життя. Якись шерехи, тіні, іноді й крики віддалені. Але, судячи з усього, Мишко мав тут авторитет; ніхто більше до мене не озивався. Взагалі, вночі це місце мало вигляд зовсім не такий, як удень. Однак я все-таки зумів запам'ятати за найближчими орієнтирами місце, де ми зазвичай зустрічалися. Адже вранці я теж ходив через кладовище і мене зацікавило: звідки він щоразу, як з-під землі, з'являється.

Наступного ранку я звернув зі стежини і, пробившись крізь кущі, підійшов до замшеного хреста з колись світлого вапняку. Навкруги не було нічого примітного. Я штовхнув хрест, і він несподівано легко обернувся навколо однієї з фігурних металевих шпильок, за допомогою яких плита в основі хреста з'єднувалася з великою плитою надгробка. Решта, видно, була зрізана в середній частині, хоча зовні візуально була наявною.

У центрі надгробка відкрився чотирикутний отвір, в який цілком могла пролізти доросла людина. Я заглянув туди. Під хрестом виявився невеликий склеп. Він був порожній, тільки вздовж однієї стіни лежав старий, роздавлений матрац.

«Ов-ва, яка «ничка». Я зсунув хрест назад на місце. Потім пішов своїм шляхом, думаючи: «Це ж треба! Жити просто в могилі. Нівроку чолов'яга».

Увечері Мишко-привид уперше звернувся до мене із довшою пропозицією. «Лейтенанте, — сказав він, — ти мою хату бачив?» «Бачив, — чесно відповів я. — Але з «хатою» це ти загнув». «Добре, — кивнув він. — Але я тебе прошу

нікому про це не розповідати. Це для мене дуже важливо». «Гаразд», — погодився я, і тема була вичерпана.

Так тривало ще деякий час. А через кілька місяців, коли я, як завжди, йшов додому звичною дорогою, несподівано почувся шум, гам, свистки, спалахнуло світло фар, — і я виявив на кладовищі навколо себе цілу купу працівників міліції у формі і без.

Побачивши мене, вони були дещо спантеличені.

«Що ви тут робите, лейтенанте?» — суворо запитав мене старший — майор міліції, років сорока. «Та ось, додому йду». «Вам доведеться проїхати з нами», — заявив майор. «Ну-ну, — відповів я. — Ви мені не начальник, у нас своя комендатура є». «Лейтенанте, — відповів він, — ми можемо викликати комендатуру. Але, запевняю вас, нічого доброго це не дасть. Краще ми просто поговоримо і, якщо ви тут ні при чому, то розійдемося спокійно».

Я подивився на його посвідчення. Щось усередині підказувало — комизитися не варто. І ми проїхали у відділення, де він розповів, як довго вони стежили і нарешті з'ясували транзит якогось рослинного наркотика з Середньої Азії в Крим.

Виявилося, що цей «великий шовковий шлях» і вів якраз через наше старе кладовище.

«Скажіть, лейтенанте, — запитав майор, — ви нічого підозрілого не помічали?» «Та ні, — відповів я. — З'являвся іноді один місцевий волоцюга Мишко, сигарету стріляв. А так тут багато якихось невідомих типів ошивалося. Але ті близько не підходили». «Мишко, — зітхнув майор, — це місцевий бос. Можна сказати, наркобарон. Сам з циганів, ми його давно відстежуємо, але затримати не можемо. Привид, а не людина. Ось і сьогодні не попався. Ну, гаразд, ідіть».

І я подався додому з двогодинним запізненням. Усі вже спали, тож мені довелося повечеряти холодним бутербродом із ковбасою.

«Де тепер Мишко? — подумав я, вкладаючись. — Напевно, у нього багато хованок. О, до речі, хованка...» — згадав я раптом.

Наступного ранку я йшов тією ж стежиною. Ось це місце. Я знову пробрався через зарості, взявся за хрест і спробував його зрушити. Він навіть не ворухнувся. Я придивився: «Гм, незрозуміло, як це я його раніше зсував?» Хрест стояв, навіки забетонований у кам'яну основу, і зовні було схоже, що стояв він так років п'ятдесят. Так, приблизно цей термін і був вибитий на кам'яній плиті. «Нічого собі, оце так номер. Ну, гаразд, ні так ні. Принаймні немає про що більше говорити». І я пішов своєю дорогою.

За кілька днів я майже забув про цю пригоду. У мене було багато інших турбот.

Минуло шість років, 1975 рік. Я вже давно демобілізувався, працюю в проектному інституті. Спочатку старшим інженером, а з минулого року керівником групи.

Зараз у відрядженні. Середня Азія, «благородна Бухара». Збираю матеріали для розроблення проекту телемеханізації підприємства «Бухаратрансгаз». Гостинні місцеві товариші вже дещо нам показали. Сьогодні похід у чайхану. Взагалі, тут годують незрівнянно краще і смачніше, ніж у нас. Сам плов чого вартий — пальчики оближеш. Але живуть замкнуто. Високі огорожі — дували, а за ними у кожного своє. Дівчата вродливі, з чорними косами, в тибетейках і атласних сукнях з чорно-білим малюнком. Древні будови, розвалини бібліотек і обсерваторій — багато цікавого.

Та ось ми і в чайхані. Це виявилось дуже популярне місце. Без попереднього запису не потрапиш. Нам подали тацю з пловом, ми помили руки, і місцеві колеги стали показувати, як правильно їсти плов руками. Виявляється, щоб не налити баранячого жиру собі в рукав, треба захопити жменьку рису пучкою, нести його до рота і при цьому

стежити, щоб лікоть завжди був вищий за долоню. Я швидко освоїв технологію і наліг на смачну їжу.

Ага, сиділи ми на низеньких лавках, згори подушка, і за таким же низьким, але широким столом.

За столом трохи осторонь веселилася велика компанія. Оглядний чорноволосий і чорноокий чоловік середніх років сидів на чолі його. Усі говорили узбецькою, але видно було, що зверталися до нього з повагою. Ось йому подали велику баранячу голову, і він зі смаком став її розбирати.

Ми їли, запивали зеленим чаєм, вставляли, знову сідали, знову їли, знову запивали, потім заїдали свіжими овочами. Так минуло години три. Я подивився на сусідній стіл. Чоловік доїдав баранячу голову, вже насилу проковтуючи останні шматочки.

«Я б луснув, — подумалося мені. — Тут на всю мою групу вистачить». Не розпечені ми були тоді великою кількістю їжі. Тут чоловік піднявся і став пробиратися між столиками до виходу. За ним невідступно йшло двоє молодиків із тієї ж компанії. Проходячи повз наш стіл, він раптом зупинився, втупився в мене, сів і, дивлячись мені в очі, чітко промовив: «Здоров'я бажаю, лейтенанте. Як справи? — І не чекаючи відповіді, продовжив: — Спасибі, що не заклав. Ну, гаразд, живи щасливо». «Мишку, це ви?» — тільки й сказав я, але він уже встав і рушив далі.

Місцеві подивилися на мене із забобонним жахом.

«Ви знайомі?» — запитав хтось із них. «Та так, зустрічались», — відповів я і помітив, як усі вони здригнулися одночасно. «Хто він тут?» — тихо запитав я найближчого сусіда.

Той не відповів і чомусь трохи відсунувся. З цієї миті і до від'їзду я був оточений якоюсь дивною увагою: мене чомусь стали називати на «ви», але до компанії більше не запрошували.

А коли ми покидали чайхану, до мене підійшов чоловік-офіціант і мовчки подав важкий паперовий пакет. Я заглянув усередину. Там лежала пляшка кабардино-балкарського коньяку, два блоки імпортованих сигарет із фільтром і аркуш паперу, на якому були тільки два слова: «Дякую і прощай». Без підпису.

Віддав борги Мишко.

Через три дні я повернувся додому. І перше, що зробив — пішов на старе кладовище. Ось це місце. Я взявся за хрест і посмикав його. Стоїть, як укопаний. Я обернувся, щоб піти, і тут побачив аркуш паперу.

Напевно, він був придавлений камінчиком, але вітром його здуло з постаменту і перевернуло. Я підняв його. На ньому було написано: «Я ж сказав, прощай».

За кілька років старе кладовище знесли, там тепер територія військового училища. А на місці продмагу, з якого починалася ця дивна історія, відділення комерційного банку — тільки вчора мимо проїздив.

ОЙ, НЕ ЙДІТЬ, МАЛЯТА, В АФРИКУ ГУЛЯТИ

«Тат, тат, тат...» — низький дуже гучний переривчастий звук розходився луною у величезному приміщенні твіндека. Синхронно з ним вмикалася й гасла велика кругла червона лампа.

Народ заворушився, відстібуючись від койок, що піднімалися рядами вгору ледве не заввишки як п'ятиповерховий будинок. Народ — це цілий батальйон солдатів і сержантів, і я, єдиний черговий офіцер, пристебнутий, як і всі, на восьмому рівні.

А було так. Потрапивши на два роки в армію лейтенантом в серпні 1968-го, я уже встиг взяти участь у кількох операціях Радянської армії й ВМФ. Військова спеціальність у мене доволі мирна — зв'язківець, проте чомусь постійно я прикомандировувався до десантури. Напевно, спрацьовував мій холостяцький статус, та й, якщо відверто, мені самому в тому «ніжному» віці подобалися пригоди й мандри. А це як раз і було новою пригодою. Мій взвод підпорядковано бригаді морпіхів, і ми кудись пливемо на великому десантному кораблі. Куди? Це воєнна таємниця, але за чутками — до Африки.

Твіндек — це та ж сама казарма, хоча й тимчасова, і в ній мусить бути черговий офіцер. З вечора командир батальйону вирішував, кого призначити. Покликали мене. «Лейтенанте, — сказав командир, — іди черговим». «Я ж тільки-но з чергування — добу відстояв черговим по зв'язку», — обурився я. «Ну то й що? — без натяку на збентеження заперечив командир. — А тепер ще добу лежиш». І додав: «Робити там абсолютно нічого, лежи собі, проте служба йтиме. А пошлю когось старшого, так ще й «темну»

влаштують. Ти ж поки ворогів не нажив, і солдати до тебе добре ставляться». Це була правда. Я прийшов не з училища, а з цивільного вузу, субординації не дотримувався, бігав разом із солдатами смугу перешкод, ходив на тренування з боксу й з багатьма потоваришував. З деякими, між іншим й досі дружу.

Як уже я згадував, у боксерській секції я був єдиним офіцером. «І що це за спорт?! — зітхав командир нашого окремого батальйону зв'язку. — А якщо по пиці дадуть? Як же ти після цього ними командуватимеш?» Але мене це не бентежило. Займаючись боксом з дванадцяти років, я давно вже не сприймав як образу «отримати по пиці». Отримав — ну й що з того? Головне, відповісти як слід, та й не так легко в мене було поцілити, враховуючи те, що місяць тому я став призером першості Одеського військового округу в середній вазі.

Словом, не мав я з «нижчими чинами» жодних антагоністичних протиріч, тому й опинився на тому чергуванні.

Однак ці сигнали означали кінець нашої подорожі. Потрібно негайно забиратися зі свого ярусу. Річ у тім, що нагору ми вилазили повільно вузесенькою металічною драбинкою, а вниз слід було «сипатися» дуже швидко, сковзаючи на руках по металічній жердині. Аби руки від тертя не обпекти, захоплюєш краєм шинелі цю жердину — й униз. І все одно долоні припікає. Та головне, треба дуже швидко відбігти, інакше як раз на голову наступний боець сяде, і добре, якщо прикладом автомата по ній не поцілить. Майте на увазі: лежиш повністю вдягнений, у шинелі, автомат поруч.

Тут наш ВДК¹ встав, його ніс на обидва боки розкрився, апарель висунулася. Я глянув на годинник — четверта ранку. Попереду якийсь гористий берег ледве видніється,

---

¹ В Д К — великий десантний корабель.

до кам'янистого пляжу ще метрів п'ятнадцять чорної води. Вочевидь, корабель ближче підійти не зможе. Всі з острахом на цю воду дивляться. А раптом глибоко? Отак у шинелі, ремнях, з автоматом — гульк безслідно!

Коли вже й командир з іншими офіцерами «виткнулися». Командир на повні груди: «Комуністи вперед!» Проте ніхто так особливо швидко вперед не побіг. Він вдивляється в безладний натовп солдат і помічає мене, невиспаного й неголеного. Тепер знову що є духу, але вже в новому формулюванні: «Лейтенанте Фінкельштейн, уперед!» Тут я подумав, що добряче влип. Річ у тім, що ще під час чехословацької кампанії мене прийняли кандидатом у члени КПРС. Прийняли без усілякої черги, не зволікаючи, немов би «на передовій». Тож, ніби за адресою командир звернувся, хоча й дуже вже вибірково. Знову ж таки, у присутності солдатів. Підійшов я до краю апарелі і — шубовсть! Вода виявилася до пояса, проте доволі холодна. Тут уже я кричу: «За мною!» Солдати стрибнули, і невдовзі ми, мокрі й злі, вивалюємося на пустинний берег. Я озираюся — неподалік ще декілька ВДК причалило. З них теж солдати вистрибують. Як у пісні про Махно: «і покрився берег, і покрився берег сотнею порубаних, постріляних людей...» Ну це жарт, звісно, всі ми живі й здорові. Коли раптом із боку високого берега постріл, потім ще один, потім черга коротка. За звуком — автомат Калашникова.

Не такий уже він, виявився, і пустинний цей берег. Проте, ми бігом штурмуємо прибережні висоти і там, не стрівши нікого, застрягаємо остаточно. Наскрізь мокрі, в чоботах хлюпає вода, голодні як собаки.

Не маючи жодних додаткових вказівок, я командую: «Сушитися, оправитися, їсти». Назбиравши якісь винесені морем деревинки, ми розпалюємо багаття, дістаємо сухий пайок, казанки, виливаємо воду з чобіт. За годину встає

сонце, ми відпочили і цілком готові до бою. Щоправда, ще за двадцять хвилин стало так спекотно, що ми відразу зрозуміли, де ми.

Тут і офіцерський корпус нарешті з'явився. Всі поголені, з ароматом щойно випитої кави. «Лейтенанте Фінкельштейн, — командир мене знову помітив, — що це ви такий розтріпаний?» А вже тут мій терпець уривається остаточно. «Можна на вухо, товаришу командир?» — запитую я. «Можна», — з цікавістю погоджується командир. Я нахиляюсь (він нижче від мене на зріст) і пошепки, але дуже чітко розділяючи слова, повідомляю йому ненормативною лексикою, що я думаю з приводу всього цього неподобства. Він дивиться на мене дещо здивовано, проте, по-моєму, навіть схвально. «Та чому ж ви тут сиділи? — перепитує він. — Йшли б на корабель голитися, митися». «Так я ж черговий, і мене, здається, ніхто не знімав з цього поста», — відповідаю я. Ну, точно Аркадій Гайдар якийсь.

Утім, це так — дрібниці, а процес собі триває. Виходить тут вже старше начальство, дивиться в бінокль кудись углиб материка.

Прибігає дрібним алюром посильний, щось передає нашому командирові. Тут же на бархані проводять нараду. «Наказано здійснити розвідку боєм», — повідомляють нас. Потрібні відділення десантників та офіцер-зв'язківець із радіостанцією. Офіцер із зв'язківців лише я один. Тож, їхати мені.

Ми завантажуюємося в два УАЗи, щільненько так, і їдемо. Один з десантників теж лейтенант, але стройовий. Я був з ним незнайомий.

Наші, перепрошую, всюдиходи повзуть по бездоріжжю доволі важко. За дві години ми побачили якісь жалюгідні хатини — село. Хати порожні, лише в одній сидить місцева жінка непевного віку й на нас не реагує. Нібито хвора.

Ми їдемо далі, і тут у нас ламається один УАЗ. «Двигун заклинило, надто довго на консервуванні простояв», — похмуро пояснює водій.

Обстановка починає розпалюватися і у прямому, й у переносному значенні. Навколо пекельна задуха, наче марево над випаленою землею.

Я намагаюся викликати базу — жодного ефекту. В ефірі — тріск, шум. Проходження радіохвиль погане; бо ж ера мобільних і супутникових телефонів настане тільки років так через двадцять.

Ми знімаємо тент з другої машини й обліплюємо її як гроно винограду. Їдемо повільно. Якщо й ця машина «заглухне», то буде не переливки. Словом, години через три ми виїхали на берег і не знайшли там жодних десантних кораблів — схибили.

В цей момент другий лейтенант знепритомнів, пульс слабкий ниткоподібний. Судячи з усього, сонячний удар.

Я залишився єдиним офіцером у строю. Потрібно було приймати якесь рішення.

Нас було одинадцять чоловік, серед яких один в дуже поганому стані. З тенту від машини ми зробили імпровізований навіс, під нього поклали лейтенанта. Я особисто вколов йому антидот з аптечки й влив до рота залишки теплої прісної води зі своєї фляжки. За моїми розрахунками, база висадки розташовувалася праворуч, і я дуже сподівався, що не помилюся. Водія і трьох солдатів посадовив в УАЗ і доручив їхати в указаному напрямку вздовж берега, але не більше ніж на тридцять кілометрів. Якщо вони нікого не знайдуть, то повинні повернутися до нас.

На моєму годиннику було вже близько четвертої пополудні. Згодом ліки подіяли, і лейтенант очуняв, проте міг тільки лежати. Так минуло три години, і раптом ми почули шум — гвинтокрил. Спочатку я трохи розгубився:

хтозна, чий він? Проте виявився наш, з палуби найбільшого ВДК.

Ми прибули на базу й отримали догану від керівництва. Щоправда, близько вечора це вже не мало для нас жодного значення — ми всі захворіли. Та ще й як захворіли! Температура за сорок, червоний висип на шкірі. «Село... — згадав я. — Недарма воно було порожнім».

Нас кудись везли, потім з якогось польового аеродрому відправили санітарним літаком до Севастополя.

Там з обережністю переправили до шпиталу. Мене, як офіцера, поклали в генеральську палату; солдатів усіх разом — у звичайну. До речі, як я потім з'ясував, другий лейтенант лікувався лише від теплового удару; заразна хвороба чомусь його оминула.

«Законопатили» мене у палаті, їжу під двері на такій дерев'яній лопаточці підсовують, лікар у білому матерчатому скафандрі заходить, ліки якісь експериментальні колють. Тут у мене, звичайно, оптимізму поменшало.

Однак два дні минуло, і я несподівано дуже швидко почав видужувати.

Лікар каже: «Ех, шкода, що ти так мало прохворів. Та я б на тобі дисертацію зробив!» «А чим я хворів?» — запитую. «А дідько його знає», — відповідає. Так і записали пізніше в моїй медичній карті: «Страждав на невідому тропічну хворобу». З цим і живу досі.

Але став я помічати, нянечки, що до моєї палати заходили, якось помінялися. Раніше все старші жінки були, а тут як на підбір: молоді та з неабиякими груденятами. І тут до мене почало доходити, а потім і лікар просвітив. Лежить, хворіє і вже видужує молодий і, головне, нежонатий офіцер. Інших ще в училищі замполіти женять, а тут така рідкість. От нянечки і водять наречених на оглядини: дочок, племінниць, родичок.

Зрозумів я — ще трішки, й оженять, виписався достроково й додому, в Сімферополь.

А мене вже на місці служби зачекались, як раз на носі інспекторська повірка. Саме так вона називається: не перевірка, а повірка. Чому — і досі не знаю.

Почав я обурюватися: «Дайте-но перепочити, я ж не зможу здати нормативи за станом здоров'я». «На пенсії відпочинеш», — відрізав командир батальйону. Проте все ж таки зглянувся і відправив погуляти на свіжому повітрі — тобто два дні патрулем по місту шпацірувати.

Тож, дали мені двох «зелених» солдатиків. Походжаємо, слідкуємо за порядком.

Вечері в міському саду (майбутня «Зеленка») гуляємо собі, народу багато. Дивлюсь, група військових строкової служби (ті, що в'язнів конвоюють) розпиває горілку біля огорожі і голосно лається. Підходжу, роблю їм зауваження; авжеж, я ж заслужений ветеран. У формі, з пістолетом на боці. Краєм ока вловлюю якийсь рух і різко подаюся убік, тому й удар мене чіпляє лише частково. Кашкет падає, я як на тренуванні розвертаюся й що є духу б'ю правою прямо в центр п'яної фізіономії.

Щось хрускає під моїм кулаком. «Ніс зламав», — розумію я. Мені самому двічі ламали ніс, і я знаю, як це несолодко. Солдатики кудись зникають, а я опиняюся під градом ударів у центрі алеї і хапаюся за пістолета. В цю мить мене чимось важким б'ють по руці, пістолет падає, я підтягую його за ремінець, прикріплений до кільця рукоятки, зажимаю в руці і стріляю у повітря.

Миттєво навколо мене утворюється порожній простір, нападаючі розбігаються урозтіч, і я бачу в кущах моїх сторопілих солдатиків.

Та втримати мене вже було неможливо, я рвонув до коммандатури, підняв по тривозі черговий взвод, об'їхав усі

військові частини, і вже вранці винуватці сиділи в камерах Сімферопольської комендатури. Втім, не всі — той, хто перший мене вдарив й отримав здачі, не сидів, а лежав під охороною у військовому шпиталі. Я написав рапорт про те, що сталося, і з відчуттям виконаного обов'язку вирушив додому спати. Глянувши у дзеркало, я побачив, що мені під око поставили здоровенного синця, проте, хіба ж мало було синців у моєму тодішньому житті.

Опівдні я припудрив синець і прибув до комендатури для несення подальшої служби. Тут мене викликав комендант міста. В нього на столі лежав мій рапорт. «Опір патрулю — тяжкий злочин, — сказав комендант, — проте ви, якщо бажаєте, можете рапорт переписати». «Навіщо переписувати? — здивувався я. — Таж там самісінька правда!». «Це років зо п'ять дисбату, — вів далі комендант. — Утім, я не наполягаю. Йдіть подумайте».

Я вийшов за двері й опинився в оточенні збуджених солдатських родичів. Хлопці були місцеві — кримські, і батьки їхні вже прибули, як по тривозі.

Татусі намагалися зі мною випити, мами пробували мене розжалобити, сестри пускали бісики. Зрештою, я ж був не залізний і години зо дві по тому переписав рапорт.

«Штрафники» (звинувачені вже у п'ятиці, а не у чиненні опору) відсиділи два тижні на «губі» і пішли дослужувати. Я забув про це через тиждень і зайнявся іншими справами.

Проте ось що цікаве, той самий призвідник бійки — він був із самого Сімферополя. Багато років по тому, щодня йдучи на роботу, я майже весь час зустрічав його на вулиці. Ми роззнайомились. Виявилося, що він вступив до інституту, успішно закінчив його, працював учителем у школі, згодом завучем.

І кожного разу, зустрічаючись зі мною, він вітався за руку, зазірав прямо в очі й проникливо казав: «Доброго здоров'я, товаришу лейтенант».

З часом сліди його загубились, однак, все ж таки добре, що я переписав тоді рапорт. Хіба мало що може трапитись у житті?

За все саджати — тюрем не вистачить.

Сергій Єсенін, який на власному досвіді добре пізнав російський побут та звичаї, написав із цього приводу таке:

Ну кто ж из нас на палубе большой
Не падал, не блевал и не ругался?
Их мало, с опытной душой,
Кто крепким в качке оставался.¹

А щодо одруження? Так мені всього три місяці гуляти й залишалося. Хіба ж варто було чинити опір?

---

¹ С. О. Єсенін «Письмо к женщине», 1924 р.

В УМОВАХ ПУСТЕЛІ

Я позирнув на годинника — вже друга, час обідати. Мені двадцять три роки, армія, сьогодні я — черговий частини. Ця річ марудна, однак є і переваги. Зокрема — робити пробу на кухні, тобто оцінювати якість харчів у солдатській їдальні. Щоправда, мені — аякже, начальство! — насипали все-таки щедріше й жирніше, але з того самого казана. Годували доволі ситно, хоча й дещо одноманітно. Та й харчуюсь я тут раз на тиждень, а солдати щодня. І все ж, наскільки я помічав, у вазі вони добряче додавали.

А ось кілька років тому у двері постукав рядовий, їсти попросив, бо голодний. Мені це видалось дивним. Оце так захисник вітчизни! Утім відсутність видимого зовнішнього ворога та ще невизначеність офіційної ідеології, як на мене, взагалі роблять зайвою необхідність у мобілізаційній армії. За винятком внутрішніх військ і прикордонної служби, та й то суто на платній основі. Тут увіч має торжествувати принцип «краще менше, зате краще». Тоді принаймні гроші платників податків витратимуться з користю для справи.

Проте шляхи військової реформи не є темою нашого оповідання, отож вернімося в 1969 рік.

Не встиг я пообідати — прибіг вістовий: мене викликають до штабу.

— Лейтенанте, — звернувся до мене капітан, — вас відправляють на навчання.

— Яке ще навчання? — пробурчав я. — Вам що, інституту мало? Он у вас половина офіцерського корпусу без вищої освіти.

Зауважу, що поїздки, відрядження та навчання на ту пору мені достобіса набридли. Я з них не вилазив од

самісінького початку служби. Давався взнаки мій тоді ще парубоцький статус.

— Вам належить пройти курси з ведення бойових дій в умовах пустелі, — знову заговорив капітан. — Отримаєте припис, добові та проїзні; розпишіться отут. Вилітаєте завтра, місце призначення — Ашхабад.

Далеченько, подумалось мені, і, мабуть, спекотно, адже травень уже.

— Надовго?

— Як вийде. Коли вірити паперам — місяця на півтора.

Капітанова відповідь лише додала непевності, проте ради не було, і надвечір наступного дня я прибув до Туркменії. Туди ж із різних місць «неозорої вітчизни» прилетіло ще зо три десятки офіцерів. Зібрали нас у комендатурі, посадили в автобуси, п'ять годин у дорозі — й ми приїхали. Таке собі усамітнене військове містечко. Довкола пустеля — Каракуми.

На другий день заняття почалися. Усе як належить: теорія плюс практика. Вивчення матчастини — машин, озброєння, засобів зв'язку, а також методів ведення бойових дій. Особлива увага — психологічній і фізичній підготовці, рукопашному бою, стрільбі з усіх видів зброї, питання виживання в екстремальних умовах.

Деякі теми досить мене здивували. Схоже, нас готували до бойових дій невеликими або диверсійними групами окремо від основних сил. Так, були вправи на розвиток самостійності й ініціативи, що ніколи не заохочувалось у великому, проте іржавому механізмі з назвою Радянська Армія. Тут культивувався абсолютний послух і точне виконання наказів.

— Під час бойових дій не вірте нікому й ніколи, — утовкмачував нам літній полковник з помітним шрамом на лобі. — Тільки самому собі, і то не завжди.

— А кому ж тоді? — аж підскакували ми.

— Власному внутрішньому голосові, своїй інтуїції, — незворушно відказував той. — Інтуїція учасника подій завжди найправильніша, оскільки базується на більш достовірній, не викривленій інформації.

Майор-психолог переконував нас, що світ є такий, яким ми його сприймаємо. Ось чому навіть у найбезнадійнішому становищі належить зберігати оптимізм і спокій. Це увіч суперечило матеріалістичним концепціям марксистсько-ленінської філософії, проте звучало переконливо.

Стріляли ми не тільки з радянської, а й з іноземної зброї. Зацікавило мене також керування автомобілем в умовах цілковитого бездоріжжя.

Заняття з виживання проводив доволі колоритний бородатий цивільний фахівець.

З технікою зв'язку проблем я не мав — усе-таки я закінчив інститут зв'язку.

Рукопашний бій: на ньому, вважаю, варто зупинитися детальніше. Займався ним із нами капітан років десь тридцяти. З вигляду типовий борець, одного зросту зі мною, атлетичної статури, поголена голова.

Усілякі непевні чутки ширилися про цього викладача. Підозрювали його в содомському гріхові, однак прямих доказів не було; розмови, та й годі.

А проте першого ж вечора, коли ми, зійшовшись у гурт, випивали з місцевою обслугою, нам про це розповіли. І тут я не зовсім доречно пожартував. Щось таке на кшталт: «Я цього не схвалюю, але назагал кожен воліє розпоряджатися власним гузном як йому заманеться».

Подальші події ствердили, що хтось із пияків не поминув нагоди одразу ж передати інформацію кому належить.

Тоді я ще не був обізнаний з прийомами східних двобоїв, а вони якраз і становили суть капітанових занять.

Зауважу, що я з дитинства любив змагання. З дванадцятирічного віку займався боксом, досяг рівня кандидата в майстри спорту. Але двобої — раніше такого мені й бачити не доводилось.

Утім щось мені одразу не сподобалось у наших з викладачем стосунках. Поводився він аж надто сухо й офіційно, називав мене тільки на прізвище; на тренуваннях, показуючи рідкісні прийоми, раз-другий, мовби ненароком, діяв надто грубо, навіть жорстоко; в очі не дивився. Ну та нехай, не обов'язково йому любити мене.

Система тренувань була така: тренер розставляв нас парно, сам же вибирав собі «жертву», з якої «тішився» досхочу.

Надійшла й моя черга. Поруч із капітаном я мав непереконливий вигляд, та й не спец я був у боротьбі. «Нападай», — скомандував тренер, і я знехотя зробив спробу вдарити його джебом лівою. Василь Іванович (саме так його звали) вхопив мою руку, не відпускаючи присів і перекотився через голову назад, стусонувши мені ногою в груди. Я, звісно, перелетів через нього й добряче приклався лопатками до землі. Трохи причмелений, я наче крізь туман побачив, як на моє обличчя опускається велетенський кулак. Гостре відчуття небезпеки викликало блискавичну реакцію. Я перекотився вбік, і кулак з усього розгону вибив помітну заглибину в утрамбованій до міцності каменя землі. У цьому місці мить тому була моя голова. «Ох же й мерзотник!..» І тут же я знову перекотився у зворотному напрямку, бо «мерзотник» двома ногами вкупі стрибнув мені просто на груди. Щоправда, мене там уже не було. Скочивши на ноги, я встиг перехопити його погляд. «Господи, та він ненавидить мене!»

Я ледве подолав напад люті, заспокоївся нібито й наставник.

Під час решти тренувань я був максимально зібраний, і вони пройшли без видимих ексцесів.

Ми собі навчались, навчались, і ось надійшла пора іспитів. Я легко склав усі дисципліни. Залишалися рукопашний бій та іспит на виживання.

Щодо рукопашного — тут кожен мав провести п'ятихвилинний вільний спаринг із тренером. Я мав підозру, що для мене це може скінчитися зле. Утім на той час за моїми плечима вже був доволі великий досвід вуличних бійок та боїв на боксерському рингу. Я добре засвоїв, що фізична сила й навіть спортивна техніка — то ще далеко не все. На вулиці вельми важить твоя поведінка, на рингу — осмислені дії, правильна тактика. Мені довелося вигравати й у відвертих фаворитів. Бо завжди готував «домашні заготовки», завчасно ходив дивитися бої моїх майбутніх суперників, будь-який двобій спочатку подумки проганяв у собі. Одне слово, дійшов думки, що голова наша не тільки для того, аби по ній гамселили «вірні» друзі й товариші. За все це мені ще в Одесі приклеїли почесну кличку «хитрий боксер». Отож і зараз посидів, подумав і трішки підготувався.

Іспити тривали три дні — по десять чоловік щодня. Викликали за абеткою. Я — найостанніший. На той час у курсантів уже назбиралося доволі травм: одна зламана рука, два перебитих носи і стільки ж ребер, а синців ніхто й не лічив. Але чогось мені постійно здавалося, що найсолодше приберегли для мене. Ось і моя черга.

Я в чоботях, у польовій формі, однак без ременя поверх гімнастерки. Ми зійшлися на середині майданчика; комісія з двох офіцерів — за столиком збоку. Тренер наблизився обличчям до мене. «Я тебе закопаю», — мовив тихо, ледь помітно посміхнувся й одразу спробував завдати удару головою в обличчя. Я ледве встиг відскочити, пригадавши постулат: «Не вір нікому». І затанцював довкола нього.

Він стояв незрушно, тільки розвертався обличчям у мій бік. «Жде, коли я виставлю руку», — здогадався я і зімітував рух, немовби хотів ударити лівою. Він зробив крок уперед і подався рукою, аби схопити мене за рукав. У цю мить я вдарив наставника носакон чобота в коліно. Він упав, тримаючись за ногу. Я підлетів до нього й заніс кулак. «Добивай, добивай!» — кричав хтось із глядачів, хто постраждав раніше. Однак я не міг собі такого дозволити. Ударити лежачого (утім, як і бити в коліно) — за межами боксерського кодексу.

Я повернувся й пішов до сусідського столика. Головою комісії був літній полковник. Ураз його очі розширилися, я збагнув причину й різко обернувся, водночас присівши. Страшенної сили удар просвистів над моєю головою. «Якраз у потилицю влучив би, сука, — подумав я і стрибнув уперед, розвертаючись для удару правою. — Таки підвівся, чортів підор. Треба було зразу добити».

Мій удар трохи ковзнув, і я відчутно розбив кісточки на руці, зате «наставник» знову впав. Тут і п'ять хвилин збігли. Одне слово, іспит я склав.

Але попереду ждав ще один — на виживання. Умови нам оголосили такі: «Вас викидають на вертольоті в пустелю. З собою одна фляжка води й радіостанція, їжі немає. Хто витерпить три доби, той іспит склав. У разі надзвичайної ситуації викликайте по рації базу. Форма одягу польова, без шинелі. Єдине потурання — замість кашкета зелена формена панамка. Додаються ніж, сірники й пістолет... без патронів».

Теж довелося поміркувати. Щонайперше — відпорів я підметку чобота й заповхав туди один по одному вісім пістолетних патронів. Їх я на стрільбах поцупив. «Згодяться, — думаю. — Бо навіщо пістолет без патронів? Хіба що іскри викрешувати».

О п'ятій ранку мене висадили на піщаний бархан. Гелікоптер полетів геть, і почав я діяти в екстремальних умовах. Сонце щойно зійшло, спека ще не відчувалась. Години через дві-три буде плюс тридцять п'ять, а вночі досить відчутний холод. Як пишуть довідники — різко континентальний клімат.

Я одразу ж закопався на повен зріст у ще холодний пісок, нагорі zostалися тільки очі й маківка, на яку встановив панаму, ледь намочену зсередини водою з фляги. Прикинув собі, що, випаровуючись, вона знижуватиме температуру навколо моєї голови.

Так я просидів (точніше — простояв) до смерку. У піску щось ворушилося, повзало, кусалось, однак терпіти можна. І щодо природних потреб організму якось обійшлося.

Щойно сонце схилилося до обрію, помітно повіяло прохолодою. Я видобувся з піску, спорядив магазин пістолета, назбирав хмизу; запалахкотіло невеличке багаття, і я став міркувати, що б його з'їсти. Думав підстрелити якусь живність, але нічого не зустрічалося. Тут на очі трапилася зелена ящірка, я підкрався і вхопив за хвоста. Різким порухом ящірка скинула хвіст і втекла, полишивши частину себе, яка самостійно звивалася в моїх пальцях. Що ж, хвіст — то й хвіст. Обчухравши ножем на ньому шкірку, я настромив на паличок і акуратно підсмажив на вогні. Потім з оберегою з'їв. Цілком прийнятно! Сонце вже сіло, стало зовсім холодно, і я знову зарився в пісок. Якщо вдень пісок тримав нічну прохолоду, то тепер зберігав денне тепло. Щоправда, нічне життя в піску було ще активнішим, аніж удень, але на те ради я не мав.

Минула ніч, за нею ще один день, далі знову ніч. Близько другої години долинув шум гелікоптера, і я вивільнився із свого пристанища. Була пора нового місяця, темна-темнюща ніч. Вертоліт сів за кілька барханів од мого

місця дислокації. З нього вийшли двоє. Щось таке стримувало мене від бажання закричати, озватися (знову ж таки: «Не вір нікому...»), і я тихцем підкрався майже впритул до гостей.

— Ну, і куди ти його подінеш? — почув запитання.

— Та, Колюню, тут же й закопаю, ніхто й не знайде, — почувлась відповідь.

Два офіцери, озброєні, один з них — інспектор з рукопашного бою Василь Іванович; «Колюні» я не знав.

Думки закружляли в голові, наче карусель. «У мене одна обойма — вісім патронів. Якщо лежачи з упору, то не промахнусь». Але... стріляти в живих людей мені ще не доводилось, та й не хотілося, коли казати правду. До всього, я не надто вправно стріляв з пістолета. От якби автомат!.. А вертоліт?.. Його ж не закопаєш. Ні, такий варіант не годиться.

І я відповз назад, сховався знову в пісок. А вони ходили, кричали, гукали мене ще із чверть години. Нарешті сіли в гелікоптер і завели двигуни. Я виборсався з піску й підповз ближче. У шумі й під тугим струменем повітря від машини, що підіймалась, я прицілився і з першого разу пострілом з офіцерського «Макарова» зніс хвостовий ліхтар. Пострілу не було чути, проте коли вони прилетять, то все збагнуть.

Далі минув ще один день, і надвечір прилетів гелікоптер. Той самий — без хвостового ліхтаря. З нього вилізли двоє, один — полковник, голова комісії.

Я вийшов до них:

— Що, уже все?

— Ти живий? — злякано, як мені здалося, спитав полковник. — Рація не відповідає, сам ти нікого не викликаєш...

— Так ви ж сказали, три доби.

— Які до дідькової матері три доби? Це ми так, для куражу. Одной доби з верхом вистачить. Ми всіх іще вчора

забрали. У двох тепловий удар, зараз у медсанбаті. А ти, я бачу, веселенький.

— Еге, — сказав я, першим заліз у вертоліт і глянув на пілота. Це був той самий «Колюня», котрий прилітав з капітаном.

— А де ваші хвостові вогні? — уїдливо поцікавився я. І, нахилившись до його вуха, прокричав, аби він краще розчув через шоломофон: — А міг би і в голову, так вертоліт не було чим закопати. — І додав, не зміг себе стримати: — А Васюні своєму передай, нехай сраку береже.

Ми вернулися на базу, ніч я обачно перебував з рештою курсантів. На другий день нам оголосили результати й відправили по домівках.

— Лейтенанте Фінкельштейн, — спитав перед розставанням полковник — голова комісії, — зізнайтесь чесно, як ви ухитрилися провести в пустелі три доби й навіть не зазмагнути?

— Це така особливість мого організму, — відповів я.

— Брешете, — переконливо мовив полковник. — Хоча хто вас знає з вашою історичною батьківщиною і сорокарічним блуканням у пустелі. Може, там для вас якраз і місце.

Так і лишився я нерозгаданою таємницею в анналах курсів з ведення бойових дій в умовах пустелі.

А з Василем Івановичем нас іще зведе доля, одначе про це — іншим разом.

NO LIMITS¹

Пролунав гонг, бій закінчився, і я, насилу переводячи дихання, попрямував у свій кут рингу.

Першість вищих навчальних закладів міста Одеси, мені 17 років, я вчуся на першому курсі інституту зв'язку і виступаю у першій середній вазі. Всього лише три раунди по три хвилини, чого ж я так втомився? Щоправда, це фінал — можливо, тому. Я зняв рукавички й приготувався розмотати бинти на долонях, але цієї миті суддя запросив нас у центр рингу.

Ну ось, програв по очках. Утім, я не дуже засмутився. Беру участь уперше, навіть ще не дорослий за боксерськими поняттями, всього лише першорозрядник. Та й програш не розгромний.

Супротивникові вже двадцять п'ять — він КМС². Встигну ще. Це я так себе втішав, але щось мене бентежило. Я займався боксом із дванадцяти років у ДСШ³, мав великий досвід як спарингових зустрічей у спортивному залі, так і підліткових бійок на перервах і в підворіттях. Тому знав: додати можна завжди. Чого ж не додав? Тут я згадав: у Джека Лондона у повісті про боксера «Лютий звір» було згадано про правила маркіза Куїнсберрі, розроблені ще в 1867 році. Там бої тривали по двадцять чотири раунди, а ще до того й взагалі без обмеження часу. Та й зараз двобої професіоналів можуть тривати до п'ятнадцяти раундів. А тут видихався за три.

Ці думки обсідали мене, поки приймав душ, переодягався і йшов до себе додому — в напівпідвальчик, де мешкав у далеких родичів, пенсіонерів тітки Цилі і дядька Ілька.

¹ Немає меж (англ.).

² Кандидат у майстри спорту.

³ Дитяча спортивна школа.

Хоч як дивно, і наступного дня ці думки не полишали мене. Напевно, самолюбство моє було-таки сильно вражене.

На лекції з математики мені раптом спала на думку цікава ідея: а що коли спробувати організувати «довгий» бій і перевірити себе.

Прийшовши на тренування, я звернувся з цією пропозицією до нашого тренера — Григорія Семеновича. Його ще чомусь зовсім не здивувало.

«Знаєш, Бору, — відповів він, — до мене періодично звертаються хлопці з такими пропозиціями. Молодь, кров кипить, енергію дівати нікуди. Але не думай, що це легко. Настрій має бути особливий. Удруге вже рідко звертаються. Втім, спробуймо. Розминайся і лізь на ринг. Попрацюєш по одному раунду з усіма хлопцями. Як стомишся — повідомиш. — Він подивився на мене і, розтягуючи слова, додав: — Не напружуйся, постеж за собою».

Я й не напружувався — хлопці були всі свої; та я ж і сам напросився. Постарався взяти більш менш рівний темп, працював на зустрічних ударах у середині рингу, уникав кутів і канатів. І рухався, рухався, часом переходячи в контратаки. Поступово я втягнувся, дихання стало рівномірним, хвилювання минуло, з'явилася зосередженість. Мабуть, це було в чомусь навіть легше, ніж традиційний любительський трираундовий двобій. Там метушишся, скачеш, квапишся себе показати. Напевно, від цього і втомлюєшся. Ні, головне, це те, що ти знаєш: ти мусиш, ти просто зобов'язаний втомитися, викластися за три раунди. А досить вийти за межі визначених обмежень, порушити правила гри — і все: правила тепер ти встановлюєш сам.

Як цікаво, мені зараз і перерви не особливо потрібні. Я навіть не сідаю в ці хвилинні інтервали між раундами.

Тим часом бій тривав. Хлопці заходили на ринг, боксували, виходили; їх замінювали інші, а я далі спостерігав за своїми відчуттями. «Ну, гаразд, — думав я, — а як довго зможу зберігати цей стан рівноваги»? Навколишній світ ніби розмився, розфокусувався, став нечітким. Проте квадрат рингу, так само як і супротивників, я, навпаки, бачив дуже добре, як через збільшувальне скло. Дивним чином мені здалося, що час змінив свій хід. Це було незвичайним і новим. Де ж межі можливостей?

Так минули півтори години. Швидко якимось минули. Я подивився на великий годинник, що висів на стіні спортзалу, влаштованого у приміщенні колишньої лютеранської церкви (кірхи). «Та не може бути! Вже п'ятнадцять раундів»? Прозвенів гонг. «Зав'язуємо, — сказав тренер. — По домівках».

Отут я й відкрив Закон: «Межі немає». Це прозвучало всередині мене як набат. «Немає межі, та й годі». Тобто вона є, тільки якщо ти знаєш, що вона має бути. А якщо не знаєш, то зовсім інша річ. Учора я за три раунди втомився як собака, а сьогодні — п'ятнадцять простояв, і як скельце. Проходячи повз дзеркальну стінку, де ми відпрацьовували «бій із тінню», я поглянув на себе. «Ага, кілька саден заробив — хлопці старалися на совість. Але в цілому все чудово, не те що вчора».

Про Закон я відтоді не забував. Беріг його як чарівну таємницю і згадував про нього в скрутні хвилини.

Майте на увазі: я вперше, саме зараз, сказав це вголос.

Як виявилось, Закон, принаймні для мене, мав універсальний і всеосяжний характер. Ну, як закон всесвітнього тяжіння, наприклад.

Чи треба тобі засвоїти піврічний технічний курс за конспектом, позиченим у знайомої дівчинки на одну ніч; чи взагалі не поспати кілька ночей із тієї причини, що просто

ніколи; чи випити другу склянку «пійла» і не злетіти з котушок, хоча тобі раніше й однієї вистачало. Скрізь він діяв. Великі можливості відкривав Закон, і я користувався ним як міг.

Пам'ятаю цікавий випадок. На одному з тренувань мені невдало «зацідили в око», і воно почало сіпатися. «Тик, — сказав лікар, — кепська штука. Лікувати треба гіпнозом». І виписав направлення.

Старенький гіпнотизер ходив навколо мене і так, і сяк — марно. Але дідок був досвідчений. «Юначе, — сказав він із сильним одеським акцентом, — гіпнозу ви не піддаєтеся, занадто ви зарозумілий. Але, можливо, на вас подіє самогіпноз: собі чого чинити опір? — І додав, хитро примружившись: — Собі треба піддаватися, своїм слабкостям слід потурати. Інакше невроз заробите». І він пояснив, що треба робити.

Увечері мої тітка із дядьком поїхали в гості до дітей, а я влаштував собі сеанс самогіпнозу. Вимкнувши в кімнаті світло, вмостився на стілець і став завзято, не моргаючи, дивитися на нікельований чайник, що стояв на підвіконні. На чайник падав слабкий промінь світла від вуличного ліхтаря. Головне було не моргати. Спробуйте — ви мене зрозумієте. Це було неймовірно важко, текли сльози, але я твердо пам'ятав: «Межі немає» — і просидів так шість годин.

Коли родичі повернулися, я відвів погляд від чайника і з деяким зусиллям прийшов до тями. Тик зник і більше не з'являвся.

Непогано це спрацьовувало, й коли треба було перетерпіти сильний біль. Дуже актуально іноді, хоч би з урахуванням того, що новокаїн, як знеболювальне, на мене не діяв, а іншого засобу у безплатній радянській медицині не було. Це тобі й лікування зубів, і апендицит, видалений у двадцять три роки, і дещо інше.

До речі, про апендицит. Наступний випадок сильно похитнув у мене віру у винятковість моїх знань про універсальний Закон.

На той час, а це було в 1978 році, я з неабиякою ревністю займався вже не боксом, а горами. Наша група йшла по Верхній Сванетії.

У складі групи був лікар. І треба ж, саме у нього стався напад гострого апендициту. Піднялася температура, йому ставало дедалі гірше. І він прийняв рішення терміново робити операцію. «А то, — каже, — якщо знепритомнію, ви мене живим не донесете». Ми зупинилися в крихітному селищі, розташованому в трьох старовинних житлових вежах, і позичили у місцевих жителів велике настінне дзеркало.

Хірургічне приладдя у лікаря було з собою. Він мав намір оперувати себе, дивлячись у дзеркало, але шов накладати повинен був хтось із нас. «Мені потрібен той, хто точно не знепритомніє», — промовив він і твердо подивився на мене. Я зрозумів: «Ми однієї крові, він теж знає про Закон». Не вдаватимуся в деталі, зрештою все скінчилося щасливо. Адже межі немає, ви ж пам'ятаєте.

Між іншим, коли я змінив бокс спочатку на альпінізм, а потім на гірські лижі, то виявилось: тут дуже широкий простір для застосування Закону. Ніде так не втомлюєшся, як у горах, коли йдеш угору або вниз. Спуск навіть більше вмотує. До того ж, на тобі ще й рюкзак висить, кілограмів на сорок. Йдеш і сам собі повторюєш: «Межі немає, межі немає!..» Знаєте — допомагає.

Покійна мама неодноразово докоряла мені в тому, що все я роблю «як божевільний». Здається, вона здогадувалася про Закон. Осягнення законів було її спеціальністю — вона, як я вже писав раніше, була математиком.

Гадаю, що думка її актуальна навіть зараз, коли пишу це оповідання. Вже сьому годину пишу. Усі давно

сплять — друга година ночі, а я все пишу і не встану, поки не закінчу, дотримуючись духу Закону.

Так от, у горах склалася у нас компанія з трьох «баламутів» (включаючи мене). Розповів я їм про Закон — сподобалося. Далі — більше. Спочатку ми просто ходили, потім почали швидко ходити, потім бігати в гору «під вантажем». І так цілий день. Із тренувальною метою «бігали» ми по горах у рідному Криму один раз на тиждень по суботах або неділях. Кілометрів по сорок без перерви за світловий день. Знайшли собі міжнародний аналог, шотландський вид спорту: біг у гору, й успішно просували його в місцевих умовах.

Якось вирішили від Краснолісся до Ялти добігти, і дорогою урядовий заповідник перетнули з незнання. А там якраз якесь велике цабе полювало чи відпочивало.

Мабуть, помітили нас. Чуємо — вертоліт. Він сів на сусідній лисий пагорб. Із нього ціле відділення морської піхоти висипало, і за нами. У нас метрів двісті фори було. Так до самої Ялти дистанція і не скоротилася. Ми взагалі то могли й більше відірватися, але побоювалися, що стріляти почнуть. Так і тримали їм «морквину» перед носом, поки переслідувачі повністю не видихалися. Під кінець усі морячки відпали — один лейтенант лишився. «Стійте! — кричить. — Лишень поговоримо».

Почекали ми його. Підходить, ледве дихає, язик на плечі. «Ну, хлопці, — відсапується, — ну коні, ну замотали. Вас би в Афган». «Що ти, — відповідаю. — Ми мирні люди, хоча це й не межа». Подивився він на мене підозріло й каже: «Щось тут не те. А ну розкажіть». «Та ні, — веду далі, — все те. Просто місця треба знати». Розійшлися ми мирно, але підозра в нього залишилася. Це він потім розповів, коли років через десять мені довелося з ним зустрітись в дуже нестандартній ситуації. Можливо, згодом напишу про це, якщо наважуся.

Своєрідна слава про наші тренування поширилася у вузькому колі, й одного разу до нас прибула делегація з Кавказу. Двоє хлопців і одна дівчина. «Хочемо з вами по горах побігати, — сказав старший і додав: — А то розповідають тут усяке». «Як, — дивуємося, — і дівчина теж»? «Я професійний провідник, — образилася вона. — Завтра ще но подивимося на вас».

Наступного ранку вибрали схил якомога довший і кажемо: «Ми темп увесь час нарощуватимемо, отож, якщо хтось із вас відстане, ми його вгорі на яйлі почекаємо». І — вперед! Спочатку повільно, а потім усе швидше й швидше. Хвилин через десять уже бігли майже як на стометрівці. При всіх своїх ділах хлопці, звичайно, такого темпу не чекали. Першою відстала жінка, потім ще один, потім другий сів на стежці, ковтаючи повітря і тримаючись за бік. Вибралися ми вгору й лягли загорати. Хвилин через двадцять до нас доплентався виснажений під зав'язку ар'єргард «великої армії».

Вочевидь, про Закон вони не знали. Більше ніхто до нас не приїздив; з часом нам і самим набридло, і ми цю справу покинули.

Став я то тут, то там Закон застосовувати — жодного разу не схибив.

Пам'ятаю, в дитинстві був худим і довгим. Інші хлопчики куди міцніший мали вигляд. Дуже вже я страждав від цього. Купив собі гантелі, почав на турніку підтягуватися, від підлоги віджиматися. Так і повелося. Життя згодом у мене стало неспокійним. Турніка не скрізь знайдеш, гантелі теж возити з собою незручно, а ось віджиматися від підлоги можна всюди. Більше півстоліття минуло відтоді, а я й зараз щоранку віджимаюся — звик.

Проте до відкриття Закону я віджимався, як зараз пам'ятаю, сорок разів за один підхід. А згодом — уже сто й зараз стільки ж. Чому саме сто? А цифра подобається.

Роки минали й минали собі. Тривіальна фраза, але як точно вона відбиває дійсність. Я і надалі застосовував Закон у повсякденному житті, але особливо в ситуаціях, коли треба було досягти максимальної ефективності і віддачі.

Це допомагало під час освоєння нових спеціальностей, у навчанні, у бізнесі і в стосунках з оточенням. Знаєте, коли твої партнери підозрюють, що ти завжди можеш додати, це істотно обмежує їхній маневр щодо тебе.

Саме тому я з часом щиро полюбив усілякі іспити й випробування. Де, як не тут.

Одного разу я дізнався про існування неформального клубу гірськолижників і скейтбордистів з однойменною із Законом назвою. Відтоді вважаю себе його членом. А справа була така: катаючись у швейцарському Зерматте, я запитав у знайомого місцевого жителя, де тут найскладніша траса, і він направив мене кудись далеко вглиб гір.

Я довго їхав, пересідаючи з однієї канатної дороги на іншу, аж поки дістався до дивного схилу — дуже довгого, стрімкого і, на мій погляд, абсолютно занедбаного. Піднімався туди маленький рипучий алюмінієвий вагончик. Я в ньому був сам і звернув увагу на безліч написів та автографів, надряпаних зсередини на стінах якимсь гострим предметом. Один напис особливо зацікавив: «Нем». Хемінгуей? Нічого собі! І дата довоєнна. Я став придивлятися до інших. А цей: «Gina», Лоллобриджіда, напевно.

Діставшись нарешті до верхньої точки спуску, я опинився в компанії неголених англомовних завсідників (хто на лижах, хто на скейтах).

«Нумо хто швидше!», — запропонував один із них. «На віскі для компанії», — підхопив інший. Під горою працював маленький відкритий бар. Там, напевно, наливали.

Схил був горбистий і нерівний, але на Чегеті я бачив і не таке. Звичайно, погодився, і ми весело поганяли по горі, часом відволікаючись на відвідування бару.

За кілька годин мене прийняли до компанії. Це й було засіданням клубу «No limits». Доля іноді зводила і з іншими його членами там, де «не члени» кататися не ризикували.

Після 1992 року я помітив, що в поняття «Немає меж» у нас стали вкладати новий зміст, і він мало кому подобався. Слова «*по беспределу*» і «*беспредельщик*» набули чітко виражений негативний підтекст. А шкода, такі значущі для мене слова.

«*По беспределу*» — стало означати порушення зводу неписаних правил (понять), що різко засуджувалося бізнесовим співтовариством і «андеграундом»¹. Тут це було усвідомлене зняття моральних та інших обмежень у стосунках із партнерами, опора на насильство і визнання єдиного права — права сильного. Відчуваєте? Майже те саме, але не зовсім. Та й акценти дуже зміщені.

Доводилося мені зустрічатися з такими «щурячими вовками» — далеко не найкращими представниками роду людського. Еволюція бізнесу жорстоко обійшлася з ними. Згодом вимерли вони як клас і тепер практично не зустрічаються.

Та й бізнес зараз уже перестав користуватися «фенею»², перейшовши на нормальну людську мову. Це втішає, тому що Закон продовжує діяти.

Хіба не завдяки йому я сів на коня після п'ятдесяти років, освоїв ази письменницького ремесла після шістдесяти, ніколи цього не навчаючись раніше.

¹ Від *англ.* «U n d e r g r o u n d», тобто підпілля, підпільний. У даному випадку застосовується для позначення суміжних бізнесу галузей людської діяльності.

² Жаргонна мова кримінального світу.

Згодом я вирішив з'ясувати історію Закону і виявив багатьох його адептів, послідовників девізу «Ніщо не занадто».

Такий напис був на щиті англійського короля Ричарда I на прізвисько Левове Серце з династії Плантагенетів, що жив у XII столітті і увійшов до історії як еталон рицарства. А що це, як не перефразований афоризм Солона, афінського політика й законодавця — «Нічого занадто». Він сформулював його двадцять сім віків тому. І це тільки те, що ми знаємо. Добра компанія, слід зауважити.

Після шістдесяти я став замислюватися про межі дії великого Закону. Виникла у мене невиразна підозра, що межі таки десь існують і коли-небудь я їх побачу або, принаймні, відчую.

Можливо, з часом мені доведеться уточнити для себе формулювання Закону. Що-небудь на зразок: «Меж немає, особливо для молодих, здорових і красивих». Щиро сподіваюся, що це станеться не скоро.

А вік? Цікаво було б застосувати до нього Закон. Можливо, наш особистий бій при цьому триватиме довше і втомимося ми менше. Адже жив Мафусаїл дев'ятсот із гаком років! А коли після Потопу були накладені обмеження в сто двадцять років, так люди і цей термін прожити не можуть. Думається, що головне не вік як такий, а наше ставлення до нього.

Добре про це написав поет Євген Євтушенко:

Нема

Ярма

Років.

Ми всі, впадаючи у стадність,

З дурного розуму вигадуємо старість.

І що це за табу?

Й не поживеш як слід...

Та будь-який старий
Як шибеник малий,
Бабусі ж неквапливі —
Все це дівчата сиві.
І їхня сивина, мов яблуневий цвіт¹.

Тільки так і ніяк інакше.

---

¹ Переклад вірша Лариси Дубас.

ДЕСЯТЬ ЛІТ ПО ТОМУ

Пролунав різкий телефонний дзвінок. Я узяв слухавку. Телефонували з міністерства.

— Що в нас із проектом? — цікавився керівник главної. — Мене вже міністр підганяє.

Середина січня 1990 року. Тільки два тижні після Нового року, а вони вже й роботу вимагають.

— Та все в нормі, — відповідаю. — Усе за графіком.

Створювати проблеми не випадало — через місяць моя звична зимова двотижнева відпустка на Кавказі. Виникне виробнича гарячка, то можуть і не відпустити. А я вже з хлопцями листами обмінявся, домовився. Побігаємо по горах, на лижах покатаємось. Четет, Ельбрус — звичні гірськолижні радощі.

— Так, і де ж та норма?! — обурилася слухавка. — Ти ГПП, чи хто? «ДІПроморнафта» ще ані за холодну воду!

То була свята правда, там справді ще й не думали братись до діла.

На ту пору я вже чотири роки посідав у своєму інституті місце заступника з наукової роботи. Інститут вів низку проектів облаштування морських нафтових і газових родовищ. Найскладнішим з них, поза сумнівом, був проект облаштування гігантського газового родовища в акваторії Баренцового моря. За район вели суперечку СРСР та Норвегія; відповідно проект розроблявся міжнародною групою фахівців. Ось чому мене — начальника, спеціаліста і знавця англійської — зо два роки тому призначили керівником проекту на стадії техніко-економічного обґрунтування. У нас це називалося ГПП, що в перекладі з «матірної» на звичайну людську мову означало «головний інженер проекту». За це не доплачували, зате

з'являлися деякі перспективи щодо службового зростання. Хоча скоріше можна було «дістати на горіхи», коли щось піде «не так».

Ми були генеральними проектувальниками, однак у процесі роботи виникли численні «субчики» — спеціалізовані субпідрядні організації. Бакинський інститут «ДІПроморнафта» якраз був однією з таких структур. Там чомусь зволікали, хоч я всіляко намагався тиснути на них — щоправда, поки що по телефону.

Добросовісно виклав становище збудженому керівникові й у відповідь почув гнівне:

— То чого ти ждеш?! Бери фахівців і їдь. На місці зорієнтуєтесь. Завтра і їдьте!

Зважаючи на тодішню нашу логіку, він мав рацію, і я це прекрасно розумів. Так, «недовго музика лунала», святкові дні продовжити не вдасться.

— Звичайно, — сказав я у слухавку. — Вилітаємо негайно.

«Завтра» настало не так скоро, але 19 січня 1990 року з пересадкою в Москві ми все-таки приземлилися в Бакинському аеропорту. Зі мною було троє фахівців з нашого інституту. Нас уже чекав білий РАФик. Сіли й виїхали на магістраль. Довкола немовби лежала пустеля, дорога як вимерла. Проїхала тільки одна машина міліції — і все. Щось було не так.

— А де машини? — спитав я у водія, літнього азербайджанця в традиційному кашкеті-аеродромі.

Той промовчав. «Не зрозумів мене, або що?» — подумав я.

Проїхали ще кілометрів зо два. Було так само безлюдно, проте світлофори працювали. На перехресті побачили нечисленну групу людей. Ми зупинились на червоне світло, і вони підійшли до нас. Це були юнаки. В руках мали арматурні обрізки приблизно з метр завдовжки.

Один з них сказав щось водієві по-азербайджанськи, і той вимкнув двигун.

— Перевірка документів, — мовив другий по-російськи. — Виходьте.

Мене пройняло гостре відчуття небезпеки, і я поглянув на водія. Той сидів нерухомо і не дивився в наш бік.

— Що таке? — захвилювалися мої супутники. — Яка ще перевірка?

Ми вибралися з машини.

— Вірмени є? — спитав перший, розглядаючи наші паспорти.

«Тряся зна що!» — подумав я, а вголос мовив:

— Ні, вірмен немає. Ми з Криму. Сюди прибули у службові відрядження.

Мені пригадалося, що два роки тому в Сумгаїті були великі проблеми між азербайджанцями та вірменами. «Невже знову? — майнула думка. — А ми тут ускочили вище халяв».

— А цей? — Той, хто говорив, показав на одного з наших фахівців, що був невисокий на зріст, кароокий і з чорним чубом. Прізвище, щоправда, мав абсолютно російське.

— Моя мама молдаванка, — відповів він і сердито додав: — А бабуся єврейка.

— До вас і до ваших родичів черга ще дійде, — сказав перевіряльник. — Можете їхати... Поки що.

Він віддав документи, мовчазний водій завів машину, й ми рушили далі безлюдною дорогою.

«Ось і маєш! — подумав я. — Правильніше було б вернутися назад і полетіти геть першим же рейсом».

Озирнувшись на своїх супутників, я зрозумів, що вони теж такої думки. Проте почуття обов'язку взяло гору, ми змовчали.

Тиша скінчилася, коли машина в'їхала у місто.

То був зовсім не схожий на зазвичай чистий, прибранний і прикрашений Баку. Уперше я відвідав це місто ще

навчаючись в інституті, 1967 року. На четвертому курсі я проходив тут виробничу практику. Атмосфера тоді була весела. У місті проживали люди багатьох національностей. Окрім, ясна річ, азербайджанців, більше всього було вірмен — відсотків тридцять усього населення. За ними йшли євреї, курди та багато інших дрібніших етнічних груп. Жили дружно, зберігали власну культуру, співали свої пісні й ходили одні до одних у гості.

Я був з товаришем, моїм однокурсником Юликом. Мешкали ми в його далекої рідні, трохи працювали, гуляли в різних екзотичних, на нашу думку, місцях і зрештою дійшли висновку, що тут зовсім непогано. Саме через те під час розподілу на п'ятому курсі ми так легко кльонули на аванси вербувальника кадрів для мінзв'язку Азербайджану. Якби не відома авантюра радянського керівництва в Чехословаччині у 1968 році, коли, забувши про розподіл, мене терміново призвали до армії, я жив би нині тут.

А ось у даний поточний момент атмосфера була досить непривітна. На вулицях сміття, якісь уламки меблів, зоддалік долинають глухий шум і поодинокі відчайдушні крики. Схоже, що десь пожежа, виразно чути запах диму й запаленого бензину. Інший світ, геть інший.

Водій привіз нас у готель. Жінка за стійкою начебто здивувалась, однак нічого не сказала. Ми швидко влаштувалися, полишили речі, сіли в той самий РАФик, що все ще нас чекав, і покотили на роботу.

В інституті «ДІПроморнафта» все мало ще дивовижніший вигляд. Тут завжди працювало чимало фахівців-вірмен. Інтелектуальні види діяльності взагалі властиві цьому давньому народові. Проте зараз я не зустрів нікого. Ми подалися до начальства, воно уникало дивитись у вічі і щось розводилося про підступи ворогів, про Нагірний Карабах, Степанакерт, про біженців із цих областей та з Вірменії.

— В Баку дуже неспокійно, — сказав мені мій колега, заступник директора, азербайджанець років сорока п'яти. — У місті багато приїжджих, і найближчої доби можуть статися украй неприємні події. — І додав: — Ми залишилися без своїх найкращих працівників.

«То ось чому вони не бралися до нашого проекту, — спала мені думка. — Не було кому працювати». Уголос же сказав:

— Може, обговоримо наші питання з керівництвом?

Керівництво було в об'єднанні «Каспморнафта». Туди ми й вирушили безлюдними вулицями, лишивши моїх співробітників в інституті. Де люди — було не збагнути, доки ми не наблизилися до площі Леніна, там усе й з'ясувалося. Зібрався величезний натовп. Я ніколи досі не бачив стільки люду разом. На трибуні хтось щось промовляв, а натовп глухо гудів у відповідь.

Годину на сімнадцяту ми під'їхали до виробничого об'єднання. Тут так само не було порядку — охорона щезла й робітники, схоже, теж. Ми походили коридорами, поторгали двері замкненої приймальної, нікого із заступників теж на місцях не виявили. Раптом я помітив якийсь рух в одному з кабінетів. Зазирнув до кімнати. Там сидів знайомий мені високопоставлений чиновник із союзного міністерства у повних адміральських обладунках. Напрямо його діяльності був нафтовий і газовий флот. Працюючи в системі Головоморнафтогазу, я, до речі, теж носив синю форму капітана першого рангу, проте зараз мав звичайне вбрання.

— Заходьте, — запросив він нас. — Хоч не так нудитимемось.

Ми коротко обмірковували становище. На загальну думку, справи були паршиві. Але щоб аж так паршиві — тієї миті ми навіть уявити не могли.

— Гаразд, — сказав наш адмірал, — завтра увечері відбуваю до Астрахані, й гори воно синім полум'ям. Тут якраз судно відходить. — Він із сумнівом глянув у вікно й додав: — Якщо відійде.

Раптом унизу почулися крики, гамір, і десятки ніг затупотіли коридорами. Я визирнув у вікно. Доволі численна юрба озброєних різним дрюччям молодиків швидко втягувалася в будівлю без охорони. Несподівано двері рвучко розчинилися ударом ноги. Ми завмерли. До кімнати заглянуло з десятків голів одразу.

— Вірмени є? — І услід за тим: — Нумо, вимітайтеся звідси!

Тут адмірал підвівся з-за столу на повен свій неординарний зріст, виблискуючи гудзиками, позументами, нашивками та орденськими планками.

— Вірмен немає, — лунким баритоном оголосив він. — А ми на роботі, взагалі, працюємо ми...

Я виразно відчув, як настрої юрби змінився на нейтральний і хитнувся у миролюбніший бік. Голови зникли, і гурт молодиків, озброєних киями, дубцями, молотками й навіть сокирами, помчав далі.

Я перевів подих. Ось воно, те саме... Поруч пройшло...

— Їдь в інститут, — сказав адмірал. — Тут роботи для тебе немає. Там же залишилися бодай якісь фахівці!..

— Власне, що «якісь», — сумно зауважив заступник директора місцевої установи, і мені стало зрозуміло, що зараз вони з роботою, заради якої я прибув, не впораються. Потрібно шукати іншого субпідрядника.

Тим часом гамір і вигуки надворі посилились. Я обережно визирнув у вікно. Величезна маса людей з площі швидко витікала у вулиці. І одразу ж почулися крики, плач, якісь нечіткі й оддалік маловиразні голосіння. Як можна було здогадуватися, там калічили і вбивали людей, а ми

сиділи тут і не могли нічим зарадити. У ці хвилини мені посправжньому стало страшно. Хоча я й не вдався полохливим і ніколи не боявся бою, сутички, відкритого конфлікту. Проте відчувати себе зайцем — то інше, зовсім інше.

Мені здалося, те саме відчули й люди біля мене. Ми вийшли на вулицю. Натовп розсмоктався, полишивши по собі сміття й відчуття хаосу. «Волга», що на ній ми приїхали, лежала перекинута набік і з неї щось витікало; водій десь подівся. До готелю я вирушив пішки, обходячи купи всіякого мотлоху. Ураз попереду почувся відчайдушний крик, і за півсотні метрів од мене з вікна п'ятого поверху просто на асфальт випав чоловік. Летів він боком і впав навznak — очевидно, його викинули. Навіть на відстані у слабенькому світлі сутінок виднілася чимала калюжа крові, що розтеклася довкола чоловіка. Я кинувся до телефону-автомата і набрав «швидку».

— Усі машини на викликах, — відповіла мені дівчина й раптом крикнула: — Та немає ніяких машин, і лікарів теж немає, нікого немає!..

І кинула слухавку.

Я спробував набрати міліцію — ніхто не відгукувався. Підійшов до бездиханного тіла. Чоловік років п'ятдесяти був мертвий, мертвішими не бувають. І нікого на вулиці, ані душі. Не лишалось нічого іншого, як іти далі.

Біля готелю чергова перевірка документів. Знову гопкомпанія з арматурою. На щастя, мої колеги вже у номерах. «Від'їжджати нам лише післязавтра, а треба б негайно», — подумалось мені.

Було вже геть пізно, місто оповила темрява, ліхтарі не світили. Десь щось горіло, проте шум почав ущухати. Тієї ночі, за різними, не завжди перевіреними даними, загинуло сто сорок чоловік і понад сім сотень було поранено. Згодом я дізнався, що внаслідок тих подій республіку покинуло близько п'ятисот тисяч душ.

Зрозуміло, про сон не могло бути й мови. Десь о другій годині ночі я почув ревіння моторів і звуки автоматних пострілів. Через місто йшла колона машин і бойової техніки. Як стало відомо згодом, уночі з дев'ятнадцятого на двадцятьє січня в Баку вступив армійський корпус чисельністю близько тридцяти п'яти тисяч чоловік. Однією з дивізій командував майбутній генерал, а на той час іще полковник Олександр Лебідь.

Вийшовши вранці з готелю, ми одразу ж натрапили на озброєний військовий патруль. Командував ним тридцятип'ятирічний капітан.

— Ми не місцеві, — сказав я за всіх. — Ми з Криму, у від'їзді, післязавтра відлітаємо.

— З Криму? — офіцер зняв кашкета і придивився до мене. — Я тебе знаю, — раптом перейшов він на «ти». — Пам'ятаєш Ялтинський заповідник? Я тоді щойно з Афгану вернувся. Мені з відділенням морпіхоти охороняти начальство доручили. Заповідник тоді сам Леонід Ілліч відвідав, так би мовити, «з дружнім візитом». А ми в зовнішньому оточенні стояли. Вертоліт на додачу. Аж тут ви, невідомо звідки. Ми за вами гналися. Ви нас тоді геть замотали.

Схоже, це був той самий лейтенант, котрий біг за нами по горах десять років тому (описано в моєму оповіданні «No limits»).

— Артур, — назвався він і проказав звичайне вірменське прізвище із закінченням на «ян». Я теж назвався, й ми розговорилися.

— Багато вчора народу полягло, — мовив капітан сумовито. — Похоронні команди працювали всю ніч. А в мене проблема — дружина тут, вагітна, на шостому місяці. Зараз у казармі переховується. У місті з'являтися не можна — уб'ють.

— Як, вагітну жінку?! — вражено вигукнув я. — До чого ми дійшли.

— Так, — відповів твердо він. — І вагітну теж. — Далі несподівано попросив: — Може, візьмете її з собою? У неї рідня в Маріуполі. А звідси вибратися зараз немає жодної можливості.

— У неї квиток є? — поцікавився я.

— Який квиток?! Нічого немає. Ось тільки я, та й то на воєнному становищі.

— Слухай, капітане — сказав я. — Навряд чи я можу тобі зарадити. Самим би вирватися з цього пекла...

І тут мені сяйнула несподівана думка. Артур помітив перемену в моєму обличчі.

— Що? — спитав він. — Що?

— Зустріньмося після обіду, — запропонував я. — І не хочу нічого обіцяти, але один варіант є.

Я пригадав, що вчора у розмові з адміралом із союзного міністерства згадувалося судно-постачальник, яке саме сьогодні увечері відходить до Астрахані з елементами конструкцій морських нафтогазових платформ. Звісно, вагітна жінка на ньому не попливе, зате можна підправити одного з наших фахівців — ось і місце в літаку звільниться.

Ідея виявилася путньою, і ввечері ми «запхали» нашого інженера на корабель як супровідника; щоправда, без особливих зручностей. «Заразом і завод відвідаєш, а далі дістанешся додому поїздом», — утішив я його, й питання було вирішене.

Наступного ранку Артур привіз дружину просто в аеропорт. В УАЗі з нами сиділо троє солдат з автоматами Калашникова. Ми увійшли в будівлю й рушили до стійки.

— Ось вільне місце, — сказав я. — Людина не летить. Перекомпстуйте квиток на цю жінку.

Чергова за стійкою мовчки заперечливо похитала головою. Артур густо побуряковів, але стримався. Його

дружина піднесла обидві руки до шиї, зняла з себе золотий ланцюжок з кулоном і поклала на стійку. Жінка знову похитала головою. Поруч із ланцюжком ліг перстень із червоним каменем. Знову ні. До них приєднався останній аргумент — золота обручка.

— Гаразд, — мовила чергова. — Проходьте.

І вона щось шепнула чоловіку в льотній формі, який стояв поруч.

Одне слово, долетіли ми з жінкою до Москви й розпрощалися, віддавши їй на подальшу дорогу всі гроші, що лишилися після відрядження. Не надто багато — карбованців тридцять, однак на ті часи й то було дещо.

Після всього того жахиття мені стало абсолютно зрозуміло, що наш попередній — простий і бідний, але чимось таки й затишний — світ зник, пропав безслідно. Через те всі подальші зміни буття не викликали в мене аж такого вже подиву. На цьому можна було б і поставити крапку, однак залишився один штрих.

У квітні 2000-го я їхав на нараду в Дніпропетровськ. Спізнюювався, отож водій гнав нашу BMW кілометрів під сто шістдесят.

За Мелітополем нас запримітила й зупинила служба ДАІ. Я вибрався з машини. Майор-даішник уже готовий був покарати нас якнайсуворіше. «Треба швиденько розрахуватися з ним і їхати далі», — подумав я, підходячи до нього.

— Товаришу майор, готовий добровільно заплатити штраф за перевищення швидкості, але дуже поспішаю. Чи не можна все оформити не зволікаючи?

Він підвів голову й подивився на мене. То був Артур, тепер уже десь сорокап'ятирічний, зі шрамом на лобі.

— А шрам звідки? — спитав я.

— Карабах, — відповів він.

— Дружина, діти? — розпитував я далі.

— Син, десять років.

— Отже, все добре?

— Так, усе добре — відказав Артур. — Ну, їдь та більше не порушуй. Бо, знай, усе втікаєш.

— А ти, знай, усе доганяєш, — мовив я.

Поговорили, одне слово.

— А штраф? — поцікавився я наостанок.

— Сам заплачу, — усміхнувся Артур. — За мною борг, пам'ятаєш?

І ми роз'їхалися — тепер уже, здається, назавжди. А якщо зустрінємось коли-небудь, то я неодмінно про те напишу.

«НАМ НЕ ДАНО ПРЕДУГАДАТЬ...»¹

Була рання осінь, хоча по погоді схоже було на літо. Рання осінь 1974 року, Вірменія, Єреван. Я вже майже місяць у цьому відрядженні. Щось воно затягнулося. Коли мене призначали головним інженером проекту з радіорелейної лінії зв'язку газопроводу Казах — Єреван, я не думав, що виникне таке море проблем. Траса проходила по території Вірменії і Азербайджану через міста Севан та Іджеван, але вся штука полягала в тому, що це була гірська траса. Для прискорення процесу я приїхав разом з дослідниками, і мені треба було терміново видати їм завдання на місці — люди простоювали. А тут, виявилось, замовник ще не погодив напрям траси із землекористувачами. Я зрозумів, що діватися нікуди, і став займатися цим сам разом із замовником, в особі якого виступало місцеве газотранспортне управління.

Дали мені представника, машину з водієм, і ми поїхали. Спочатку я думав усі питання вирішити максимум за дватри дні, але все виявилось не так просто. Мало того, що навколо були високі гори, то ще й жили в них люди різних національностей, що говорять на різних мовах. Вірмени, курди, азербайджанці, езиди, асирійці та інші. Усі вони відзначалися широкою гостинністю, і приїзд представників з центру розглядали передусім як привід випити й закусити.

Крім того, нам ще треба було зуміти пояснити, чого ми від них хочемо. На щастя, наш водій говорив усіма місцевими мовами. Він усе й пояснював. Як я зрозумів, у жодній

---

¹ Нам не дано предугадать,
Как слово наше отзовется, —
И нам сочувствие дается,
Как нам дается благодать...

Ф. І. Тютчев, 27 лютого 1869 р.

з цих мов не було поняття «радіорелейна лінія». Тому я зазвичай уважно прислухався до тривалої, барвистої і незрозумілої промови, і як тільки чув голосно і з пафосом вимовлене слово «радіорелейка», відразу ж розкладав на столі мапу. На ній була нанесена наша траса, а поруч треба було поставити підпис і печатку. Місцевий начальник, зазвичай нічого не запитуючи, діставав з кишені печатку, що загвинчувалася, ставив відбиток і малював від руки щось на зразок маленького пейзажу (це означало підпис). Очевидно, розмір і художність її були предметом особливої гордості місцевої адміністрації, тому скоро на мапі вільного місця не залишилося, і ми стали ставити все це на звороті, що мало вже взагалі чисто символічний характер.

Та зате потім... Потім відбувалося найцікавіше. Начальник широким жестом запрошував нас підобідати, вносилися коньяк (зазвичай відрами), чача (зазвичай пляшками) і м'ясо із зеленню (зазвичай на великих тацях).

Ми були не надто розпечені вбогим пайком радянського інженера, коли за куркою треба було стояти в черзі, а тут таке життя.

Словом, більше однієї поїздки в день не виходило.

Врешті-решт я став посилати замість себе загартованих у пиятиці дослідників, а сам почав шукати більш інтелектуальні проблеми. І знайшов. Виявилось, що нам ще й радіочастоти не виділили. Я зайнявся цим. І ось стою на Єреванському вокзалі і мені треба їхати нічним поїздом у Тбілісі, щоб погодити проектні частоти з керівництвом військового округу.

Як давно все-таки це було. Адже зараз на цій території вже різні країни, і скільки між ними проблем, у тому числі й військових...

Ну та гаразд, стою я перед касою і вирішую, на який потяг брати квитки. Через півгодини йде швидкий; він

прибуває в Тбілісі о шостій ранку, але в ньому немає спальних вагонів. Через дві години вирушає пасажирський; він приходить о дев'ятій ранку, і в ньому спальний вагон є.

Гадаю: «Треба їхати швидким, а то ж можна за день не встигнути. До восьмої ранку буду у військових. Є шанс увечері повернутися назад. Так, але ж спати доведеться, сидячи в кріслі, а я сидячи не сплю. Хоча що тобі цей сон? Головне, швидше назад». Подаю в касу гроші й кажу: «На швидкий до Тбілісі, один квиток, будь ласка». Але у цей момент усе в мені закипіло. «Мало того, що ти вже місяць тут стирчиш, — накричав на мене внутрішній голос, — так ще й не спати! Та гори вогнем усе це. Нехай буде два дні. Врешті-решт «солдат спить, служба йде». Бери на пасажирський».

«Даруйте, на пасажирський», — поправився я, вирішивши не сперечатися з агресивним внутрішнім голосом. Касирка щось незадоволено пробурчала, але проте справно видала квиток у спальний вагон пасажирського потягу до столиці Грузинської РСР міста Тбілісі. Часу до відходу ще залишалось багато, я добре попоїв у привокзальній їдальні і зайшов у вагон. Було вже темно, стукали колеса і хотілося спати. Я розстелив постіль і поринув у спокійний сон, не звертаючи уваги на попутників, що випивали.

Прокинувся я від відчуття дивної тиші. Глянув на годинник — пів на десяту ранку (ех, добре я тоді спав). Перша думка: «Проспав». Друга: «Дивно, а чому провідник не розбудив?» У купе нікого не було. Я обережно виглянув у вікно. Потяг стояв в абсолютно незнайомій місцевості. Навколо гори, покриті лісом. Що таке? Швидко одягнувшись, я пішов з'ясовувати. Увесь народ юрмився біля насипу. Ніхто нічого не знає, але стоїмо вже давно, ще з ночі. Простояли ще години три, а потім рушили. І метрів за п'ятсот ми побачили той самий швидкий поїзд. Він лежав

далеко внизу на дні глибокої ущелини, розкатаний у плоский лист. «Зсув, — тихо сказав сплотнілий до синяви провідник. — Дуже багато жертв. — І тихо додав: — Майже всі, можливо, геть усі».

Ми їхали вздовж річки Аракс, якою проходив кордон. З другого боку була турецька територія. На горизонті виразно проступав велетенський конус біблейської гори Арарат.

З того боку кордону, менш ніж за кілометр від нього, показалися руїни великого міста. «Ані¹, — прошепотів старий вірменин, що стояв поряд зі мною. — Ані — стародавня столиця Вірменії. — І після паузи: — Потяг завжди йде вночі уздовж кордону. Ніхто не хоче, щоб ми бачили це: наш древній край, зруйнований пожежею і насильством». Він говорив ніби сам з собою, губи його не ворушилися, але слова були чутно дуже виразно: «П'ятирічною дитиною я йшов цим скорботним шляхом. Батьків уже не було. Батька вбили на місці ножом, коли він намагався захистити свій дім. Матір убили розбійники курди, коли ми бігли через гори. Я дійшов разом зі старими, далекими родичами, які залишилися живі, тому що брати у них було нічого. І ось я знову бачу цей скорботний шлях, і я ще живий».

Він сів у проході на відкидний стільчик і замовк. «А що було після цього?» — запитав я його хвилин через п'ять. «Після чого?» — він злякано подивився на мене. «Ну, ось ви казали про скорботний шлях». «Я казав? Юначе, я нічого не казав. Правда, я думав, не знаю, можливо, вголос». І він знову замовк.

Мовчали й ми. А що було говорити, ми щойно проїхали повз свою і чужу долі.

Доля і випадковість, їхнє співвідношення в житті людини, можливість змінити долю своїми вчинками — ці

¹ Ані — столиця держави Багратидів з 961 року; у 1064-му — захоплена і зруйнована турками-сельджуками.

питання завжди хвилювали мене. Від відповідей нібито залежала практична лінія поведінки: чи сприймати стоїчно випробування і удари долі, вважаючи їх неминучими, чи активно переобладнувати світ, своє оточення, самому визначати свій шлях у житті. Можливо, було і поєднання того й іншого. Як бути?

Зрештою ці питання несли в своїй основі поняття свободи волі.

Як впливає зі Священних Книг, Творець дав людині свободу волі, але зобов'язав при цьому виконувати певні правила.

Ось вам і співвідношення свободи і передвизначення. Решту кожному вчиняти на власний розсуд: сам для себе вирішив, сам за себе і відповів. Люди дуже давно замислювалися над цими засадничими питаннями. За свідченням Йосифа Флавія¹, ще в 150 р. до н. е. в епоху розквіту династії Маккавеїв виникли три основні давньоєврейські релігійно-філософські школи: садукєї, фарисеї і есеї, які по-різному трактували поняття свободи волі. Садукєї визнавали абсолютну свободу волі і вважали, що доля людини повністю визначається його вчинками; есеї все приписували передвизначенню; фарисеї ж вважали, що між свободою дії і передвизначенням існує певне співвідношення, яке і формує долю.

Практика — критерій істини. Відтоді минуло багато часу, але й нині всі основні філософські напрями дотримуються саме цього тлумачення свободи волі. Як бачите, істина завжди посередині. Ось тільки наскільки посередині?

У тій ситуації, яку я виклав, від моєї життєвої позиції не залежало абсолютно нічого. Хіба що «внутрішній голос»? Можливо, це і була неусвідомлена позиція. Адже відома, що на рейси з лихою долею завжди більше тих, що

¹ Йосип Флавій, «Іудейська старовина».

передумали і запізнилися, ніж тих, що минають без пригод. А так, зовні: заснув, прокинувся, і все вже сталося без тебе.

Здавалося б — покладайся на долю, і усі неприємності минуть самі собою. Проте скільки інших прикладів я бачив в житті. Ми всі приховано відчуваємо наявність долі. Але також підсвідомо ми відчуваємо можливість її коригування нашими діями, у певних межах, зрозуміло.

У євреїв кажуть, що «Бог не забуває про тих, хто пам'ятає про себе сам». Є і аналогічне російське прислів'я: «Богу молися, а сам стережися». Напевно, ця тема існує і в мовах інших народів. Спеціально не вивчав, але якимось упевнений в цьому. У житті ж випадки й того й іншого зустрічаються досить часто.

Якось у 80-х роках був я в альптаборі Баксан. Він розташований в долині річки Юсеньга (права притока річки Баксан). Збиралися ми пройти через перевал Бечо у Сванетію, а доки акліматизувалися, тренувалися. В основному відпрацьовували страховку: безпека через гак і через льодоруб. Коротко, через гак — це на стінках і дуже стрімких схилах, а через льодоруб — на снігових і фірнових схилах. Так от, я завжди прагнув зайвий гак забити й мотузок товстіший взяти. Здавалося мені, що «запас їсти не просить». Скільки критики виникало при цьому на мою адресу. Проте двічі в житті були у мене випадки, коли основний гак із «свистом» вилітав з гнізда, і обидва рази я був досить високо над землею. Отож не розмовляти б нам зараз...

Довелося мені одного разу в інший час бачити, як каменепад перебив мотузок альпіністові, що висів на висоті метрів сто над землею. Їх двоє на стіні було. Верхній так і завмер на місці, дістав каменем по касці, але залишився живий і навіть сам спустився. А ось нижній — хитнувся праворуч під виступ, голову прикрив, але мотузок напрувся на краю виступу, і камінь перерізав його як бритвою. Доля...

Перед виходом у Сванетію двох альпіністів-новачків і одного досвідченішого послали на маленькій вантажівці по продукти. Вони їхали в кузові вузькою обмерзлою дорогою над гірською річкою. Узгір'я було метрів п'ять, не більше. На повороті вантажівку занесло, і вона стала падати у бік річки. Двох новачків викинуло з кузова просто в крижану воду, вони навіть не встигли зреагувати. Один забився, інший зламав ключицю. А ось той, хто досвідченіший — зреагувати встиг. Він схопився за борт і сплигнув на укіс. Вантажівка впала на нього... Похід довелося відмінити — треба було забезпечити доставку потерпілих. Але одному з них допомога вже була не потрібна.

Життя унікальне. Принаймні, ми так думаємо. Якби, як у кішки, «дев'ять життів», то можна було б спробувати різних варіанти. А так завжди граєш «ва-банк».

Розрадою для хоробрих була віра древніх скандинавів у Валгалу. Воїн, полеглий у бою, потрапляв у небесний чертог, де щодня одягався в обладунки й рубався на смерть; потім воскресав і бенкетував з іншими воїнами, а вночі веселився з прекрасними дівами. І так до останньої битви Рагнар'юк, коли поляжуть усі боги й герої та не воскреснуть більше ніколи. Як бачите, навіть тут усе було не назавжди, і там не йшлося про жінок і полеглих не в бою. Втім, якщо вважати, що наш шлях — це постійний бій і головний ворог твій — це ти сам, тоді все стає зрозумілішим.

Життя неодноразово ставило переді мною проблеми доленосного вибору. Я приймав рішення, як міг, на основі отриманих знань, вірячи в щасливу долю та відповідно до свого світобачення. Чи добре, чи погано вийшло в результаті — судити не мені. Принаймні, процес іще триває, і це втішає.

1973 рік, я у відрядженні: в Калмикії та Астраханській області. Велика машина — ГАЗ-66 з будкою, два дослідники

і я. Ага, ще представник місцевого підрозділу газодобувного управління був присутнім. З ним усі неприємності і сталися. Район небезпечний щодо холери. Це мені місцевий лікар санітарно-епідеміологічної служби повідомив. Він у нас був членом комісії з вибору майданчика під будівництво технологічного об'єкта. По роботі від'їхали ми кілометрів на двісті від великих населених пунктів. Літо, спека. Пам'ятаючи про заразу, узяв я з собою ящик мінеральної води, її пив, нею ж і умивався. Але місцевий представник ставився до цього із зневагою. «Нічого не буде, — казав він, — усе життя тут живу». І треба ж, саме з ним і сталося. Джерело зустрілося по дорозі, обладнане для того, щоб худобу поїти. Так він з нього чи то напився, чи то вмився — зараз уже важко визначити. Години через чотири у нього й почалося. Розповідати детальніше не варто, це було жахливо — у нього текло звідусіль. І головне, він худнув просто на очах, риси обличчя загострилися, очі запали. Ніколи б не повірив, що людина за двітри години може втратити стільки рідини. Ми зупинилися, везти його по бездоріжжю не було ніякої можливості, люди боялися до нього підходити. Та ми б його і не довели, найімовірніше. Тут почав я згадувати все, що коли-небудь чув про холеру. Згадав зовсім небагато. Я ж не лікар, а інженер. Але дещо трохи пам'ятав. Коли на третьому курсі інституту сильно захоплювався філософськими питаннями наукової діяльності, прочитав якимось невелику статтю про причинно-наслідкові зв'язки. І автор у ній навів приклад ефективної дії на закриту систему. Нестандартний такий приклад, з медицини. Сказано було щось на зразок того, що можна лікувати причину хвороби, тобто знищувати мікроби антибіотиками, а можна наслідки, наприклад, борючись із зневодненням при холері. Результат буде один і той же. За сприятливого результату — одужання. І ось цю, абсолютно не медичну інформацію я прийняв за основу своїх подальших дій.

Спочатку я вигнав усіх з будки, де лежав хворий. Потім згорнув у довжину рушник, облив його горілкою, яку ми збиралися випити увечері, і, закривши всередину рушника носову хусточку, обв'язав цією «спорудою» обличчя, прикривши рот і ніс. Після цього вилив усю мінеральну воду у відро, туди ж висипав півпачки солі і сказав місцевому представникові: «Хочеш жити — ти мусиш це випити».

Нам треба було проїхати близько ста п'ятдесяти кілометрів до найближчої лікарні. Дослідники сиділи в кабіні, ми з хворим у будці. Водій гнав, як міг, і ми довезли його живим. Довезли, здали лікарям і негайно поїхали, не залишивши зворотної адреси. Нікому не хотілося сидіти в обсервації два-три тижні. Як довго я мився і скільки прийняв на груди цього вечора — це окрема тема. Але ніхто з нас не захворів. Пощастило.

Повернулися додому й забули. А ось наступного разу я зустрів «свого пацієнта» в міністерстві через десять років. Він уже там у себе начальником став. Як заходився він нас частувати — ледве відбилися. Але одну він розумну річ тоді сказав після п'ятої чарки: «Тонка, але міцна нитка, на якій тримається життя людини; не перевантажуйте її і проживете довго».

А я собі при цьому згадав слова булгаківського Ієшуа про те, що обірвати нитку людського життя може лише той, хто її підвісив. А ви як гадаєте?

ЯКЩО ЛИЖІ ЗАВАЖАЮТЬ СІМ'І...¹

Я подивився праворуч. Масивний хребет Донгуз-Оруна височів просто переді мною. Вершина була яскраво освітлена. Гарно. Як завжди, в такі хвилини короткочасного щастя я відчував неабияке душевне піднесення. 1977 рік, верхня станція Чегетського підйомника. Хто катався на гірських лижах у ті далекі роки, пам'ятає, як все це звучало тоді. Я п'ятий сезон на лижах. А почалося усе так несподівано. У 1972 році наш інститут проектував газопроводи — відводи до міст Кавказьких Мінеральних Вод. Я у відраженні вже два тижні; моє завдання погоджувати траси і комунікації, отримати технічні умови й підготуватися до приїзду дослідницької партії. Спочатку робота, як завжди, не клеїлася, потім щось клацнуло і все пішло нормально, але до її завершення все-таки залишалось не менше тижня. Тож чергова неділя застала мене в П'ятигорську. Діло було взимку, і, не знаючи, куди себе подіти, я зайшов у турбюро й купив поїздку вихідного дня в Домбай. Маленький автобусик, п'ятнадцять чоловік туристів, їхати п'ять з половиною годин. Врахуйте, і назад стільки ж. І все в один день. Загалом, логіки в цьому вчинку не було ніякої, але це був доленосний вчинок, порівнянний за важливістю хіба що з одруженням. І там і там я вибирав долю. Але хто ж про це знає у момент вибору. Ми виїхали о шостій ранку, їхали, їхали і нарешті приїхали. Це було щось, нічого подібного я собі раніше і не уявляв. Адже я міський житель і у великому місті завжди почувався цілком затишно. Спортом, в основному боксом, займався в спортзалі; окремі армійські

---

¹ Вислів, який часто вивішували у гірськолижних готелях та альп-таборах радянського періоду. Повністю звучить так: «Якщо лижі заважають сім'ї, то... кинь сім'ю». Автор невідомий.

вилазки на природу, у вигляді навчань, десантів і локальних конфліктів, не затуляли від мене знайомого міського пейзажу, а ніби його приємно доповнювали. Тут же було щось абсолютно інше: величезні засніжені гори, яскраве сонце, синє небо, лижники в барвистих костюмах і рипіння снігу під кантами лиж на поворотах. Рішення було прийняте відразу і назавжди. Скільки років минуло відтоді, а тільки один сезон я пропустив — коли народилася моя дочка в 1975 році, але й досі мене хвилює цей звук — мелодія «годилля». Зараз слово «годиль» уже майже не вживають; змінилися лижі, змінилося спорядження, змінився стиль катання, помінялися і терміни.

Але для тих, хто пам'ятає, слова «авальман», «годиль», «чиста християнія» звучать як чародійна музика, як «сопілка щуролова»¹. Я пішов за нею і знайшов на цьому шляху інше життя.

Напевно, якоюсь мірою це була форма протесту проти жорстко регламентованого буття. Альпінізм, гірський туризм, гірські лижі — адже це в ті часи були важкі, небезпечні види спорту. Та й чи спорт це був? Швидше світогляд, спосіб життя. Підйомників було дуже мало. Щоб один раз з'їхати, треба було годину йти вгору з лижами, палицями і гірськолижними черевиками — кілограмів десять-дванадцять. Можна було той же час простояти в черзі на підйомник, але йти самому вважалося чоловічим учинком. У горах безсилий горезвісний «блат», не допомагають нічії рекомендації, нічого не важить пролетарське походження, анкета, думка керівництва, партійної, комсомольської і профспілкової організацій.

Тільки ти сам, тільки твої власні сили й можливість, тільки твоя воля і сила духу — тільки це вело тебе до

---

¹ Гаммельнський щуролов з казки братів Грімм.

перемоги. Усвідомлення повної свободи в умовах надмірно невольного суспільства вабило сюди найрізноманітніших людей. Це було не просто навіть з фінансової точки зору. Я отримував сто шістдесят карбованців чистими в місяць, а лижі коштували сто десять карбованців, гірськолижні черевики — двісті п'ятдесят, гірськолижні кріплення — сто. «Продав рояль — купив гірськолижне спорядження», — якось довелося почути мені, стоячи в черзі на підйомник. А ще ж треба було в щось одягнутися, купити турпутівку, квитки на потяг або літак, узяти відпустку взимку (це якраз було найлегше — всі ж хотіли влітку); та і сім'ю на щось треба ще годувати врешті-решт.

З грішми було настільки туго, що використовувалися навіть нестандартні методи. Був в нашій компанії один досить відчайдушний хлопець, класний гравець у преферанс. То ми всі скидалися, а він грав. І завжди в плюсі був. Ніч грає, а вдень на горі катається. Увесь виграш йшов у загальну касу, про програш і думати не хотілося. У звичайному житті у нього була мирна інженерна професія, а там, серед лижників — ну просто орел, шанована людина. Був у нього один чудовий вислів: «З грішми слід розлучатися легко». Думаю, що в цьому і був секрет успіху. Проте вигравав він майже завжди.

Цікавий був склад цих, з точки зору широкої громадськості, схиблених: учені, інженери, викладачі, актори, художники. Усі люди високоосвічені, які часто-густо добилися певного успіху в звичайному житті. Що вабило їх у засніжених горах? А ось це саме й вабило. Адреналін, бажання довести собі, що ти, саме ти можеш щось, чого не можуть інші; прагнення перемогти найголовнішого ворога — власну слабкість.

Проте повернемося в 1977 рік. За п'ять років я багато чого досяг у цьому, так би мовити, паралельному житті. Я

вже добре катався, а добре кататися тоді означало кататися швидко. Досі не можу позбавитися цього. Що таке перемога в гірськолижному спорті? Пройти першим найкоротшим шляхом між двома точками. Начебто проста арифметична задача. Але якщо цей шлях — гіпотенуза прямокутного трикутника під кутом градусів 30–40, з перепадом висот тисячі в півтори метрів, та ще й на висоті три-чотири кілометри над рівнем моря, то задача має багатоваріантне розв'язання, і не всі варіанти вам сподобаються.

Цей день почався добре. Я встав якомога раніше і, поклавши бутерброда до кишені, був на підйомнику до відкриття одним з перших. І ось стою вгорі. Я затримав дихання і приготувався до стартового стрибка, але тут слабкий сумнів відвідав мене. Переді мною розстилися величезні снігові поля Чегету. Два дні до цього йшов сніг, і велетенські, в ріст людини, обмерзлі пагорби, вибиті такими ж, як я, лижниками, були наполовину присипані м'яким пухнастим снігом. «Йти по них на швидкості буде не дуже зручно, та й спустившись, певно потраплю в саму чергу, — подумав я. — Треба подрейфувати на горі, поки потік охочих піднятися трохи спаде». Тут я звернув увагу на засніжений простір по краю ущелини зліва від мене і, автоматично розгорнувши лижі уперек схилу, від'їхав метрів на двісті. Там взагалі не було жодних слідів, та й пагорбів теж. Абсолютно чистий схил, крутуватий правда. Я від'їхав ще метрів на двісті й опинився на краю ущелини. Далеко внизу виднілося селище Терскол, а переді мною відкрився кулуар, вузька неглибока ущелина, засипана снігом, яка круто спускалася вниз. «Градусів шістдесят, — прикинув я. — З такого схилу можна впасти». Але зухвала думка пройти на великій швидкості по гладенькому, м'якому, снігу, який щойно випав, уже оволоділа мною. Я рушив і розвернув носки лиж у долину, вони слухняно пішли вниз, дедалі

прискорюючись. Поворот, ще поворот, ще, ще. Десь усередині заспівала мелодія швидкісного спуску: «Вжик, вжик». Як це було прекрасно! Я йшов, не пригальмовуючи, в неширокому (метрів п'ять), але дуже крутому кулуарі, обмеженому з обох боків двометровими кам'яними стінками. Раптом неначе гострими голочками кольнуло спину й попереk, і я швидше відчув, ніж почув, гучний свист, що переходив у низький і грізний гул. Десь на рівні підсвідомості я відчув дихання смерті і зрозумів, що кулуаром пішла суха лавина: м'який свіжий сніг ковзнув по основі, що обледеніла, і тепер мчав за мною із швидкістю кур'єрського потягу. На те, щоб подумати, часу вже не залишалося. «Від лавини не втекти», — промайнула думка. Я сів, різко переніс центр ваги назад і, повністю відпустивши лижі, скерував їх по діагоналі на обмерзлу стінку кулуару. Що там за ним, цього я не бачив, але на величезній швидкості злетів над краєм, готуючись до найгіршого.

За кулуаром ріс великий кущ шипшини, в якому я благополучно й застряг. Лавина прогуркотіла повз мене, зірвавши, щоправда, одну лижу з моєї ноги, і понеслася кудись униз.

Деякий час я перебував у нерухомості, а потім спробував вибратися. Та ба. Вам доводилося коли-небудь потрапити в кущ шипшини?

Близько півгодини я вибирався з колючок на волю, і на решті кущ відпустив свою подряпану жертву. Внизу лежало селище, я стояв у кулуарі на лавинному сліді, і в мене була тільки одна лижа. Але це вже були квіточки — я вмів кататися на одній нозі і, поки дістався до Терскола, навіть майже заспокоївся. Найбільше мене хвилювало питання лижі. На чому ж тепер я кататимусь? Тоді це було проблемою. Я повільно побрів селищем і, діставшись до свого готелю «Чегет», що стояв біля підніжжя гори з тією ж назвою,

сів на лавку перепочити. Усе навколо ввижалося мені трохи незвичним, начебто я хильнув спиртного. «Ось чому там слідів не було», — із запізненням зметикував і спробував піднятися. Проте не вийшло. «Напевно, не так уже мало й «випив», — мляво подумав я. Тільки через дві години все помалу стабілізувалося. Я перебрався в готель, зайшов в лижне сховище і, на щастя, за помірну плату з поламаних пар знайшов собі лижу, відповідну по довжині та іншим параметрам. Щоправда, тепер у мене на кожній нозі красувалися лижі й кріплення різних марок, але це вже були дрібниці. Крім того, я був дуже мальовничо роздряпаний, а мій костюм з'яв численними рваними ранами, але, як говорить, «втративши голову, за волоссям не жалкують».

До вечора ми з друзями випили по склянці винця у барі в Ібрагіма, потанцювали на дискотеці, а наступного ранку — знову на гору, знову кататися. Так пройшов той день — не гірше й не краще за інші. Не раз згодом мені доводилося відчувати «дихання смерті», але щоб так близько...

Втім, пам'ятаю ще один випадок. Це було наступного 1978 року. Я з друзями жив в самому кінці Баксанського ущелини на схилі Ельбрусу, на висоті 2300 м над рівнем моря в турготелі «Азау». Вдень ми каталися на Ельбрусі, а ввечері відпочивали, як могли. Але цього вечора відпочити не довелося. Під кінець дня величезна лавина знесла лінію електропередач, і підйомник на Старий Кругозір (2950 м над рівнем моря) зупинився. Усе б нічого, але в горах уже в темряві на двадцятиградусному морозі залишилася група цивільних туристів без лиж, та ще й з дітьми і пенсіонерами — похід вихідного дня, хай йому грець!

Гірськорятувальна служба оголосила аврал, потрібні були добровольці, але такі, яких самих не довелося б рятувати. Вибирати не було з кого — вирушили всі після цілого дня катання. Ми йшли в гору в цілковитій темряві (навіть місяць

не світив) по глибокому снігу, зв'язавшись мотузкою. Два з половиною кілометри з перепадом висот шістсот п'ятдесят метрів. Я пам'ятаю, як провалювався аж до плечей, а кілька разів взагалі навіть не відчував твердої опори під ногами. Треба ще було нести лижі і купу різного барахла. Добралися все-таки, години через півтори. Потім треба було ставити намет, розкочегарити примус, зігріти тих, хто підморожувався, і назад, з дітьми на спинах замість рюкзаків, ведучи під руки геть знесилених дорослих. Ми верталися туди, ми йшли назад, а весь цей час над нами висів величезний сніговий козинок, який міг зірватися у будь-яку секунду від гучного слова, від різкого вдиху, від невідомо чого. Міг, але не зірвався. Не час, значить, ще був. О другій годині ночі я дістався до свого готелю — до світла й тепла. Я був мокрий наскрізь. На мені не було нічого сухого і, проходячи повз гарячу батарею в холі, я не витримав і сів просто на кахельну підлогу, притулившись до неї спиною. А розплющив очі, коли було вже світло. Мене ніхто не чіпав; я так і просидів всю ніч на холодній підлозі. Батарея спочатку була гаряча, але лавина нарешті зійшла під ранок, знесла тепер уже лінію електропередач самого готелю. Світла немає, сніданок холодний, проте за годину ми всі, як один, були вже на горі. Кататися, кататися, кататися!

А ви кажете, комфорт? Не кожному був під силу такий «комфорт».

Загалом, уперше я дізнався, що таке комфорт по відношенню до гірських лиж, це коли на початку дев'яностих змінив район катання і став їздити в Альпи. Часи змінилися, з'явилися нові можливості, і я почав їздити у Швейцарію, Австрію, Італію, Францію. З часом я став зустрічати там співвітчизників. Їх дуже легко було впізнати. У них, як правило, не туристичне, а спортивне спорядження, найшвидше катання, і вони шукають «чорні» траси. Дається звичка до диких кавказьких схилів.

Коли дочка в 1996 році закінчила інститут, я вирішив, що вже час: досить бути єдиним божевільним у сім'ї. Тож почав її брати з собою. Улюбленим місцем катання у мене тоді був Швейцарський Цермат. 1997 рік — російською публіка там ще в новинку. Вселяємося у готель, пояснюю директоріві, що ось приїхав з дочкою, тому потрібно два номери. Він дивиться якимось недовірливо і намагається мені втлумачити, щоб я не соромився і брав один великий. Загалом, не повірив він у наші споріднені стосунки. Наостанок так обережно запитує: «А де ви вчитиметеся кататися? Можу порекомендувати учителя». Я зрадів, відповідальність усе-таки велика, та й самому кататися хочеться. Знову ж таки «немає пророка у своїй вітчизні». Нехай учитель учить, а я покатаюся досхочу. «Добре, — кажу, — нехай вранці приходять».

Увечері спускаємося в ресторан, а на нас якимось дивно дивляться. «У чому річ?» — запитую у метрдотеля. Виявляється, в ресторан п'ятизіркового Гранд-отелю без піджака і краватки не пускають, а ми по-спортивному — в джинсах і светрах.

«Гаразд, — думаю, — у піджаках так у піджаках». Вийшли надвір, пішли до магазину. Купив я собі піджак і дві краватки, дочці сукню і туфлі, і стали ми поводитися, як того чекала від нас поважна публіка.

Ні, скандали не влаштовували, посуд не били. Але під завісу я став гордо замовляти собі горілку з лимоном і щетину відпустив, через що набув ще підозрілішого вигляду.

Наступного дня і вчитель з'явився — літній швейцарець. Став він дочку вчити кататися, а я так, сам по собі ганяю. Подивився швейцарець на мене й каже: «Пробачте, сер, а ви що, давно катаєтеся?» «Так, — відповідаю, — років двадцять п'ять». Сильно він посмутнішав, але вчив дочку наполегливо.

До речі, він був главою одного з великих історичних кланів місцевої комуни, що переселилися в ці краї ще в XV столітті. Щоправда, відомий був не цим, а тим, що навчив за кілька сезонів досить пристойно «стояти» на гірських лижах відому італійську кіноактрису Джину Лолобриджиду. Цим фактом він пишався й іноді розповідав невеликі характерні деталі цієї «епохальної» події.

Словом, почали руйнуватися у них стереотипи. І «дочка» виявилася справді дочкою, і катаюся я на диво добре, а коли з'ясувалося, що я керівник банківської установи і костюмів з краватками у мене вдома вистачає, то директор готелю зовсім засмутився, вибачився і запропонував дружити вічно. Відтоді мене там люблять і постійно запрошують, хоча російськомовної публіки останніми роками значно побільшало. Одне я там твердо зрозумів: в гору ходити не потрібно, для цього є підйомники.

Ось це і є комфорт для справжнього гірськолижника. Решта від нечистого. Втім і решта не завадить.

До речі, щодо лавин. Був ще один цікавий випадок. 1980 рік — той-таки Терскол. Сезон випав дуже лавинонебезпечний. Але якось бог милував. І ось одного разу увечері пішли ми випити пива у відомий місцевий заклад — генделік на протилежному від нашого готелю березі річки Баксан, що протікала однойменною ущелиною. Заходимо, народу багато: і місцеві, і туристи. П'ють пиво, дехто й міцніше. Одні поводяться тихо, інші не дуже. Підхмелені компанії зачіпають одна одну — кілька спонтанних конфліктів спалахують і згасають самі по собі. Шум, гам, дим, хоч сокиру вішай. Ми сіли, замовили пива. І враз усі замовкли, настала цілковита тиша, і всі одночасно відчували одне й те ж, те саме «дихання». Люди завмерли, здалося — застигли на місці. І в цей момент будівля затрепетала, пролунав низький наростаючий гул — і...

припинився на максимальній ноті. Усі кинулися до дво-стулкових дверей і розчахнули їх на обидва боки. За три метри від нашої хисткої пивної біліла чотириметрова стіна снігу. Величезна лавина зірвалася з протилежно-го боку ущелини, прокотилася селищем, загатила річку і перемахнула на інший край ущелини, пройшовши за три метри від нашого закладу, від наших доль. Великий дво-поверховий грейдер, що стояв поряд з пивною, був, наче іграшка, закинутий метрів на двісті вище вгору. Авжеж, пити пиво якось перехотілося. Але наступного ранку всі були на горі. Англійці таки мали рацію: «Кому судилося бути повішеним, той не потоне».

Повернувся я за два тижні додому і так лагідно запитую: «Ви тут не дуже про мене турбувалися?» «А про що турбуватися? — запитали мої домашні. — По телебаченню повідомляли, що в Приельбруссі лавини, проте жертв і руйнувань немає». Оптимістичне радянське телебачення...

А ось за п'ятнадцять років поїздок в Альпи я жодного разу не бачив відкритого для катання лавинонебезпечного схилу. Більше того, якось в Швейцарії у Верб'є мене намагалася оштрафувати лижна поліція за перевищення встановленої для цього схилу швидкості. І оштрафувала б... якби наздогнала.

Тридцять дев'ятий сезон на лижах у мене цього року. Поїду, напевно, в Сант-Моріц. Але, знаєте, не все ще втрачено. У позаминулому сезоні в Австрії я навіть узяв участь у відкритих змаганнях із слалому. Посів лише друге місце. Раніше ніколи б такого не допустив, а зараз уже й не заводжуся. «Який рік?» — запитав представник суддівської колегії, коли я під'їхав до столу. «Сорок шостий», — сказав я. «Що, 46 років?» — здивувався суддя. «Та ні, 1946 року народження», — відповів йому. «Головний убір зніміть, будь ласка, — попросив суддя і далі тільки: — Ну й ну».

Так що не дарма пройшли ці сезони. Але скільки друзів пішло по дорозі «хто на рік, хто зовсім»¹, хто з доброї волі, хто на поклик долі.

Усе змінилося, гірські лижі перестали бути тільки для обраних. Зараз — це масовий спорт, приємне проведення часу для мільйонів людей.

У чомусь це погано, а в чомусь і добре. Пішли одні, прийшли інші. Нерозривний ланцюг поколінь.

Але ще в далекому 1979 році написані й проспівані чудові рядки:

И все же с болью в горле мы тех сегодня вспомним,
Чьи имена, как раны, на сердце запеклись.
Мечтами их и песнями мы каждый вдох наполним.
Как здорово, что все мы здесь сегодня собрались!²

Олімпійський чемпіон з гірських лиж Жан-Клод Кіллі колись сказав, що «можливо, лижі і не є щастям, але вони цілком можуть його замінити». Повіримо корифеєві.

---

¹ В. С. Висоцький, «Прощание с горами».

² О. Г. Митяев, «Изгиб гитары желтой», 1979 р.

ЯКЩО ЛИЖІ ЗАВАЖАЮТЬ СІМ'Ї

(Продовження)¹

Вранці трохи закондубасилось, сонця не було видно, а верхівки навколишніх гір потонули в густій білій імлі.

Треба ж, останній день катання, а тут таке. Ми з братом уже тиждень тут, на всесвітньовідомому гірськолижному курорті Сант-Моріц, розташованому в південно-східній частині Швейцарії, в центрі долини Енгадін на березі прекрасного озера.

Тут двічі відбувалися зимові Олімпійські ігри, дуже просторі ділянки для катання, багато сонячних днів у році.

Ми давно сюди прагнули. Але все якось не доводилося. Та й зараз ми вскочили, як мовиться, в «останній вагон».

Життя у мене таке, що планувати його більше, ніж на місяць вперед, ризиковано.

Тому, коли ми зібралися, був якраз грудень 2010-го. Нічого путнього туристичні компанії нам уже запропонувати не могли. Спробували через Інтернет, теж нічого вільного.

Проте знайшлася одна фірма, яка погодилася організувати поїздку через систему Club Med. Зазирнули в «мережу»; це — французька компанія, міжнародний туристичний оператор з системою готелів, у тому числі і в місцях гірськолижного відпочинку. Наш називається Saint Moritz Roi Soleil. Компанія сповідує принцип «Усе включено» і спеціалізується на сімейному відпочинку.

Ми ніколи раніше не користувалися послугами цього оператора, але місце гарне, чом би й не спробувати.

---

¹ Це оповідання народжене самим життям. Спершу я не збирався писати продовження, але так вийшло. Пригадуєте, у попередньому оповіданні я казав про те, що поїду, мабуть, кататися на лижах у Сан-Моріц. Отож у січні 2011 року я поїхав...

Словом, їхали, їхали і нарешті доїхали. Спочатку літаком до Стамбула, потім до Цюріха, потім автобусом — і ось ми на місці. Усе в цілому добре, рівень на чотири зірки, але технологічний підхід нас трохи спантеличив. Такий метод організації відпочивальників ми вже колись зустрічали: на гірськолижних турбазах ще в ті, не зовсім доброї пам'яті, соціалістичні часи. Правда, там це нагадувало казарму, а тут — той самий «комунізм», до якого ми так довго й так безуспішно прагнули.

Усіх розбивають на групи за класом катання. Рівнів — шість від першого (взагалі ніколи на лижах не стояв), до шостого (експерт). Кожній групі надається гід-інструктор. Початкове ділення добровільне, але далі вже по можливостях.

Нас із Криму приїхало п'ятнадцять чоловік, багато з сім'ями й дітьми. Дітей відразу згуртували в окремі групи. Це, звичайно, здорово; батьки можуть спокійно кататися, не хвилюючись про молоде покоління.

У нашій команді троє (я, мій брат Марк і наш товариш Михайло) — ми вважаємо, що добре катаємось. Я в минулому був інструктором на Кавказі.

Підходимо записуватися, кажемо: «Можна нас у шосту групу?». Юнак, що сидить за стійкою, починає відмовляти. «Розумієте, — пояснює (англійською, звичайно), — шоста група — це «фрірайд» і «могул»: спуски по непідготовлених трасах; вертоліт треба замовляти. Записуйтеся в п'яту — ви ж на відпочинку».

Згадав я про всі свої старі травми, про праве коліно, яке дає про себе знати вже років зо три, про попереk, над яким працюю щоранку, і кажу: «Ну гаразд — п'яту так п'яту».

«Вихід завтра вранці о 8:30», — оголошують нам.

Нічого собі, у відпустці і в таку рань. Але нічого не вдієш, і ось ми в гірськолижному строю.

Розбили нас на підрозділи. У шосту групу взагалі нікого не зарахували, а у п'ятій опинилося сім чоловік: нас троє, троє москвичів і один підприємець з Таллінна.

Приставили до нас інструктора — молоду жінку італійку. Звуть Сара. Спочатку це нас збентежило, таким серйозним чоловікам — і жінку. Але після першого спуску все стало зрозуміло. Поговорили ми з нею. Тридцять два роки, діюча спортсменка, член збірної своєї країни. Професійний інструктор, десять місяців у році на лижах: п'ять місяців зимку в Швейцарії і п'ять улітку в Новій Зеландії.

Ні, не можна сказати, що ми відставали від неї, але навантаження було неабияке. Ледве до ліжка увечері дістався. Але доба минула, ми акліматизувалися, «додали» і стали її «підпирати». Вона теж «додала» без особливого для себе зусилля. Словом, ганяємо по горах як каскадери, лякаючи «випадкових перехожих». Проте не без пригод. То хто-небудь на спині метрів сто проїде, то у поворот не вишететься і в сітці-уловлювачі застрягне, то в глибокий сніг з головою зарийється. Весело! Вона, до речі, нас щодня в новий район катання возила.

Так три дні минуло. Сонце, мороз, чудові краєвиди! Але довго, як мовиться, добре не буває. На четвертий день погода зіпсувалася. Ми, щоправда, все одно каталися, тим паче, що в нас гід є. Та й що таке погода для досвідченого гірськолижника?! Увечері збиралися в холі, трохи випивали, закушували, обмінювалися думками й враженнями. Прижилися, одним словом.

Чим добрі такі місця? А тим, що ти такий же, як і всі. Твоя вага в колективі та авторитет залежать виключно від гірськолижної майстерності і не пов'язані ні зі службовим становищем, ні з матеріальними можливостями, ні з віком.

Ось на це, останнє, зверніть особливу увагу. Мені вже шістдесят чотири, з яких близько сорока років я катаюся на гірських лижах. Отже, певного досвіду набув.

Потрапила мені якось до рук збірка віршів великого французького поета П'єра де Ронсара. Жив він в 1524–1585 роках. Так в одному зі своїх останніх віршів він написав:

Бо здатен той старий молодше виглядати,
Хто в старості полон не хоче потрапляти.
Він цим оновлює всі почування щирі,
Він жвавий, наче вуж в новій блискучій шкірі.

Звичайно, в шістнадцятому столітті поняття старості не відповідало сьгоднішньому. Медицина і здоровий спосіб життя змінили наші уявлення про вік. Без самообману скажу, що я, наприклад, себе навіть старим не вважаю і ніяких скидок своєму організму на це не роблю.

Проте Ронсар, як можна зрозуміти з його творів, старим себе вважав уже після сорока п'яти. Часи міняються, бачте.

Але повернемося до теми. Ми катаємося, катаємося, і ось — тиждень минає. Останній день — восьме січня, субота; за місцевою традицією сімейний день. Усі катаються самі, без інструкторів, і показують одне одному, чого вони навчилися. Із складу кримської команди більшість була в другій — четвертій групах за класом катання. Тож рости ще було куди.

Згадав я, правда, стару гірськолижну традицію, ще кавказьких часів — не кататися в останній день і взагалі ніколи не вживати це слово «останній день». Проте подавив у собі внутрішній опір і вирішив поїхати на гору.

По-перше — всього тиждень катання, шкода пропускати.

По-друге — якраз напередодні увечері я поїхав у старий центр Сант-Моріца і придбав собі в магазині Vognet новий гірськолижний костюм останнього покоління. Не костюм, а мрія, продукт високих технологій. «Як же, — гадаю, — і не одягнути жодного разу?! За що ж такі гроші віддав?!»

Подальші події показали, що краще б я не зраджував традиції.

Уранці встати було важко. «Ще півгодинки повалаємося, — сказав я братові. — Все-таки ніби ж вихідний».

Він погодився, і ми вийшли тільки близько десятої. Підходимо до канатної дороги — вагон стоїть, наче нас чекає. Заходимо, розташовуємося. У гондолу поміщається сімдесят чоловік, але зібралось тільки близько п'ятдесяти — пізно вже. Усі наші вже поїхали попередніми вагонами.

Рушили й ми. Хмари попереду в горах, а у нас тут усе прекрасно видно. Під нами окремі будівлі, ліс, якісь скелі. Висота метрів двісті.

Раптом вагон зупинився. Таке нерідко трапляється на канатних дорогах. Зазвичай зупинки ці короткочасні, але тут щось довго стоїмо. Хвилин через п'ятнадцять рушили, але дуже повільно. Мабуть, резервний двигун увімкнули.

Я огледівся: чоловіки, жінки, діти. Приблизно половина на росіян і російськомовних, половина — італійців. Річ у тому, що нижня станція канатної дороги була розташована в маленькому селищі, де все населення — етнічні італійці, які розмовляють ретророманською говіркою. Провідник, тобто — супроводжуючий гондолу, теж італієць.

Несподівано щось гучно вдарило по даху гондолою, а потім ми побачили, що на нас упав, очевидно, обірваний, сталевий трос. Кабіна різко просіла й нахилилася. Перелякані жінки залезли на сидіння, діти заплакали, кілька чоловіків голосно вилаялися. Паніка готова була охопити всіх, хто перебував зараз у замкнутому просторі над «дахом світу».

Я виразно відчув хисткість підлоги. Як інженер, я цілком міг чекати гіршого. Марк, судячи з усього, подумав про те саме. Ми мовчки перезирнулися, і я насилу приборкав бажання сунути руку в кишеню і зателефонувати. Кому, навіщо — це тоді не спадало на думку. Щоправда, сказати було б що... Як внутрішньо не зосереджуйся, але ми загалом ніколи не буваємо готовими до подібних ситуацій.

Проте кабіна хоча й опустилася метрів на десять, проте здригнулася і завмерла. Я подивився вгору. Товстий металевий трос лежав на даху нашого притулку, йдучи далеко вниз по обидва боки гондоли. Але три несучі троси були цілі. Це був якийсь інший трос.

Худенький білявий хлопчик — італієць років десяти поруч із нами заплакав і став молитися. Він був, мабуть, з татом і дідусем, і вони намагалися його заспокоїти. Я теж включився в цей процес. Я погладив його по кучерявій голівці і постарався англійською мовою пояснити, що нічого страшного не сталося, і що він, як хоробрий хлопчик, завтра розповість про нашу пригоду друзям у школі. Він був дуже схожий на мого онука. Судячи з усього, це був розумний хлопчик, який добре уявляв можливі наслідки.

Хоч як дивно, сам я повністю заспокоївся і став мислити розважливо й чітко.

Я подивився вниз. Може, вибити скло і з'їхати по тросу до землі? Якщо використати шолом або куртку від нового костюму, то можна спробувати.

Проте, придивившись, я зрозумів, що трос до землі не дістає. А скільки там залишалось — десять чи двадцять метрів — це вже все одно. Та й не утримаєшся, зірвешся.

Народ помалу оговтався. «Вагоноводій» спустив зі стелі драбину, відкрив верхній люк і поліз на дах. Врахуйте, це було на великій висоті, та й погода не сприяла — вітер свистів і вагон погойдувало. Слідом посунувся італієць середнього віку з бородою і значком рятувальника. Я витягнув з нагрудної кишені радіостанцію і викликав Михайла, який катався десь попереду зі своєю сім'єю.

«Михайле, — сказав я, — ми тут застрягли. Зв'яжися з адміністрацією дороги і повідом про те, що у нас є радіозв'язок, але бережи батарейку». Я боявся, що зв'язку у нас з базою вже немає. Раптом ожив динамік; заговорив

ретророманською. Ми нічого не зрозуміли, але це вже було хоч щось.

Повернувся «вагоноводій», поговорив по селекторному зв'язку і повідомив, через перекладача, що нас зніматимуть вертольотом.

Я уявив собі цю картину: на зовнішній підвісці, через люк у стелі, крізь павутину тросів, що висіли згори, п'ятдесят чоловік за кепської погоди...

Так, погано мати розвинену уяву. На все мало піти більше доби. Врахуйте, що вагон не опалюється, туалет теж не передбачений.

У нас навіть не було цивільного взуття, всі у важких і слизьких гірськолижних черевиках.

Проте ідея сподобалася публіці. Жінка поруч з нами з російськомовної сім'ї, з чоловіком і дитиною, повеселішала настільки, що навіть стала усміхатися.

«Чого ви радієте?» — обережно запитав я. «Ну, як же, — відповіла вона, — зараз прилетить вертоліт, візьме нашу кабіну і віднесе в безпечне місце».

Вона до техніки й інженерної справи явно не була причетна.

Погода ставала дедалі гіршою: низька хмарність, сильний вітер, заметіль — який уже тут вертоліт. Добре хоч поки що не холодно: нас було багато, і кабіну ми якось зігрівали своїм теплом.

Перемовини тривали. Була субота, вихідний, і на станції нікого, окрім операторів, не було. Але потім, судячи з усього, під'їхав хтось з механіків.

Наш провідник знову поліз на дах і, спустившись, став пояснювати, що треба скинути трос з кабіни. Спробували лижними палицями. Трос зісковзнув убік і застряг у низенькій загорожі даху, нахиливши гондолу вже в інший бік. Проте героїчний італієць за допомогою чоловічої половини

нашого колективу не припиняв своїх спроб, і нарешті — різкий ривок, кабіна тепер уже підстрибнула, але ми вільні. Це був найнебезпечніший момент для тих, хто розумів. Річ у тому, що кабіна кріпиться до несучих тросів за допомогою великого металевого затискача. Я абсолютно не уявляв, чи розрахований він на те, що його трясимуть «як грушу».

Але все обійшлося. Хвилин через десять ми спроквола рушили, а ще через двадцять наблизилися до верхньої станції.

Тут теж були проблеми. Виявилось, що трос обірвався, тобто зірвався з несучих конструкцій тільки посередині, а по краях залишився прикріпленим, тому заважав нам в'їхати у приймальний пристрій.

Але це вже було простіше. Із станції вийшли двоє рятувальників і, зачепивши трос, відтягнули його вбік. Ми причалили, двері відчинилися.

Ніхто, ніхто не кинувся притьмом уперед на тверду землю. Спочатку підсадили дітей (ми опинилися нижче майданчика), потім вийшли жінки, потім, не кваплячись, по черзі вибралися чоловіки. Передостаннім залишив кабіну бородатий італієць зі значком рятувальника, останнім — капітан нашого «судна», «вагоноводій», що розмовляв ретророманською. Все-таки гірськолижним спортом займається не найбоязкіша частина населення. Ця традиція збереглася, і це добре.

Отже, ми стояли на землі. Я озирнувся, жінки ридма-ридали. «Шок», — подумав я. Думки якимось мляво крутилися в голові. Чоловіки, усі без винятку, негайно й рішуче попрямували в бік ресторану.

Назустріч уже біг представник канатної дороги. «Усе за рахунок закладу!» — ще здалека закричав він англійською. Видно, боявся, що поб'ють.

Ми з братом поставили лижі і теж зайшли в ресторан. Я взагалі-то принциповий противник вживати алкоголь на схилі. Швидкість, знаєте, більша, ніж на машині, й усе на «своїх-двох».

Але тут виходу не було. Ми випили по гарячому глінтвейну і з'їли пакетик чіпсів. По сусідству російськомовна частина чоловічої половини нашого вагона вже хильнула по дві-три чарочки горілки. Італійці успішно закінчували по другій пляшці вина кожен.

Словом, те ще катання передбачалося. Це зрозумів і представник компанії, рослий білявий чоловік років тридцяти п'яти, з настільки чорними руками, що було абсолютно ясно — він тут механік. Запропонував усім охочим спуститися вниз на снігоходах. Це було прийнято з вдячністю.

Проте ми вирішили по-своєму. «Ну що, Марку? — запитав я. — Кататися будемо?». Ми подивилися один на одного. Усе було ясно без слів. «Тоді їдьмо вниз і «зав'яжемо» на сьогодні».

Ми стали на лижі і в завірюсі й тумані відчалили. Помалу розігналися, скутість пройшла, кураж був відновлений.

На повному ході виїхали зі снігової пелени і під яскравим сонцем, по блискучому снігу рушили в долину.

Я подивився на годинник — минуло три години.

Воістину щастя — у порівнянні.

Ми повернулися в готель і спочатку мовчали про свої пригоди. Але до вечора всі вже про все знали.

По коридорах ходили добряче підхмелені члени нашого вагонного колективу і випивали з першим-ліпшим.

Усі почувалися рідними. Як же, нас згуртували такі випробування!

А наступного дня ми поїхали й абсолютно благополучно дісталися додому.

І ось тоді я подумав: «Що це? Чергове випробування чи знак долі?» Це ж я затримав нас на півгодини. Інакше ми б без пригод дісталися до схилу.

Знаєте, мені ж і раніше неодноразово доводилося брати участь у рятувальних роботах на гірськолижних підйомниках, але ніколи при цьому я не був усередині — завжди зовні.

Пощастило? Чи на результат вплинуло те, що в гондолі були діти з іще нерозтраченим запасом життєвого щастя.

Чи справедлива доля? Принаймні, мені хотілося б сподіватися на це.

Якщо це правда, що людина прозріває до кінця життя, то варто прислухатися до останнього вірша великого російського поета Бориса Пастернака:

На протяженні многих зим
Я помню дни солнцеворота,
И каждый был неповторим
И повторялся вновь без счета.

Поки що без ліку, поки що...

ВИРАЗКА, АБО «КІНЬ БЛІДИЙ»

Сон був важким і, головне, незрозумілим. Тому, коли я ледве розплющив очі і спробував відірватися від подушки, в голові ще плавали якісь туманні образи. Як завжди буває, хвилин за десять я геть про них забув. Але прокидатися не хотілося. Напередодні ми лягли пізно — сиділи, обмивали фінал відрядження. Так, сьогодні ж перше квітня 1979 року. Безумовно хлопці спробують зробити розіграш. Треба не «проколотися».

Не піднімаючись, я скосив очі. Місцевий молодик Льоша, плечистий парубок мого віку, весело хлюпався під умивальником.

Водій і мій колега з УКБ¹ «Баштрансгаза», з якими я їхав аж від Уфи, ще мирно сопіли.

Було вже близько пів на восьму ранку, і в просторому чотиримісному номері гуртожитку керамічного заводу стало зовсім світло.

«Умивальник в номері, зручності в коридорі, — мєланхолійно подумав я. — Треба вставати, бо ж нікуди не встигнемо». Я виліз з-під ковдри і спустив ноги на підлогу; холодно. Одягши штани, я відчинив двері в коридор. Вікно лише було в самому кінці, на сходовій клітці. Тому — досить темно. Я зробив крок, другий і підскочив від несподіванки. Щось доволі велике з писком шугнуло з-під ніг. У цю мить я намацав вимикач і встиг помітити двох здоровенних щурів, що зі спритністю спринтера майнули коридором.

«Ні фіга собі! — скрикнув я, відчинивши двері в нашу кімнату. — Льоша, куди ти нас поселив?! Тут щури серед білого дня на людей кидаються».

---

¹ У К Б — управління капітального будівництва.

«Які щури?» — Льоша висунув голову в коридор. «Сірі», — відповів я. «Слухай, старий, — продовжував Олексій, — А ти, бува, вчора не перебрав?» «Гаразд, — подумав я. — Ми все одно за пару годин поїдемо». Коли я повернувся, Льоша вже був повністю готовий. Заворушилися врешті і мої товариші.

«Сплюхи, — сказав Льоша. — Збирайтеся хутко, а я майну в магазин, щось до сніданку куплю». Магазин був навпроти, а буфету в гуртожитку не було.

«Так, — подумав я, — все життя в дорозі». Справді, я подорожував вже третій тиждень. І все не до ладу. Спочатку думав, що взагалі все в Уфі завершу, а ні, не поталанило. Мав завдання: забезпечити збір необхідних матеріалів для виконання нашого розділу проекту газопроводу Ішимбай — Магнітогорськ. Але начальство уфімське на себе відповідальність не взяло. Запропонувало ГАЗ-66 з будкою, супроводжуючого, і спроварило нас. «На місці і подивіться, виберіть і узгодьте», — так порадили в об'єднанні.

Ми й рушили. Спочатку до Стерлітамака, потім якимись путівцями до Магнітогорська. Добре, що водій був місцевий, досвідчений. Так що ми майже не блукали.

Скаржитися, взагалі, не було чого. Південний Урал, весна, правда, ще рання. Але все одно — гарно. Люди траплялися рідко, а от різні тварини, великі й малі — досить часто.

І ліс, навколо ліс. Йде довгий, довгий щебеневий тракт і ховається десь за обрієм. І жодної машини. Їдемо в глибокій самотині. Раз на тридцять-сорок хвилин прогрімить якась колимага назустріч і знову пустка. Як на іншій планеті. Зупинилися десь у передгір'ях за природнім покликком. Я у величезній куц заліз і тільки налаштувався, як чую шум з іншого боку куца.

Вирішив, що це хтось із наших, розвів гілки і... опинився віч-на-віч зі здоровенним рудим ведмедем. Уявляєте?

Ні, думаю, ви не уявляєте. Мені, якимось чином, задки, не повертаючись до ведмедя спиною, вдалося здолати метрів зо двадцять до нашої машини і злетіти на досить високу підніжку. Так і не розвернувшись, до речі. Як це мені вдалося, не збагну. Втім, спробуйте самі, може поталанить.

А цікавий ведмідь — ані руш, він тільки провів мене очима й ревнув, коли ми газонули.

Напевно, у нього теж невідкладні справи були заплановані.

Аналогічна ситуація, але за інших умов, сталася в 1982 році. Я знову перебував у відрядженні, але в Південно-Східній Азії, у В'єтнамі. Ми там виконували проекти буріння та облаштування морських нафтових родовищ у Південно-Китайському морі.

Я займався своїми питаннями, але суміжники попросили привезти дані швидкості корозії металевих морських нафтогазопромислових споруд в агресивному морському середовищі.

До вимірів потрібно було додати результати спостережень найнебезпечнішої для корозії зони періодичного змочування, тобто межі між водою і повітрям.

Для цього я вилетів на вертольоті на бурову платформу — на мілководді біля ста п'ятнадцяти кілометрів від берега, захопивши із собою комплект туриста: маску, ласті і трубку для дихання.

Платформа — це така споруда з металевих ферм, що стоять на дні, з глибиною води близько 50 метрів. Палуба метрів двадцять від поверхні води, щоб хвилі не заливали. Там все обладнання встановлено; вертолітний майданчик теж там.

Стрибати високо, розіб'єшся. Тому я по штормтрапу спустився; він майже до води діставав. Я тихо занурився. Плаваю довкола платформи, конструкції оглядаю.

Раптом відчуваю спиною щось непевне. Обертаюся, і опиняюся ось точно так само віч-на-віч з великою акулою. Вона мене, наче собака, ледве не обнюхала. Цікаво, напевно, їй чи я їстівний. Ситуація дублюється. Я задки, задки до штормтрапу і, не повертаючись до акули спиною, злетів метрів зо три над водою сходами трапа. Як це сталося — не збагну, я ж у ластах був.

Акула ліниво подалася вперед і, здається, навіть клацнула зубами. Піднявшись нагору, я виявив, що відкушено половину лівого лапа. Ніби ножем відрізала лиха рибина.

Купатися точно перехотілося. Інші спостереження я вивчав уже камерально, тобто дистанційно, на пристойній відстані від води і тамтешніх «риб і гадів».

Ось так, чого не зробиш в ситуації безвиході...

До речі, тут закладено глибокий філософський сенс: хочеш перевірити себе — створи критичну ситуацію. Всі твої позитиви, а часто і хиби, одразу виявляться. Одна моя знайома в такому випадку казала: «Якщо не знаєш, як вийти із ситуації — влаштуй скандал». От тільки для кого ця ситуація розглядалася критичною, для неї, чи для партнера — історія мовчить.

Гаразд, повернімося до нашої розповіді.

Вовки, лисиці, зайці — все це бігало через дорогу. Одного разу помітили рись на дереві. Мальовничі краєвиди. Думаю: «Жити б тут і щасливо час проводити». Питаю у водія: «А люди де?» «Які люди?! — дивується. — Згубні місця, каторжні. Споконвіку людина тут і природу, і іншу людину мордувала. Ось доїдемо до Магнітогорська, подивися».

Настала ніч. Ми в машині переночували, а наступного дня і в Магнітогорськ приїхали.

Велике місто по обидва береги річки Урал. Правий берег у Європі, лівий — в Азії. Над містом величезна темна

хмара висить, рукотворна. У повітрі специфічний запах і присмак, як в кочегарці.

Основне виробництво, як тоді казали містоутворююче, — металургійний комбінат. Неймовірних розмірів підприємство. Ми до кінця зміни під'їхали. Ворота відчинилися, і звідти юрбою повалили люди в одязі темних кольорів. Їх було дуже багато, кілька десятків тисяч, напевно; і вони йшли та йшли мовчки. Я помітив, що від основного потоку, що рухається вулицями, розтікалися тонкі цівочки, які, розпадаючись на групи, зупинялися, передавали по колу горілчану пляшку і рухалися далі.

Похмуре і фантазмагоричне видовище. Хвилин за сорок потік спав, і ми рушили на пошуки місцевих газовиків.

Розмова нас не втішила. За частиною погоджень доведеться їхати в штаб Уральського військового округу в Свердловськ. А це — до Челябінська понад триста кілометрів і далі — до Свердловська ще двісті.

Перший і, мабуть, останній раз був я тоді в цих краях, але це не завдавало нам жодних труднощів. Працюючи в Мінгазпромі, ми знали, що скрізь — наші люди, і скрізь вони зустрінуть. Ну, а бензин тоді дешевше газованої води був.

У Свердловську досить швидко вирішили всі питання. Приїхали ми в п'ятницю ввечері, але військові і у вихідні дні працювали, тому обговоривши суть питань, вони обіцяли протягом двох тижнів видати офіційну відповідь на руки нашому представникові. Це був як раз той самий Льоша, який зараз майнув до магазину.

У ті часи нам платили два карбованці шістдесят копійок на добу, а якщо рахунку з готелю не додавалося, то ще один карбованець щодня на прожиття. Ось цей карбованець був важливим для нашого раціону, бо ми в гуртожитках зупинялися, де у газовиків були ліміти. Пишу про це і

самому не віриться. Невже я за таких умов жив і не тужив? Таки-так... Цікаво, був цілком задоволений.

Анекдот тоді смакували: про чукчу, якого як передового оленяра запросили на прийом у Кремль. Повернувся він у рідні краї і розповідає: «У Москві висить плакат з написом: «Все в ім'я людини, все для добробуту людини». «Ну і що?» — запитують країни. «Як що?! Чукча бачив цю людину».

Ну ладно, «проїхали». Зібралися ми; тут і Льоша прибіг. Приніс хліб, ковбасу варену і два пакети молока.

Всі разом поснідали, і години через півтори ми відчалили, нагадавши Льоші лист забрати і нам копію відправити.

Поїхали ми і вдома за проект взялися. Два тижні проходить — ніяких звісток. Дзвоню через приймальню директора в Свердловськ. «Де там Льоша?» — питаю. У трубці мовчать. «Мене що, не чути?» — «Помер Олексій», — похмуро відповідає з того боку дівчина-секретарка. «Як помер? Чому?» — «Сказали від пневмонії. Тут багато народу померло». — «Від пневмонії?» — «Не знаю, може бути і від пневмонії», — відповіла дівчина і поклала трубку.

«Ось тобі й маєш, тільки що ж живий був, як же так?» — не міг я заспокоїтися.

Через пару днів спробував зв'язатися зі штабом округу. Там кажуть: «Ми вам лист надішлемо, але більше не дзвоніть і питань ніяких не задавайте».

Знову якась похмура таємниця.

І тільки через багато років я дізнався правду. Правду про те, від чого помер зовсім здоровий і квітучий хлопець Льоша, і що все-таки сталося вранці першого квітня в Свердловську.

Зараз вже без зусиль можна знайти інформацію про випадковий викид спор сибірської виразки через пошкодження біологічного фільтра у військовій бактеріологічній лабораторії. Хмара викиду була рознесена вітром у

південному напрямку Свердловська і пройшла прямо через селище керамічного заводу, в якому ми ночували.

Життя і смерть, виявляється, йшли поруч у цей «гуморний» ранок. Варто було б нам тільки на годину раніше вийти на вулицю... А так весь удар долі прийняв на себе Льоша.

Протестуючи проти сліпої долі, відомий російський поет срібного віку Микола Степанович Гумільов написав так:

Не спасешься от доли кровавой,
Что земным предназначила твердь.
Но молчи: несравненное право —
Самому выбирать свою смерть.

Дотримуючись цієї тези, він подорожував по Африці; в 1914 році записався добровольцем у діючу армію; воював, був нагороджений за хоробрість двома Георгіївськими хрестами, став офіцером.

До речі, і одруження з юною Ганною Горенко, майбутньою великою поетесою Анною Ахматовою, було теж вчинком не для боязкої людини, з огляду на її тодішню репутацію.

Усвідомлено ризикував, але залишився живий. А загинув в 1921 році і не за власним вибором: був арештований Петроградської ГубЧК за підозрою в змові і розстріляний через кілька днів у віці тридцяти п'яти років. Місце його поховання невідоме. Невже доля помстилася тому, хто сперечався з нею, хто бажав свободи у виборі долі?

Але ось коли я вперше дізнався правду — через десять років після цих сумних подій, — я раптом згадав сон. Той самий сон, який бачив в ніч на перше квітня 1979 року. Я згадав його абсолютно чітко: ми четверо йшли посередині якоїсь дивної вулиці. Було похмуро, сонце не світило, і будинки навколо виглядали якось розмиті, нечітко. З-за повороту назустріч нам з'явилася смутна фігура. Начебто

жінка, але обличчя не видно. Льоша йшов крайній праворуч, і вона злегка торкнулася його руки, проходячи повз. Торкнулася і зникла.

І ще таке питання: «Куди, а головне чому, бігли щури?»

Знаєте, ніхто так не зашкодить людині, як сама людина. Отруїти природу, створити нові і відновити старі невиліковні хвороби. Що це? Пристрасть до самознищення? У чому ж винні ті сто чоловік, котрі безвинно відійшли у вічність в 1979 році в Чкаловському районі Свердловська? До речі, як раз в цей період першим секретарем Свердловського обкому КПРС був майбутній Президент Росії Б. М. Єльцин. Але і він мовчав. Правду сказали інші.

Чи не про це сказано в одкровенні апостола Іоанна Богослова:

«І я глянув, і ось кінь блідий, і на ньому сидів всадник на ім'я «смерть»; і пекло слідувало за ним; і дана йому влада над четвертою частиною землі — умертвляти мечем, і голодом, і мором, і звірами земними»¹.

Проходила інформація, що після локального Свердловського апокаліпсису, весь наявний запас смертельно небезпечного бактеріологічного матеріалу був похований десь на острові в Аральському морі. Чи так це, і чи весь запас — точно не знаю. Але хочеться вірити, що людство саме, природним шляхом, доживе до Страшного суду, не прискорюючи і не наближаючи його своїми нерозумними діями. Дуже сподіваюся на це.

---

¹ Біблія, Апокаліпсис 6:8.

БЛЯ БУДУ

1988 рік, Москва, чергове відрядження в міністерство. В плані особистих успіхів — все гаразд. Після неодноразових мандрів у ведмежі закутки та пекельні пастки — ось він, цей журавель в небі, найбільше на світі газове місце народження в північних водах. Хіба, що у спірному секторі моря, далеко від берега і глибоко під водою. Як кажуть, на межі можливого. Тому охочих очолити цей проект було обмаль. Надто великий ризик падав на плечі. А ось керувати проектом, вельми перспективним, хоча й технічно нескладним, вважалося успіхом. Стонадцять інститутів, тьмятменна фахівців пітніли над кресленнями та розрахунками будівельних нормативів, затвердженими Держбудом. Всі шанували головного інженера проекту (ГІП), вчасно нагороджували. Ризики, зазвичай, були. Але, будьте певні, винуватця обов'язково знайдуть серед стрілочників. Головне — не відхилитися від букви нормативу. Інша річ, коли відповідних документів катма; коли параметри майбутнього об'єкта такі, що ніхто їх не обіклав нормативами; коли вигнати з роботи, з партії, а то й посадити можуть за грубі помилки творчого ґатунку. Інженери уникали такі об'єкти, адже кожен силкувався не відхилитися від «генеральної лінії». Проте я відчув свій шанс. На мене дивилися з подивом, дехто застерігав, але дарма, і ось я — перший ГІП проекту майбутнього великого будівництва.

Одні жаліли, інші співчували — кожен мав рацію.

Міністр затвердив призначення: «Що ж, або пан, або пропав». Не комплімент, але й не осуд. Лець приголомшений, я вийшов із міністерства й роззирнувся довкола. Близько трьох годин, набережна Москва-ріки — порожня — робочий час, і мені раптом захотілося десь присісти за

чаркою оковитої з гострою гарячою устрицею (я змалку захоплювався Булгаковим)¹, аби трохи навести лад у мозку. Я зробив рішучий крок в житті, і в мені рішуче заговорив шлунок. Я впевнено подався до готелю «Москва». Ресторан працював, хоч завсідників було замало. Лише вряди-годи ми могли дозволити собі таку розкіш, адже в магазинах ніби пробігли миші, а в їдальнях годували невідь-чим, зате попереду маячіло світле майбутнє (принаймні, зі екранів і газет). Я обрав столика. «Ви у нас мешкаєте? — ввічливо звернувся метрдотель. Ополудні ми годуємо лише мешканців готелю». «Живу, живу», — піднесено вигукнув я. «Гаразд, — посміхнувся маленький начальник і спровадив мене офіціанту. Замовлення прийняли, і я замислився, споглядаючи Кремль, храм Василя Блаженного, Красну площу, весь ледь облущений соціалістичний ампір.

Тієї миті зала тихо загомонила, персонал стихив теревені. До зали зайшло кілька чоловіків. Один — кремезний, бритоголовий, з темним, ніби обвітреним обличчям, в синьому двобортному костюмі присів за сусіднього столика, а три, шанобливо тримаючись відсторонено, завмерли оподаль. Щось невловимо-знайоме промайнуло в його обличчі. І шрам, той білуватий шрам над бровою... Десять літ тому, так десять літ тому...

Я щойно приїхав на будівництво; майбутній газопровід, як ножем, розкрояв безмежну снігову рівнину. Чорна лінія, що зникала за обрієм, — таким він виглядав з гвинтокрила, і нечисленні темні крапки, як мурашки, — люди в чорних бушлатах-ватяниках. Підконвойний персонал — зварники, укладники, підсобні робітники...

---

¹ Йдеться про роман М. Булгакова «Собаче серце»: «Зауважте, Йване Арнольдовичу, холодними закусками й супом заїдають лише недорізані більшовиками поміщики. Людина з найменшою самоповагою оперує закусками гарячими».

Наступного дня мали здати ділянку труб Державній комісії; мені ж, власне, треба було тільки перевірити і прийняти готові комунікації зв'язку й сигналізації.

Ніхто не мав бажання пертися в таку далеч, тому керівництво вимагало по телефону: «Приймеш одночасно й трубу. Ти ж не сам, лінійники на трасі, справишся».

У вагончику — планірка. Вільні і підконвойні, всі — впереміж. «Ось проектного інститута фахівець прибув, — мовив начальник БМУ. — Він підпише. Випробовування за дві години, до вечора».

Та за дві години мов лихий попутав, трубу розірвало на дванадцятому кілометрі. І що найгірше — була підозра, що це не випадково. «Саботаж, — тихо сказав мені начальник конвоя. — Шов проварено лише про людське око. Ну, тепер начувайтесь, комісія завтра, такі справи...»

Від мене ніби нічого не залежало, і я вийшов подихати свіжим повітрям. «Гей, друже», — хтось ззаду торкнувся мого плеча. Огородний чоловік в чорному ватнику, темне обвітрене обличчя і білуватий шрам над бровою. Відома особа, авторитетна у вузьких колах, як пошепки розповідали мені колеги. «Друже, — повторив він, — сьогодні останній день квартала, якщо не підписати акт, всю ділянку, всю братву позбавлять премії. Завтра вже буде пізно».

«До чого тут я, у вас же трубу розірвало. А завтра Державна комісія, нічого вже не вдієш. Та й зварники під конвоєм, робочий день закінчився, темно». «Підпиши, — тиснув він, — ти останній». І простяг мені листок паперу, що білів у п'єтмі. «Всі підписи на місці, а мого бракує, — автоматично спалахнула думка. — Як же ж так?»

«Слухайте-но, — я силкувався напоумити його сумління. — Виходу нема. Вночі в поле ви не потрапите, ви ж під конвоєм. Та й роботи там на три дні. Це ж злочин —

підписувати заздалегідь неправдивий папір. Мене можуть за це ув'язнити...»

«Підпиши, — наполягав той. — Вранці вже буде до ладу, — і тихо додав: — Бля буду».

Ця обіцянка кинула мене в сум'яття. Я наслухався про його вплив серед в'язнів, але захопився за рятівну зрадницьку думку: «Якщо щось буде не до ладу, встигну вранці підпис зняти».

«Гаразд, — мовив я. — Давайте акт, але о восьмій я буду на трасі».

Мені не спалося. О сьомій, не поснідавши, подався на «точку». Конвой вже розвозив людей. Розриву як і не було. Все акуратно заварили, прибрали і навіть підмели. «Дивно, — подумав я. — Вони мали б спати під охороною в бараках». Я озирнувся — начальник конвоя неохоче відвів очі.

«Все гаразд, друже», — підійшов вчорашній виконроб. «Як же це?..» — «Не хвилюйся, я завжди дотримуюся слова, і кожний отримує частку», — відповів він.

Під час обіду начальник конвоя повідомив, що, на перекличці з'ясувалося, пропав один в'язень. «Утік?» — поцікавився я. «Куди втечеш із підводного човна?! — сказав він. — У них іноді трапляються ідейні противники працювати на хазяїна. Заважають людям заробляти...»

Відтоді минуло десять літ...

«Друже, — огрядний чоловік в синьому костюмі навис наді мною. — Друже, я тебе знаю?.. Так, знаю, — уточнив він і подав мені візитівку. Кооператив... голова і прізвище. «Ну, бувай; ти був тоді хоробрим, а я — твій боржник. Звертайся в разі потреби. Я завжди дотримуюсь слова, — і тихо додав: — Бля буду». Повернувшись, він посунув до виходу. Але враз щось змінилося, офіціанти заметушилися круг мого столика, і те, що вони принесли, не зовсім відповідало моему замовленню. Найдивніше, що метрдотель

на відріз відмовився взяти не лише гроші, а й чайові, навіть запропонував дівчину, «не гіршу за обід, просто за так». «У чому річ? — ніяковів я. — Що у вас відбувається?»

«Зрозумійте, — зашепотів він мені на вухо, Іван Степанович сказав, що він ваш боржник, і вже давно».

Загалом сміх і сльози. На спокусу у вигляді жінки я не мав бажання. Але ж обід був на славу. «На війні як на війні», — подумав я, змирившись із обставинами.

Ось так, але жодного разу я не звертався до давнього знайомого. Лише досі стежу за ним, переважно за інформацією «Комерсанта».

Голова кооператива, керівник компанії, невдовзі групи компаній, учасник списку «Форбса» і т. д., і т. п.

Судячи з результатів, він і зараз тримає слово, і кожний отримує частку. «Бля буду».

МІЖ ПУНКТАМИ А І Б

Пройти між пунктами А і Б в найкоротший час з максимальною швидкістю і при цьому залишитися в живих — так можна сказати про сенс усіх гірських видів спорту: гірського туризму, альпінізму, скелелазіння, гірських лиж.

Подумайте, ну чим не філософія життя? На мій погляд — цілком відповідна філософія. Проте на практиці все іноді виходить не зовсім так, а точніше, зовсім не так. Не часто виграють ті, хто йде прямими шляхами, та й де взяти ці шляхи? Крім того, з ким ви йдете, хто в команді, хто проти, хто за?

Років тридцять тому, взимку я якось брав участь у складі групи альпіністів в тренувальному поході по перевалах Головного Кавказького Хребта. Нас було п'ятеро, похід був розрахований на чотири-п'ять днів, і ми вже поверталися. Залишилися кілометрів сорок по засніжених горах — на два дні шляху. Йшли з вантажем, повільно, втомилися — вже три дні в дорозі. Питається, хто нас гнав, що примушувало нас шукати пригод на свою голову? А ніхто — енергію нікуди було дівати, себе хотілося перевірити.

Рухалися впоперек кількох паралельних ущелин. Дуже довго вгору, потім тривалий час униз — і так багато разів. Майте на увазі, вниз навіть гірше. Це знають усі, хто походив горами свого часу.

Так от, на черговому перевалі один з нас озирнувся і побачив, що увесь протилежний схил ущелини прийшов у рух. Грандіозні маси снігу мчали в наш бік. «Лавина!» — закричав він, і ми кинулися бігти, бігти вгору з важкими рюкзаками, зняти їх не було часу. Ось і край ущелини, ми, не змовляючись, кинулися до неглибокого грота вже з боку наступної ущелини — він задньою стінкою затуляв нас від лавини. Команда збилася в тісну купу; у цей момент над

нами загуркотіло, і велетенський водоспад снігу, що перемахнув через гребінь гори, за кілька секунд законопатив наш притулок, перетворивши його на тісне, абсолютно темне підземелля.

Ми почекали кілька хвилин, дістали лопатки й почали обережно відкопувати себе — благо сніг, рухаючись уже вниз, не втрамбувався.

За години півтори ми зробили вузький лаз через приблизно семиметрову товщу снігу і вибралися назовні.

Те, що ми побачили, нас вразило. Рельєф місцевості радикально змінився. Усе було вкрите товстим шаром снігу, ущелина стала не такою глибокою. Але, головне, він зійшов не увесь — висіли величезні снігові козирки. Усе могло повторитися у будь-яку секунду. Тоді ми прийняли рішення: залишити рюкзаки, взяти по кишенях невеликий НЗ¹, стати на лижі й постаратися дістатися до бази за один світловий день. Шанси були — тільки нещодавно розвіднілося. Так і вчинили.

Як ми мчали, потім боком, переступанням — угору і знову вниз! Годин через шість видихлися остаточно. Було зрозуміло, що пережити «холодну» ночівлю шансів мало.

Тоді ми порушили основне правило — з'їли НЗ і знову вперед. На останньому підйомі (база стояла на горі) ми кинули і лижі, але дійшли, дійшли з останніми хвилинами короткого світлового дня.

Як ви думаєте, що було найважче в цій ситуації? Ні, не ця гонка, не та максимальна напруга фізичних і духовних сил. Не це.

Найважче було відзвітуватися за казенне майно, поховане десь у горах. Нас тягали, як могли, примушували писати численні пояснення, влаштовували очні ставки, намагалися подати на нас до суду і заспокоїлися тільки тоді,

---

¹ НЗ — недоторканий запас: ковбаса, шоколад, сірники тощо.

коли ми взяли на себе зобов'язання — все це виплатити з наших мізерних інженерських зарплат. Нагадую, тоді я був керівником групи у проектному інституті, отримував 170 рублів у місяць і працював по 12 годин на добу.

Так і довелося платити помалу до наступного сезону, а сім'ю ж теж треба було годувати.

Розмовляли ми якимось між собою, і один з нас сказав: «Добре, що вертоліт не прислали, а то б за все життя не розрахувалися».

Але ентузіазму це не позбавило. Наступного року знову в гори. Скільки горілки можна було б випити замість цього, скільки бляклих соцреалістичних фільмів подивитися по телевізору, лежачи догори черевом на дивані.

Нецікаво нам було це, тільки про гори й говорили, збираючись разом. Очевидно, не зовсім нормальними вважали нас випадкові учасники бесід.

В одній з моїх характеристик для роботи за кордоном прочитав я років через двадцять таку фразу в графі недоліків: «Схильний до організації неформальних груп для спільних занять зимовими видами спорту».

Але ж правду написало стерво, дійсно «схильний». Інша річ, що в ті часи з такою характеристикою і «у в'язницю не взяли б».

Цей папір видали мені разом з обліковою карткою і залишками особистої справи після припинення дії КПРС.

А втім, за кордон пускали. Вже такі погибельні місця були, що і з цією характеристикою можна було легко голови скласти від малярії або жовтої лихоманки.

Проте подивимося на речі ширше. Адже у житті багато пунктів А і Б. Кожен з нас знає свій перший пункт А і, на щастя, не знає останній пункт Б. Але посередині їх безліч. Кожна мета — це А і Б; кожен шлях — це А і Б; і кожна зустріч теж.

Ми всі ті самі пішоходи із шкільного підручника, які вийшли з пункту А і йдемо, йдемо...

Так, «дорога — це життя». Я не вперше так кажу, я справді так думаю. Але декотрі не йдуть. Вони сидять, вони лежать і вважають, що цим відсунуть пункт Б. Помилка це: якщо ти не йдеш до пункту Б, то він сам рухається до тебе, іноді значно швидше, ніж належало б.

Тому вперед і вгору, хоча іноді складаються різні життєві ситуації.

Цілий рік після описуваних подій ми мріяли про наступний сезон — у січні 1980 року. І ось уже грудень, квитки куплені, компанія зібрана, домашні до цієї думки підготовлені, а ми регулярно бачимо сні про майбутні пригоди.

Стоп, термінова телеграма з міністерства: з'явитися на засідання колегії з питання нещасного випадку на виробництві із загибеллю двох чоловік.

А там така історія сталася: я вів об'єкт, у складі якого були виробничі приміщення із вбудованим гаражем. Об'єкт побудували, він запрацював, і ось одного не такого вже прекрасного дня водій легкової автомашини запросив в гараж на побачення вподобану ним жінку — колегу по роботі. Правда, як відомо, в радянській країні «сексу не було», але те, чим вони займалися, можна ж назвати й по-іншому. У гаражі було холодно, і, щоб зігрітися, він увімкнув двигун. Так і загинули вони обоє від вихлопних газів, не встигнувши ні вимкнути двигун, ні провітрити приміщення.

Я про цей випадок знав, але думав, що він мене не торкнеться, справа ж приватна.

Торкнувся, ще й як! Нещасний випадок стався в робочий час, хтось повинен був дістати кару за загибель двох будівельників комунізму. Викликали директора та ГІПа¹, тобто мене.

¹ ГІП — головний інженер проекту.

«Посадять, неодмінно посадять», — шепотілися доморослі знавці в курилках.

Директор негайно взяв бюлетень, а мені відрядження виписали за десять хвилин. Наступного дня я був у міністерстві. На порядку денному колегії це було останнє питання, і я години дві прочекав під дверима. Та ось мене викликають. «Ти хто?» — запитав міністр (дуже він був грізний). «ГП», — відповідаю. «А де директор?» — «Хворіє». — «А чому не приїхав?» І тут я бовкнув зайве. Видно, напруга позначилася. Замість того, щоб скромно відповісти: «Не знаю», я промимрив: «Не сторож я директорові своєму».

Наш міністр славився сільською дотепністю, але тут він глянув на мене з неприхованою цікавістю. «Так ти замість нього?» — запитав він. У цей момент я остаточно втратив дар мови і тільки закивав головою. «Ну що ж, розпочнемо», — загримів начальницький голос, і вони розпочали.

Після доповіді представників департаменту охорони праці я нарешті зрозумів, у чому мене звинувачують. Була зачитана норма БНіП¹ про те, що у приміщенні виробничого гаража при підвищенні концентрації небезпечних для здоров'я газів повинні були спрацьовувати датчики і автоматична система вентиляції, яка здійснює дегазацію приміщення.

А у нас у проєкті вентиляція була, але вмикалася вона вручну. Значить, порушення будівельних норм і правил з тяжкими наслідками. Так, за це відповідав і ГП теж. Але щось не видно решти претендентів у винуватці. «На що це тягне?» — тихо запитав я юриста нашого главку, що сидів поруч. «Років на п'ять, якщо пощастить», — байдуже відповів той. Юрист був професіонал, йому мене було не шкода. Обстановка розпалювалась. Я тихо попросив, щоб мені

---

¹ БНіП — будівельні норми і правила.

передали БНіП, і тут переді мною блиснув промінь надії. Ця норма була не з основної збірки, це було доповнення, випущене пізніше. Я подивився на дату доповнення, потім з тремтінням у серці відкрив матеріали проекту.

Проект був затверджений на три дні раніше. Думки замиготіли швидше: «Угода на авторський нагляд не укладалася, завдання на коригування проекту від замовника не надходило, функції замовника наш інститут не виконував. Ось воно, снаряд знову пролетів мимо. Але як же близько він вибухнув».

Я заспокоївся, дослухав усі виступи до кінця, попросив слова і заговорив спочатку не по суті. Мене здивувало, що ніхто не висловився на мій захист, що люди, яких я давно і добре знав, одностайно вимагали передачі матеріалів на мене в прокуратуру і відкриття кримінальної справи.

Ось усе це я досить спокійно і виклав. «Цікаво, — відгукнувся міністр, — дуже цікаво. Ну, а по суті?»

«А по суті», — і тут я видав усі свої аргументи. «То, виходить, не ти винен? — сказав міністр. — А хто?» «Не судіть, щоб і вас не судили, — бадьоро відповів я. — Об'єкт складний, в експлуатації різне трапляється». І знову бовкнув зайве: «Та і не найгірша ця смерть, в обіймах коханої жінки». Почулися стримані смішки і тут же замовкли під грізним поглядом начальства.

«Ну гаразд, — змилювався міністр, — живи. Тим більше що Новий рік за тиждень. Вважай це новорічним подарунком. А ви теж гарні, — він подивився на доповідачів з питання. — Йолопи».

І далі вже по-діловому: «За два тижні після Нового року зробіть коригування проекту і простежте за виконанням на місці».

«А можна через три?» — боязко запитав я. «А що, не встигнете?» «Та я... у мене поїздка на Кавказ відразу після

свят. Всього десять днів. Гори, лижі і таке інше. Отож, якщо повернуся, то відразу ж».

«Як це «якщо повернуся»?! — заgrimів міністр, та раптом різко зупинився і твердо сказав: — Добре — три, але дивися мені». І відвернувся. Здається, він боявся засміятися і зруйнувати грізний образ, створений багаторічною практикою.

Ми висипали в коридор, усі знову були друзями, мене плескали по плечу, пропонували обмити це сьогодні ввечері, а один навіть сказав: «Може, взяти відпустку і махнути з вами». «Не треба, — відповів я. — Там такі не виживають». І швидко попрощавшись у тиші, що несподівано настала, поїхав на Курський вокзал, а звідти — додому.

Ніхто жодного разу не згадав при мені про цей епізод. У мене навіть не попросили звіту. Якась змова мовчання оточила цю тему. Через тиждень я був на Кавказі, ще через десять днів почав виконувати доручення міністра, ще за два тижні закінчив.

Не настав пункт Б, точніше, настав, але був прохідним, поточним, не остаточним. І слава Б-гу.

А ось тепер про те, що було на Кавказі. Усе як завжди: похід, лижі, одна рятувальна операція. Під час цієї операції несли ми по черзі ноші з постраждалим альпіністом. Він лежав у спальному мішку, пристебнутий, і ми боялися, що він замерзне, тому дуже квапилися. Коли нарешті доставили його в районну лікарню в Тирниаузі, виявилось, що йому терміново потрібно кров 1-ї групи, резус позитивний. У мене якраз така, і я пожертвував йому майже дві склянки.

Ми повернулися цілі й неушкоджені і забули про цей епізод. Але виявилось — це теж був пункт А. Пункт Б настав через рік за дуже знаменних обставин.

Річ у тому, що в цьому 1980 році змінився профіль моєї діяльності. Мене призначили керівником економічного відділу, де чомусь жоден начальник не тримався довше ніж

два місяці. До цього я економікою не займався, в інституті на відповідні дисципліни не ходив і серйозною справою, тим більше наукою, їх не вважав.

Досі не збагну, до чого б таке призначення. Втім є один варіант: можливо, це були віддалені наслідки тієї самої колегії. Знаєте, деяким людям дуже не подобається, коли їм кажуть правду. Інші не люблять бути зобов'язаними. Ну, як у прислів'ї про те, що «жодна добра справа не повинна залишитися безкарною». Можливо, деякі мої давні знайомі просто розраховували, що я звідти скоро піду, як і всі попередні, і перестану бути «живим докором».

Я однак досить швидко розібрався з новою справою, мої колишні інженерні проблеми були як мінімум не слабші.

Та ось біда, не мав я ніякої економічної освіти. І коли справа пішла, мені кілька разів на це натякнули.

Став я думати, як би й де її здобути, бажано швидше. За вдачею я максималіст, хоча й старанно це приховую. Тому погляд мій став звертатися до центрів економічної думки, з яких найголовнішим, безумовно, був Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова.

Туди я і зайшов, перебуваючи влітку 1981 року в черговому відрядженні в Міннафтогазпромі. Охорони не було. Я довго гуляв нескінченними коридорами економічного факультету, вдивляючись у назви кафедр і лабораторій. Одна табличка мене зацікавила. «Кафедра організації і управління громадським виробництвом» — було написано на ній. Я відчув щось близьке. Управління виробництвом — це якраз те, що я знав і вмів. Я обережно прочинив двері і зазирнув усередину. У великому приміщенні був тільки один чоловік — середнього віку, кремезний, з коротко обстриженою сивою головою і в замшевому піджаку. Він сидів за столом у кутку кімнати і щось писав. «Ви до кого?» — привітно запитав він. «Та ще й не знаю точно», — відповів я і коротко

виклав свою проблему. «Ну навіщо ж увесь шлях спочатку проходити, — відповів він. — Вступайте відразу в аспірантуру. До нас на кафедру інженерів приймають. Через три місяці і вступайте». Він покликав секретаря, який швидко видав мені потрібний для цього комплект документів.

Дещо приголомшений швидкістю вирішення проблеми, я цього ж дня поїхав додому і став терміново готувати папери.

Слід сказати, що у мене вже був один невдалий досвід вступу в аспірантуру. Відразу після армії в 1971 році я подав документи у свій рідний Одеський електротехнічний інститут і на «відмінно» склав іспит за фахом. Кандидатські ж мінімуми з філософії і англійської мови мною були здані ще в армії і теж на «відмінно». Я написав дуже непоганий реферат і був цілком упевнений в успіху, але наступного дня мене попросив зайти завідувач кафедри, давній знайомий мого покійного батька.

«Борисе, — сказав він, — їдь додому, ти не вступиш сюди. «Чому? — обурився я. — У мене ж усе відмінно». «Ти не вступиш, — повторив він. — Це місце у мене вже зняли. Знайди що-небудь інше, де-небудь...» — і він відвернувся, ховаючи очі.

«Процентна норма, — здогадався я. — Он воно що!..» Всередині у мені кипіло обурення, але я стримався. І це моя країна? Країна, заради якої я неодноразово ризикував здоров'ям і життям, країна, яка тримає тебе на короткому повідку, дає з одного боку, забирає з іншого.

«Що ж, — сказав я, — світ клином не зійшовся на цьому інституті». Насилу посміхнувся і поїхав. Удома мене ні про що не запитували, я ні про що не розповідав. Правда, в результаті у мене виробилася чітка відраза до спеціальності, отриманої в інституті, і я змінив її відразу ж, як випала нагода.

Я жив, працював, успішно робив інженерну кар'єру, але жодного разу за весь цей час не забув про перший невдалий досвід. А зараз у мене була можливість реабілітуватися.

Зараз, через десять років довести собі, що ти зможеш, і на решті забути про це.

Документи були подані вчасно, і через три місяці я приїхав складати іспити. Для посилення своєї позиції я був у формі Головморнафтогазу, синій з якорями, блискучими гудзиками, погонами і петлицями, зірками і личками. У перекладі на звичайне морське звання я був капітаном першого рангу з трьома великими зірками. Це справляло враження на дівчат і міліціонерів. Як до цього поставляться в цитаделі науки, я ще не знав, але чому не спробувати.

«А, це ви!» — сказав при зустрічі завкафедри, але, прочитавши в анкеті моє прізвище, помітно спохмурнів. «А що це за форма така?» — раптом запитав він. Таке запитання мені після цього ставив в університеті кожен, хто зустрічався вперше. Тож у мене залишалося трохи часу, щоб відповісти вже на друге запитання. Друге запитання теж було традиційне. Його якраз, не чекаючи відповіді на перше, поставив завкафедри. «Скажіть, — запитав він, — а чом би вам не вступати в МІІТ¹?»

Смутні чутки ходили по Москві про цей інститут. Начебто там вступ залежав тільки від рівня знань і більше ні від чого. Ця слава привела до кількох блискучих випусків МІІТу в найрізноманітніших галузях знань від математики до економіки. До чого тут транспорт? Загадка. Втім відповіді я не знаю. А чого не знаю, про те не пишу.

«Ні, — твердо відповів я. — Вступатиму до вас, а коли щось не так, виходить, така доля». «Ну що ж, — сказав з певною приреченістю майбутній мер Москви. — Дерзайте», — і похитав головою.

Усе виявилось набагато складніше, ніж я думав. На п'ять місць було п'ятдесят п'ять заяв. Я був єдиним інженером, інші, як правило, головні економісти підприємств. Мої, раніше

¹ МІІТ — Московський інститут інженерів транспорту.

здані кандидатські мінімуми нікого не цікавили. Предмети були абсолютно незнайомі, іспити чисельно не лімітувалися, і здавати їх треба було до тих пір, поки нас не залишиться рівно стільки, скільки було місць, тобто п'ять чоловік. Я пішов в університетську бібліотеку і попросив літературу з першого іспиту — політекономії. Кількість книжок, які мені видали, мене вразила. Проте, коли я став їх у прискореному темпі читати, справа пішла легше. Я якось дуже легко засвоював інформацію. Очевидно, ділянки мозку, відповідальні за економічні знання, були у мене цнотливо чисті й незаповнені, як у немовляти. Та й проектна звичка працювати з великою кількістю інформації на паперових носіях допомагала.

Ось і день іспиту. Обстановка, наближена до бойової. Іспит приймають корифеї економічної науки, творці економіки соціалізму. Перші п'ять претендентів отримали «незадовільно». Потім шостий і сьомий — «задов.». Я пішов восьмим. «Тягніть білет». Я взяв білет, але перевертати його не став, тому що один екзаменатор сказав іншому: «Щось ми повільно рухаємося». І потім уже до тих, що з'юрмилися в коридорі: «Можливо, хто-небудь хоче здавати відразу без білета шляхом співбесіди?» «Я хочу, — зрадів я. — Я білет ще не дивився». «Добре, юначе». І ми стали бесідувати.

Перше запитання, як завжди: «А що це за форма така?» «Я знаю друге запитання», — відповів я. «І яке?» — зацікавився екзаменатор. «А чому ви не вступаєте в МІПТ?» — відповів я. «Юначе, — екзаменатор був років на двадцять від мене старший, — таке запитання ще треба заслужити». І він поставив запитання за фахом. Потім ще й ще. Ми говорили вже хвилин п'ятнадцять. Він слухав відповіді, трохи хмурився, коли я намагався сперечатися, і я не міг зрозуміти, як він оцінює мої знання.

Слід сказати, що оскільки я був у формі, то коли сів, кашкет із золотим позументом — якорем і буровою вишкою —

поклав на стіл праворуч від себе. Яскравий предмет, до речі, єдине, що у мене від цієї форми збереглося.

Екзаменатор подивився на блискучий галун кашкета, потім на мене. Раптом погляд його напружився, неначе він намагався щось згадати. «Скажіть, — запитав він у мене, — вам доводилося бувати в Приельбруссі?» «Як же, — відповів я, — щороку там буваю вже дев'ять років». — «А минулого року в січні?» — «Та був і в минулому, відразу після Нового року». «Я пам'ятаю, — швидко відповів екзаменатор, — ви несли ноші за передню праву ручку, і я бачив вас невиразно, як уві сні. А потім так само невиразно в лікарні, коли ви здавали кров. Ось іще ходжу важко», — і він подивився на палицю з ручкою і гумовим наконечником знизу, притулену до столу, за яким сидів. Ми обидва замовкли. Я відчув певну незручність. «Може, мені пересісти до іншого екзаменатора?» — тихо поцікавився я. «Ви достатньо відповіли, — заперечив він. — Давайте заліковий лист». Він швидко поставив оцінку і відвернувся. Я не дивився в залікову книжку, поки не вийшов. «Скільки?» — накинулися на мене в коридорі. «Зараз подивлюся», — відповів я і повільно перевернув аркуш. «Добре», — дружно видихнув натовп претендентів. — Ну, старий, з тебе півлітра». «Так, можливо», — механічно відповів я і пішов готуватися до наступного іспиту.

Їх було ще багато, кожні три дні по іспиту. Нарешті нас залишилося п'ятеро, і на останньому іспиті не зрізали жодного. Після нього ми всі зібралися на кафедрі. Завідувач мав похмурий вигляд. «Хлопці, — сказав він, — зателефонували з парткому. Завтра мандатна комісія». Тут він промовисто подивився на мене. «Яка ще мандатна комісія? — загаласували усі. — І слово-то якесь непристойне».

Проте робити було нічого, і наступного дня ми стояли в парткомі економічного факультету.

«Хай буде, що буде, — подумав я. — Піду першим». Заходжу. «Сідайте». Сідаю.

«А що це за форма така?» — поцікавився голова комісії — майбутній член ГКЧП¹. Щось утримало мене від баламутства з приводу другого питання, і я відповів серйозно. «Так, — він уголос прочитав моє прізвище. А потім, уже не дивлячись в анкету: — Не член КПРС?» «Чому ж, — відповідаю. — Член». «В армії не служили?» — «Служив». — «Нагороди не маєте?» — «Маю». — «А громадське навантаження у вас яке?» І тут я видав свій головний козир. «Я секретар первинної партійної організації», — голосно сказав я. Це була суцзя правда, з одним маленьким уточненням. Місяця за три до цього партійну організацію нашого інституту розділили на дев'ять маленьких, напевно, для поліпшення звітності райкому партії. В результаті мене обрали, а фактично призначили секретарем парторганізації АУПу як наймолодшого.

Це був удар. «Борисе Григоровичу, — сказав голова, — вийдіть на кілька хвилин, ми вас покличемо». Я повернувся і вийшов, краєм ока побачивши знайоме обличчя збоку за столом. «Ну що?» — запитали мене в коридорі. «Не знаю, сказали ще покличуть». Уздовж коридору сюди-туди повільно походжав завідувач кафедри, з докором поглядаючи на нас.

«Заходьте, сідайте», — знову покликали мене. Голова встав, прокашлявся і з пафосом вимовив: «Ми вас рекомендуватимемо». І трохи тихіш в бік колег: «Тут цього року як раз Фельдман закінчує, так ми його й візьмемо».

«Дякую», — тільки й сказав я і вийшов.

«Ну що?» — це вже завідувач кафедри. «Рекомендувати муть, замість Фельдмана», — відповів я. «Так Фельдман —

---

¹ Г К Ч П (Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР) — самопроголошений орган, що складався з ряду представників керівництва ЦК КПРС і уряду СРСР, що здійснив 18–21 серпня 1991 року «серпневий путч».

це ж не у нас, — сторопіло відповів завідувач. — Утім тепер уже яка різниця».

Різниці справді вже не було жодної. Настав проміжний пункт Б, він же пункт А в аспірантурі. Слушно казали древні: «І в кінці перебуває початок».

Я вступив до заочної аспірантури, закінчив її через чотири роки і першим у нашому наборі захистив дисертацію в січні 1986 року на засіданні Вченої ради МДУ.

Настав новий пункт Б, він же пункт А наступного етапу життя.

У цей момент я серйозно замислився про зміст принципу причинності в нашій долі. Де початок процесів, де їхнє завершення і наскільки вони пов'язані між собою. Ось у реальному житті пункт А завжди передує пункту Б, а наприклад, у стосунках між чоловіком і жінкою пункт Б може настати ще до виникнення пункту А. Поміркуйте, і тут, у тонкому світі людських почуттів, так само як і в квантовій механіці мікросвіту, можливе порушення принципу причинності: наслідок може передувати причині.

І в зв'язку з цим ми всі приховано відчуваємо, що пункт А — це вже Так, а пункт Б — це вже Ні.

Пам'ятаєте, як сказав поет:

Я, как поезд,
Что мечется столько уж лет
Между городом Да
И городом Нет.
Мои нервы натянуты,
Как провода,
Между городом Нет
И городом Да!¹

Приміряйте до себе, може, придасться.

---

¹ Є. Євтушенко, «Два города», 1990 р.

ІДОЧКА

«Ідочка», — так звали її усі давні знайомі. Мій тато звав її так само — свою дружину, мою маму.

Вона народилася в Одесі через рік після відомих подій у Петербурзі. Отже, зрозуміло, що Ідочка всього лише на рік молодша за Жовтневу соціалістичну революцію.

— Це ж треба, щоб так не пощастило, — казала вона мені через багато літ, десь на рубежі 2000 року. — Все життя при соціалізмі. Справді, достатку ніколи не знала. А скільки розмов було на цю тему! «Від кожного за здібностями — кожному за потребами». А насправді і проміжний лозунг «...кожному за працею» не виконувався. Завжди чогось бракувало: то масла, то хліба, то яєць, то м'яса. Півжиття продукти за картками отримувала. Ну, а промтоварів узагалі ніколи не було.

— Мамо, — відповідав я їй, — вже скінчився соціалізм. Ще вісім років тому.

— Так, — казала вона, — зараз усе є, були б гроші. Але мені вже багато не потрібно, ті роки минули.

Звісно, вона фрондувала, але її можна було зрозуміти, Іда й Нюся — дві сестрички, а з 1922 року ще й маленький братик Боря — жили з батьками в Одесі на вулиці Ніжинській (згодом — Франца Мерінга). Важко сказати, який стосунок мав до них один з лідерів соціал-демократичної партії Німеччини, що благополучно відійшов у кращі світи в 1919 році, але, напевне, якийсь таки мав. В усякому разі це наклало відбиток на всю решту життя.

Революційні події сповна прокотилися Одесою саме в Ідоччин рік народження — 1918-й. У цей час місто було переповнене біженцями з центральних губерній. Ось тут усе й почалося. Одеса була поділена на сфери впливу між

Директорією Симона Петлюри, Білим рухом, польською стрілецькою бригадою, сербськими добровольцями та бандитами Мишка Япончика. На околицях господарювала банда отамана Григор'єва. А в грудні на Фонтані висадилася Добровольча біла армія, а згодом і частини Антанти — французи та греки.

Потім були ще два страшні роки постійної зміни влади, голоду, розрухи, розстрілів і знущань, і нарешті 1920 року громадянська війна для Одеси скінчилася.

Щоправда, мирний час не надто відрізнявся від воєнного. Але до 1930 року сім'я ще зберігала якісь залишки колишнього добробуту — батько сімейства Пінхас працював, і всі якимось жили. За відгуками моєї мами й тітки, він був добрим, працелюбним і турботливим. До революції мав маленький магазинчик, у громадянську війну перебував випадковими зарібками, під час НЕПу в 1921–1929 роках працював у магазині тканин. Після відомої постанови про ліквідацію спекуляції приватних торговців у 1931-му був заарештований ОГПУ за підозрою в зберіганні цінностей (врахуйте — своїх, а не чужих). Цінностей не знайшлося, оскільки їх не було, але з в'язниці живим він уже не вийшов. Навіть тіла не видали, тільки довідку про смерть.

Сім'я залишилася без засобів для існування. Ідочці було 12, її сестрі — 16, брату — 8. Настали важкі часи.

На таке становище наклався голодомор (1932–1933). Як розповідала моя мама, люди помирали просто на вулицях. Взагалі незрозуміло, як їхня сім'я вижила в той страшний час. Але вони робили все, на що були спроможні. Дванадцятирічна Ідочка давала уроки математики і всі зароблені гроші приносила додому. Трохи надсилав дядько Соломон з Москви. Ось тут-то і виявилися природжені здібності до математики у цієї дівчинки-підлітка.

Математика давалася їй легко, вона немовби знала її здавна. Вона взагалі навчалася дуже швидко, миттєво засвоювала новий матеріал, володіла гострим критичним мисленням. А в останньому класі Ідочка взагалі не навчалася — здала екзамени екстерном. Спочатку за себе, а потім іще за кількох своїх подруг. Зрештою, закінчила школу із золотою медаллю.

Крім усього іншого, вона була ще й дуже вродливою дівчиною і, за свідченнями очевидців, своєю зовнішністю у багатьох викликала підвищений інтерес. Щоправда, зросту була невеличкого, як на сучасні мірки — всього 158 сантиметрів, але це вже не від неї залежало — їсти усі ці роки було нічого.

Після школи вона без особливих зусиль вступила на математичний факультет Одеського університету. Завважте: легко й невимушено — на найважчий факультет!

І ось тут у її житті настали зміни. Зовсім не часто в математику йдуть вродливі дівчата. На неї почали звертати увагу спочатку однокурсники, потім студенти старших курсів, а згодом і викладачі.

Але Ідочка була вродливою, розумною, проте бідною дівчиною. Не вистачало на найнеобхідніше — харчі, одяг, підручники. Якраз у цей час за нею став наполегливо упадати двадцятип'ятирічний доцент. Він запросив її в Одеський будинок вчених — старовинну будівлю в центрі міста. Було літо, і у моєї майбутньої мами були єдині пристойні матерчасті тувельки білого кольору, які постійно доводилося фарбувати зубним порошком. Звісно, вони залишали сліди на лискучому паркеті Будинку вчених. Мама, зовсім іще дівчинка, повертілась в компанії сивочолих діячів науки, їхніх дружин у ще дореволюційних прикрасах і вирішила, що їй потрібно негайно міняти свій гардероб. З великими труднощами вона виділила собі гроші на нові

туфлі і прийшла в них на заняття. «Ідочко, на вас нові туфлі, який я радий», — сказав їй сорокарічний, таємно закоханий у неї професор. Ідочка готова була прикінчити його за цю тираду. Отже, він раніше звертав увагу не лише на неї, а й на її старі туфлі.

Професор також звертався до неї з недвозначними пропозиціями, але вона рішуче йому відмовила. Сорок років — це було надто багато як на тодішнє її розуміння.

Років через шістдесят вона розповіла цю історію нам, своїм синам.

— В житті не можна нічого планувати, — сказала вона тоді. — Ось я думала: професор старий, але ж після того, як ваш батько помер, той професор ще десять років прожив. Щоправда, на фронті він не був...

Вона замовкла, мовчали й ми. Я добре пам'ятав, що її молодший брат, на честь якого мене й назвали Борисом, був на фронті й двадцятидворічним загинув під Харковом у 1943-му. Тато теж пройшов війну від початку до кінця. І його брат, і чоловік моєї тітки — всі були там.

Зрештою Ідочка пристала на пропозицію молодого доцента. Нам з братом, сказати б, пощастило — він став нашим батьком.

Вони одружилися, і наш майбутній тато переїхав на Ніжинську. Тепер вони жили усі разом на татову зарплатню. Потім старша сестра закінчила навчання, вийшла заміж за курсанта військово-інженерної академії і виїхала в Москву, брат вступив до Одеського артилерійського училища.

Життя, здавалось би, налагодилось. І тепер Ідочка справді стала тією красунею, про яку пізніше мені розповідали її знайомі. Як мовив Йосиф Віссаріонович, «жити стало краще, жити стало веселіше».

Але добре довго не буває. Ідочка закінчувала останній курс, як розпочалася війна. Державні екзамени вона

здавала під бомбардуванням, потім їх відправили на жнива в колгосп. Тато був уже в армії — за місяць до того його призвали на перепідготовку. Брат Борис пішов в армію добровольцем. Моя бабуся — мамина мама — вимушено зосталася в місті й загинула в окупацію.

Одесу оточив ворог, вернутися сюди не було змоги, і красуня Ідочка в одному платтячку, без грошей, харчів, де пішки, де на перекладних, добралася до старшої сестри в Москву. Разом із нею евакуювалася в далеке сибірське місто Томськ. На руках не було навіть диплома про вищу освіту — не встигла отримати. Вона влаштувалася касиром у їдальню театру імені Вахтангова, що його неповним складом евакуювали сюди з Москви. Частина артистів-чоловіків пішла добровольцями на фронт, частина — старших — в ополчення.

Потім кадровики розібралися в анкеті Ідочки й направили її в міськвн. У цій конторі вона зустріла єдиного чоловіка — завідувача — однорукого інваліда війни.

«Сестро, — сказав він їй, — виручай, будеш викладачем математики в старших класах чотирьох міських шкіл».

Зима, сибірські морози, а вона легко вдягнута, в туфлях і в сестриному пальтечку. «Я замерзну до смерті, — сказала вона завміськвно. — Мені нема у що вдягтися».

«Ми допоможемо, — відповів інвалід, і їй видали валянки та щось тепле з військового обмундирування.

Ось так усі роки війни ця маленька, тендітна жінка і пробігала між чотирма школами старовинного сибірського Томська. Так, тут не потовстішаєш. Коли після війни в 1945 році вона зустрілася з демобілізованим татом, то важила 42 кілограми. Не густо, зауважмо відверто.

Вона повернулася до Одеси, влаштувалася на роботу в те ж артилерійське училище, де навчався її брат, вони з татом знову поселилися на Ніжинській, народився я. Сім'я возз'єдналась, але попереду були нові випробування.

Тато за власною ініціативою отримав кафедру математики в Астрахані. Звичайно, їхати з рідного міста не хотілося, але причини для цього виникли... Все ж таки краще, ніж до Сибіру етапом.

Вона знову розпочала все спочатку. Кімната в гуртожитку, потім дві кімнати, і нарешті тато отримав трикімнатну квартиру на сім'ю. І дочка, тепер уже Іда Петрівна, й далі працювала вчителем математики в старших класах середньої школи.

Мені було вже десять років, коли батьки зважилися на другу дитину, і в 39 років мама народила мені братика Марка. Навіть зараз це граничний вік для благополучних природних пологів, а тоді в такі роки взагалі не народжували. До речі, все це «без відриву від виробництва». Відпустки за вагітністю і пологами в той час, пам'ятаю, були не довгими, зате дозволялося кілька разів на день збігати додому — погодувати дитину груддю.

Одинадцять років в Астрахані минули відносно спокійно; з'явилися друзі-співслужбовці; на свята влаштовувалися спільні застілля; двомісячні викладацькі відпустки використовувалися для поїздок разом з дітьми на море. Але все ж це було не рідне середовище. Важкий клімат: дуже холодно взимку, дуже спекотно влітку. Висока, передусім дитяча, смертність, небезпечні хвороби; як ми дізналися згодом — висока радіоактивність.

Мамине здоров'я почало підводити, й тато розпочав пошук роботи в легшому кліматі. І знайшов — отримав кафедру в Криму, у Сімферополі. Переїзд вдало збігся з моїм вступом до інституту в Одесі.

Отже — 1963 рік, вона працює у вечірній школі в Сімферополі, квартира в центрі міста; старший син в інституті в іншому місті, молодший тільки-но готується до школи.

— Так, — казала вона нам пізніше, — після сорока я відчула свій вік: на мене перестали озиратися на вулиці.

Але зараз їй уже сорок п'ять, можливо, тепер усе владнається остаточно?

Проте остаточно нічого не налагодилося. Як відомо, «боги насміхаються над людськими планами», і 1969 року тато, який ніколи не хворів, раптово відійшов у кращі світи. Мабуть, далися взнаки і війна, й Астрахань з ядерними випробуваннями в Капустиному Яру, і постійний стрес від коливань «генеральної лінії нашої партії», і чимало іншого.

У 51 рік можна було розгубитися, занепасти духом, але не такою була ця маленька «залізна леді». Вона віднайшла особливе місце в цьому житті. Мама згадала своє дитинство і знову стала репетитором. Тільки дуже елітним.

Всі її учні, до єдиного, вступали в будь-які вузи, включаючи московські. Принаймні п'ятірку з обох математик — письмової і усної — вона їм гарантувала.

Ми всі — я, мій брат, моя донька, моя племінниця — колись навчалися математики під її керівництвом. Можу з повною відповідальністю стверджувати, що сильнішого педагога я не зустрічав. Потрапити до неї на навчання іноді було складніше, ніж згодом до інституту. І репетиторством вона займалася упродовж решти життя, цілих тридцять шість років.

Одружилися сини: спочатку я, потім Марк. Невістки, онучки, нові стосунки. Не можна казати, що вони склалися просто. Ця маленька жінка була дуже розумною, але й дуже владною. Випробування загартували її, вона завжди безкомпромісно наполягала на своєму. Але все, що вона робила, було для нас, її синів. Просто мама була природним, визнаним лідером і хотіла зоставатися ним і надалі. Їй було важко заперечити хоча б тому, що ми не хотіли псувати її настрою.

Варто сказати, що мої особисті стосунки з мамою склалися вельми своєрідно. Я був її первістком; вона ставилася до мене по-особливому, хотіла, аби я досяг чогось визначного, переживала за мене. І, знаєте, було за що переживати.

Я вельми скидався на неї і внутрішньо, й зовнішньо. Так само, як і вона, терпіти не міг, коли мене пробували наставляти на добру путь.

Не завжди було зрозуміло, куди кривий кінь вивезе з маси моїх пристрастей і захоплень. Начебто вивіз зрештою, дякуючи мамі.

Одноійменні електричні заряди відштовхуються — можливо, тому я з сімнадцяти років не жив із батьками. Але регулярно їх провідував і подовгу розмовляв з мамою.

Як істинний вождь, вона отримувала величезне задоволення, коли допомагала нам матеріально. Понад усе вона цінувала незалежність. Лише з 1994 року я вмовив її брати у мене гроші.

— Мамо, — сказав я тоді, — я пристойно заробляю. Це просто проценти на вкладений тобою колись капітал.

Вона встигла навчити математики своїх внучок і навіть у дуже солідному віці відзначалася самостійністю та ясністю суджень. Під вісімдесят років мама стала гірше чути, але бачила завжди прекрасно.

Якось ми з братом захотіли купити їй найсучасніший слуховий апарат, та вона спробувала і ввічливо відмовилась.

— Що ви?! — сказала вона. — Раптом хтось побачить і подумає, що я стара.

Вона любила ходити в театр і, сідаючи на своє місце, одразу ж починала їсти цукерки. Судячи з усього, це входило у великосвітський ритуал її одеської юності.

Як і раніше, мама дуже опікувалася своєю зовнішністю, з радістю зустрічала кожен новий парфумерний подарунок,

з яким я приходив до неї в гості, обожнювала фрукти і солодощі.

В сімдесят років вона сказала мені:

— Я найкрасивіша серед сімдесятилітніх.

Те саме вона повторила у вісімдесят і востаннє в травні 2005 року, за місяць до свого відходу.

Першого червня 2005 року її не стало. Це сталося миттєво, і остання її фраза була: «Покличте моїх синів».

Ми поховали її поруч із татом, померлим у 1969 році. Вони знову разом. Я приходжу туди, як належить, і часом здається мені, що я незримо спілкуюся з нею.

Першого червня 2012-го виповнилося сім років, як вона покинула нас. Я приїхав на кладовище, поклав на постамент квіти і постояв поруч. Потім повернувся, щоб піти. В цю мить з дерева, яке я там посадив у 1969 році, тихо злинула вгору доволі велика коричнева птаха.

Прощай, мамо, усім добрим у мені я зобов'язаний тобі!

БАНКІВСЬКИЙ БІЛЕТ У МІЛЬЙОН ДОЛАРІВ

У 1994 році я взяв підряд на створення філії комерційного банку. На той час я вже два роки як покинув державний науково-дослідний та проектно-конструкторський інститут нафтової і газової промисловості, де за двадцять років дослужився до заступника директора з наукової роботи. Тоді у повітрі виразно відчувався запах змін. Єдина країна розсипалася на частини, родовища нафти й газу залишилися в одній країні, інститут — в іншій. Кажучи словами К. Г. Паустовського — це був «Час великих очікувань». Не всі з них збулися, та й ті, що збулися, далекі від очікувань.

Але тоді актуальним було тільки те, що відкрилися нові горизонти. Крім того — свобода. Людям, що виростили в жорстко регламентованому суспільстві, здавалося, що наявність свободи вирішить усі проблеми. Це було солодке слово, це було слово, що п'янить. Дійсність виявилася набагато суворішою. Не всі були готові до самостійного плавання, не всі могли рости без поливу. І зараз виразно видно, який великий був ризик, тому що свобода — вона ж для всіх. Вона для тебе, для твоїх друзів, але вона й для твоїх ворогів і конкурентів. Багатьох ламало реальне життя. Дуже мало було тих, хто добився успіху, ще менше — великого успіху.

Та ясно було одне, хто коли не спробує, той вже точно ніколи нічого не досягне. І я пішов. Пішов у нікуди, пішов у невідомість, пішов із захищеного світу у бурхливе кипуче життя, пішов до реальних перемог і поразок, пішов, твердо розуміючи, що шляху назад не буде. Ви знаєте, іноді мені бувало дуже несолодко, але я жодного разу не пошкодував про це. Не шкодую і зараз.

Я пам'ятаю, як зайшов до директора інституту і поклав на стіл заяву про звільнення. Він з цікавістю подивився на мене. Директор був битою головою, людиною, яка зробила себе сама й багато чого бачила.

«Ти серйозно? — запитав він. — Чи це метод для вирішення якихось проблем твоєї наукової частини?» Він був набагато старший, тому міг звертатися до мене на «ти». «Ну що ви, — відповів я. — Ніколи б не дозволив собі жартувати із звільненням». «І куди ж ти йдеш? — поцікавився він. — Які достатки маєш, чим займатимешся?» Я відповів у душі того, що спочатку треба прийняти рішення, а потім уже життя саме покаже, що робити. Я розумів, що сумніватися можна вічно, і не обрубавши кінці, не зможу піти у вільне плавання. «Добре, — сказав директор. — Якщо так, я підпишу. Попрацюй ще два тижні, здай справи й можеш іти. Але май на увазі, що з тієї миті, як я підпишу цю заяву, твоє життя зміниться». Що він мав на увазі, я зрозумів наступного дня. Я завідував науковою частиною інституту, великою кількістю відділів і лабораторій, інженерів, науковців, кандидатів і докторів наук. Одночасно курирував усі економічні служби інституту: планово-виробничий відділ, бухгалтерію, договірні підрозділи. Зазвичай уже напередодні до мене на прийом записувалася маса співробітників, і в усіх були найневідкладніші справи. Це викликало відчуття високого запиту, потрібності і корисності. Але прийшовши вранці наступного дня на роботу, я не побачив біля дверей свого кабінету жодної людини. Розумієте, жодної! Це було дуже дивно і, найголовніше, незрозуміло. Куди ж поділися справи, проблеми? Чи я був не настільки вже потрібний для їхнього вирішення? Так минув день, потім ще один, і я вже якимось навіть звик до самотності. Принаймні, ніхто не заважав готувати справи до передачі. Найцікавіше ж було те, що, навіть зустрічаючись у коридорі, люди, які

знали мене по двадцять років, поводитися ще більш дивно. Вони відверталися і, намагаючись не зустрічатися поглядом, якимось боком прослизали мимо. І ходу, ходу.

На третій день я з якогось питання зайшов до директора. «Ну як?» — задумливо запитав він. «Так, ви були праві, — відповів я. — Світ дійсно змінився. Хто б міг подумати». «Не звинувачуй їх, — пояснював він. — Люди завжди лякаються нез'ясовного. Адже твій вчинок важко розумно пояснити. Втім, — він замислився, — хочеш, я пушу чутку, що ти не просто йдеш, а йдеш на підготовлене місце і велику зарплату. Побачиш, що буде». «Гаразд, — погодився я. — Подивимося».

Наступного дня чергу до свого кабінету я побачив ще з протилежного кінця довгого коридору. Ну як же, за три дні зібралось стільки справ! Усі були веселі, голосно розмовляли, декотрі навіть намагалися з чимось привітати. Усе було як раніше, і ось останній день. «Ти ще хочеш піти?» — поцікавився директор перед кінцем роботи. «Так, звичайно, хіба щось змінилось?» — відповів я. «Ну що ж, успіхів тобі. Не знаю поки в чому, але успіхів. Думаю, вони будуть». Так ми попрощалися. Складною він був людиною, але вже помер. І тому більше про нього нічого говорити не будемо.

А я? Я пішов і став думати, до чого б себе прикласти. Довкола вирував величезний світ, і вперше я дивився на нього без шор, не оглядаючись на кар'єру, на думку товаришів по службі.

Я був сам, цілковито сам. І тут згадав давно випробуваний метод вирішення проблем. Коли я ще навчався в інституті в Одесі, то щоліта приїжджав до батьків у Крим на канікули. Вони зазвичай у цей час були де-небудь в районі Ялти. Я приїжджав, у мене було два-три тижні, і я мав провести їх добре. Друзів у Криму у мене не було, школу я

закінчував в Астрахані, в інституті вчився в Одесі. Чим же зайнятися? І я виробив отакий пасивно-активний метод. Я експериментальним шляхом з'ясував, що якщо вранці сісти на пляжі окремо від усіх і так, знічев'я, просидіти кілька годин, то до кінця дня у тебе обов'язково з'являться знайомі жіночої статі, з якими ти проведеш вечір. Метод, не гірший за будь-який інший. Головне, дієвий — перевірялося неодноразово.

І ось сиджу я, вже точно окремо, і ніби нічого не роблю. Але через кілька годин мені сяйнуло: слід створити підприємство. Наступна думка була питанням: а що ж робитиме це підприємство? Рішення прийшло миттєво: воно має, по-перше, робити те, що не можуть інші підприємці, а по-друге, не бути їм конкурентом.

У далекому 2008 році з книги відомого гуру менеджменту Чан Кіма я дізнався, що це називається стратегія «блакитного океану», на відміну від «червоного» чи «кривавого», де плавають акули-конкуренти.

Але тоді було не до систематизації, та й визначення ці ще не були придумані. Я ж не сказав вам, що був дуже обмежений у часі. Сім'я, дочці сімнадцять років. Потрібні були гроші. А весь запас становив близько чотирьохсот рублів — моя тринадцята зарплата за минулий рік плюс дещо у валюті, що залишилося від роботи за кордоном, але теж обмаль. Я зрозумів, що треба робити. Адже підприємці в ті часи були не науковими співробітниками і навіть не інженерами. Ці прийшли згодом, коли майже все вже розібрали. А ті, як правило, були людьми простими. Нічого поганого я в це слово не вкладаю. Я давно переконався, що проста людина зовсім не проста. Скільки я зустрічав талановитих людей серед тих, хто з якихось причин не зміг здобути серйозної освіти. Але одне було точно: папірці вони не любили, документи для них були тягарем. Це були люди справи.

Отже, цим і займемося, і я швидко зареєстрував консалтингову фірму, основним завданням якої було реєстрація і практичне створення інших фірм — аж до набору персоналу, оренди приміщень, розробки службових обов'язків і виходу на проектну потужність.

Я найняв приміщення, мені повірили і склали компанію кілька давніх знайомих, і тут гроші закінчилися. Закінчилися гроші, які я заробив у минулому житті, але почалося нове.

З'явилися замовники, спочатку один, потім другий, потім вони пішли косяком. Ми активно клепали засновницькі документи, службові інструкції, штатні розклади, технологічні схеми; публікували оголошення в газетах, наймали й навчали фахівців, орендували офіси, ставили своїх номінальних директорів, а потім передавали це все замовникові, іноді в борг, іноді під чесне слово, іноді за гроші. Бували випадки, коли замовник просив попрацювати якомога довше, щоб підприємство ожило, піднялося.

Тут я зрозумів, у чому сила наукових співробітників і проєктантів. Ми могли відволіктися від суті, і одначе створювати кондиційні документи, або навпаки, швидко вникнути в суть і освоїти нову спеціальність, новий напрям. Строго кажучи, нам було все одно, що створювати і що запускати: торгові компанії, страхові чи трастові фірми, малі приватні підприємства з будь-якою спеціалізацією тощо. На якийсь період наш бізнес помітно піднявся, у нас дійсно не було в цей момент конкурентів, і головне, ми познайомилися з цим світом. Ми стали добре розуміти запити й потреби наших замовників, ми взнали людей.

За півроку на нашому ринку настала криза, проте я вже міцно стояв на ногах. Мене запросили віце-президентом в об'єднання підприємців. Туди ж перейшла велика частина моєї команди, але консалтинговий бізнес не зник. Він просто понизив обороти.

Через півроку я очолив один з перших у Криму комерційних банків. Часи для цього бізнесу були важкими. Не було власне нічого. Не було електронних платежів, не було обмінної валюти. Валюту взагалі потрібно було купувати в одній точці на Київській міжбанківській валютній біржі. Там же формувався і курс. Моя команда, що успішно склалася на той час, природно подалася за мною. Інші часи, інші люди. Мене обрали в ревізійну комісію валютної біржі, де я познайомився практично з усією майбутньою банківською елітою України.

Але все було не так просто. Робота в банку вимагала високої обережності й обачності. Інтереси ж підприємницьких структур, їхніх власників лежали в площині прискороного освоєння ринку й агресивного кредитування. Ми не зійшлися в думках і розійшлися мирно.

Подальша доля цього банку підтвердила, що я в основному був правий. Утім, «правда» — поняття не абсолютне і залежить від погляду на речі.

Знову підприємництво, але на новому рівні з урахуванням нових знань. Наголос був зроблений на фінансовій діяльності. Законодавство того періоду дозволяло займатися цим не лише банкам, а й фінансовим компаніям. Робота йшла досить успішно.

І в цей момент ми отримали замовлення від мережевого банку, з керівниками якого познайомилися вже в цьому, новому житті. За три місяці він був виконаний, і 12 липня 1994 року ми отримали перший, поки що нульовий баланс нової філії. За традицією, що встановилася, ми призначили себе на посади в цій філії і працювали, чекаючи прийому виконаного замовлення. Але керівник банку був хитрою пташкою. «Що це за банк без клієнтів, — сказав він. — Попрацюйте ще». І ми продовжили працювати.

Початковий період був нелегкий, але я був досить амбітний. Такою ж була і команда. Яюсь непомітно минуло

два роки. Ми йшли вперед як паровоз, робота кипіла. Як і належить, я їздив на наради, звітував про результати, керував людьми й ресурсами, залучав клієнтів — словом, виконував знайому роботу управлінця і фахівця.

Та якось на нараді серед інших і мене вилаяли. Нічого особистого, чисто виробниче питання. Однак цікава для мене фраза прозвучала тоді: «За що ви тільки гроші отримуєте?!» Настільки цікава, що я навіть не стримався і запитав: «Які гроші?» Річ у тому, що я не вважав коректним самому собі призначати зарплату. Ні, працівники мої, звичайно, зарплату отримували. Але я? Про мене, напевно, забули. Втім після двох років підприємницького життя я вважав себе цілком забезпеченою людиною. Мої гроші лежали в моєму ж банку на депозитах, відкритих на моє ім'я. Відсотки тоді були ого які. Загалом, жити було можна.

Керівник же, зреагував миттєво. «А що, не платять?» — з цікавістю запитав він, і через двадцять хвилин за мною вже бігав начальник відповідного департаменту з переконливим проханням завізувати наказ про встановлення мені заробітної плати. Невеликої, правда; я своєму водієві тоді платив більше, але все таки зарплати. Я мляво поопирався, проте все ж вимушений був завізувати наказ. І з цього дня отримував зарплату у банку. Слід сказати, що з часом вона помітно виросла. Це так. Отож правильно я вчинив, що завізував той наказ.

Незабаром приходиться до мене на прийом знайомий підприємець. Дуже схвильований, руки трясуться. «Тут така справа, — каже. — Поважні люди звернулися». Лізе в кишеню і дістає копію купюри. На одному боці — «мільйон доларів» написано; на другому — малюнок зі статуєю Свободи.

«Ось, — веде далі, — поважні люди самі розміняти не ризикують, але поступаються при розміні двомастами тисячами доларів. Якщо візьметесь, то й оригінал принесуть». Недобре

йому, такі гроші поруч, переживає. «Заспокойтеся, — кажу. — Щось я не чув про таку купюру. Залиште, розберуся». Але він копію в кишеню і ходу, пообіцявши повернутися завтра.

Перегорнув я всі довідники, проглянув літературу. Не знайшов нічого схожого. Ну, є (точніше, були) купюри номіналом по тисячі доларів з обігом тільки на території Сполучених Штатів, але мільйон...

Тут знову наш герой з'являється, нервує. «Якщо, — каже, — терміново обміняти, то готові й трьомастами тисячами поступитися». «Немає таких грошей, — відповідаю. — Не ходіть з цим питанням до нас більше. Та й розмінювати гроші — це не банківська послуга. Все, розмова закінчена».

Але він ще довго ходив, намагався на цю тему поговорити, поки я не перестав його приймати. Потім зник, поїхав кудись. А я часом згадував про цей випадок, але думав, що це курйоз, підробка.

Проте якось років через три трапилася мені одна з нових книжок, щось типу «все про гроші». І там я вичитав, що є в США фірма, яка отримала ліцензію на випуск сувенірних грошей. Вони достоту американські долари, за ними розробляється оригінальний дизайн, але номінали використовуються тільки ті, які ніколи не були в обігу. Ну, наприклад: 3 долари, 200 доларів, 500 000 доларів, 1 000 000 доларів тощо. Як там було сказано, грошима вони, природно, не є, використовуються в іграх типу «монополька», як закладки, сувеніри. Будь-яка купюра, незалежно від номіналу, коштує в роздріб щось близько 20 доларів. Бачив я потім такі купюри. Справді, якість та сама, що й грошей. Але то не гроші.

Не полінувався я, через знайомих знайшов номер телефону нашого підприємця і подзвонив йому, як виявилось, в Ізраїль.

«Ну що, — запитую, — розміняли тоді мільйонну купюру?» «Ні, — відповідає він. — Не зумів, ні в кого таких грошей не було, а вони вже півмільйоном поступалися. Упустив я свій шанс. Забути про це не можу».

«Заспокойтеся, — кажу. — Це був поганий жарт». І розповів усе, що прочитав. Він мовчав, ну дуже красномовно, а потім тільки сказав: «Трясця його матері...» — і... відключився.

Згодом я дізнався, що виїхав він у невідомому напрямі — напевно, шукати «поважних» людей.

Багато цікавих історій ходить у банківському світі. Деякі з них про випробування мільйоном. У кожного свій такий мільйон — як бачите, і в мене свій. Це був не останній випадок, доводилося і «нігерійські листи» отримувати на своє ім'я. Але цей був першим і тому так добре запам'ятався. А яка гарна була купюра, просто чудо.

Але, знаєте, ще понад дев'ятсот років тому Омар Хайям написав:

Якщо розуму важко збагнути цей світ,
Хвилюватися через дрібниці не слід.
Раз у славі незмінній Господь постає —
Будь спокійним, веселим, цінуй те, що є!

Чи варто хвилюватися через такі абищиці, як мільйон. Надто якщо він не твій, і надто якщо його і взагалі не було. Отож-бо.

НОВІ ЧАСИ, АБО НА ВІЙНІ ЯК НА ВІЙНІ

Деренчливий голосний звук вирвав мене зі сну. Що це, будильник? Я ледве відірвав голову від подушки і зиркнув на годинник. Три години ночі, щойно я ліг, та й будильник тут ні до чого. Це телефон. Кому це заманулося?

«Так», — я підняв трубку. «Добридень, вибачте, що так пізно, але вам треба негайно приїхати на роботу». Телефонував мій заступник.

1993 рік, я керую одним з найбільших під ту пору банків Криму. «Що сталося?» — «Не варто цього озвучувати по телефону, але поспішіть і самі побачите. Нас тут трохи підірвали». Де й подівся сон. За мить я вже летів на службовій «Волзі» темними вулицями. Ось і будівля банку. Йй-бо, вражає. Вікна вибиті, друзки і дрібне сміття засіяли тротуар. Зібрався на товп, дарма що ніч. Міліція вже вела допити, приїхав начальник ГУВД. Всередні було ще страшніше: підвісна стеля впала прямисінько на комп'ютери, металеві двері сховища зірвано з петель і відкинуто до кінця коридора разом із міліціонером. Дякувати Богові, жертв немає, але — яка руїна... «Злочинник застрибнув на підвіконня з вулиці, кинув голову шашку, розбивши скло, — повідомив черговий слідчий. — Хто б це міг бути? Ви когось запідозрюєте?» Не знаю, я загалом лише два тижні тому очолив цей банк. Раніше був інший керівник, який звільнявся неохоче. Але це не до мене.

Треба було діяти, і я заходився видзвонювати співробітників. До шести ранку весь керівний склад був на роботі. Я ще не сприймав трагізму ситуації. Пам'ятаю, згадувався старий мультфільм. Німецький король показав нашому царю фігу, а потім оголосив йому війну. А наш цар, з червоним носом і лапатою бородою галасував перед військами:

«Солдатики, вашому цареві показали фігу, помремо всі до одного за нього!»

«Хто ж нам фігу показав?» Я виступив перед колективом, хоч не далеко відійшов від мультівського царя. «Друзі! — пафосно мовив я. — Нас вирішили налякати. Не на тих напали. Ми зуміємо дати гідну відповідь». Як не дивно, це зворушило людей. Народ в банку — збірний. Хтось працював давно, хтось — щойно. Але всі чекали сигналу ватажка. І вони почули звук бойової сурми.

Так я став кризовим керівником, лишаюся ним досі. Добре, що криз удосталъ.

Запрацювали склярі, будівельники, прибиральниці, до обіду зібрали основне сміття. Обідати я поїхав до себе на квартиру в дев'ятиповерхівку. Але на переїзді через вулицю Київську мій автомобіль обстріляли із зустрічної машини. Власне вистрілили раз; куля прошила лобове скло, пролетіла між водієм й охоронцем, цвѣохнула над моїм правим вухом і вилетіла в заднє бокове скло. Ніхто не постраждав, але був шок. Нам поталанило. Мене вразило, як ми по-різному відреагували на цю пригоду. Водій вернув на узбіччя, відкрив двері, розплакався і побіг — тільки його й бачили. Охоронець чомусь зацікавився і замовк — відтоді я його не чув. А мене миттю охопив екзальтований стан. «У бій, дати здачі!» — така думка опанувала мною. Ми не мали зброї, переднє скло розсипалося, та мене це не зупинило. Сівши замість водія, я газонув, розвернувся просто на зустрічній і намагався набрати швидкість, аби наздогнати кривдника. «Наздогнати, вдарити, збити в кювет», — така думка проймала мене. Але не таланило. З вибитим склом мчати неможливо, зустрічний вітер бив по очах, і я невдовзі втратив ту машину з поля зору.

Отямившись, я поїхав обідати разом із заціпенілим охоронцем. Дружина вже виглядала на балконі, сподіваючись вколоти мене за порушену пунктуальність. Але побачивши

машину без скла і зняковілих нас, промовчала. З дому я повідомив співробітникові банку про пригоду. Прибув новий водій й охоронці, побазікали про безпеку і... поїхали. І тут я збагнув — це війна. А на війні як на війні. Чекати допомоги нізвідки. Згадав вислів Олександра III: «У Росії два союзника — армія і флот». Ну, гаразд, сформуємо військо, за кілька годин наберемо рекрутів. На вулиці безліч безробітних — колишніх спортсменів, військових та інших, які не набули цивільної кваліфікації. В колективі також знайдуться офіцери з досвідом. Я й сам офіцер запасу, теж маю певний досвід. Отак собі за тиждень ми зібрали осіб двадцять, навіть провели кілька занять.

Як нині розумію, користі від цієї команди — жодної, але зайцями ми не почувалися. Супроводжували важливих персон, в банку запровадили кілька рубежів охорони, і я почав їздити у супроводі трьох охоронців.

До речі, про нового водія. Він чотирнадцять років працював у мене, нікому нічого не кажучи і нікого не боячись, а потім пішов в іншу організацію. Звичайний чоловік — з чеснотами й вадами. Тільки хоробрість, яку він проявив у критичну хвилину, сформувала про нього позитивну думку у громади.

Наші заходи помітили, тому довкола нас закрутилися липкі особи з пропозиціями. Одні натякали: «Ви нам заплатіть, а ми все владнаємо». Інші: «Ми вам щось корисне в цій ситуації продамо». Цікавим і характерним у такому аспекті був один випадок. Завітав до мене невідомий чоловік з вулиці та й каже: «Чув я, у вас проблеми». Далі, як у Жванецького. «То й що?» — питаю. «Я вам запропоную, недорого». — «Що?» — «А ось що», — і протягує мені аркуш з лаконічними тактико-технічними даними ПЗРК «Стріла 2М»¹.

---

¹ Переносний зенітно-ракетний комплекс, призначений для знищення цілей, що низько пролітають.

«Ви з глузду з'їхали?! — кажу. — Ми що, зенітний дивізіон? Навіщо нам засіб захисту від літальних апаратів?» — «Ваша справа, — підить незнайомиць. — Воно б і для не літальних стало в пригоді». — «Знаєте що, — обурююсь, — повертайтеся у свою божевільню, а то міліцію викличу». — «Як хочете», — і чоловічок зник. За півгодини без стуку явилось ще два незнайомця з посвідченнями, запитали, недобре посміхаючись: «Стрілу 2М» пропонували?» «Так, один божевільний, — відповідаю. — Ви теж звідти?» — «Шкода», — обидва серйозні типи протягують хором і випаровуються.

Ось так.

«Що ж воно означає? Хто? Де? І головне — чому?» — занепокоївся я. Міліція, як у рота води набрала, поводитися так — і я не я, і хата не моя.

Почав я опитування людей, вивчення кредитних і депозитних обов'язків і врешті дійшов висновку з кількох варіантів: «Всі дії були демонстративного характеру. Хтось хоче добитися свого. Але хто і навіщо? Очевидно, ми мусимо самі здогадатися». Поволі виробилася робоча версія. Від колишнього керівника лишився не дуже якісний кредитний портфель. Вивчаючи його перед початком своєї роботи, я помітив низку опосередковано пов'язаних між собою кредитів за низькими, наперед невігідними для банку ставками. Звичайно, вимагав від позичальників повернути гроші або переоформити кредити на інших умовах. Керівник одного підприємства, назвемо його — генеральний позичальник, поведився якимось дивно, ніби-то натякав про погрозу чи попередження. «Ось воно, — вирішив я. — Це вони намагаються тиснути на нас». Я домігся додаткових перемовин і досить різко висловився про суть справи.

«Це не ми, — віднікувався керівник фірми. — Які там кредити? Ви не маєте доказів». Але, відчувши вибухову ситуацію, він додав: «Якщо ви дасте нам для повернення

кредитів бодай два місяці і не наполягатимете на своїй версії, то я ладен компенсувати вам всі фактичні втрати».

Пропозиція в цілому мене влаштувала; ліпше погане перемир'я без втрат, ніж добра сварка. Я чітко усвідомлював, що до повноцінної війни ми не готові. Так і залагодили. Всі наче лишилися задоволені. Через півроку я звільнився з того банку, почалося нове життя. Але ці перипетії зарубцювалися в пам'яті. Часто я зустрічався з керівником тієї фірми. Ми дивилися один одному у вічі «зі значенням». Еге ж, нас пов'язували серйозні справи. Потім він перевів свій бізнес в Росію і щез в її безмежних рівнинах.

Можна було б і не пригадувати цю історію, якби не один епізод. Катався я років із п'ять тому на лижах у Швейцарії і зовсім несподівано натрапив на свого давнього знайомого емігранта, який працював біля «мого» банку. З Україною його нічого вже не пов'язувало. Випили ми по чарці в барі прямисінько на горі і мали би роз'їхатися. «До речі, — повернувся він, — пам'ятаєте ті події в банку?». — «Звичайно». — «Ви що, все тоді з'ясували?» — «Очевидно, — відповідаю. — збитки нам покрили, гроші повернули». — «Тільки ті хлопці ні до чого». — «Як ні до чого? Вони ж не заперечували». — «То й що?! Гроші їм були потрібні. Та й ваші збитки були менші, ніж прибуток, який вони сподівалися отримати. Знову ж авторитет наростити за чужий рахунок». — «Чому за чужий рахунок? — занепокоївся я. — А хто ж винен?»

«Винен? — він хитрувато зиркнув на мене. — Там був один чоловік, ви його на посаді понизили. Він і помстився. А потім злякався, накивав п'ятами — тільки його бачили». — «Звідки така інформація? — поцікавився я. «Та від нього самого. Випивали разом, базікали іноді». — «А стрілянина по машині, теж він? — питаю. «Про стрілянину не знаю, шукайте деінде», — відповідає.

Але навіщо шукати?! Шістнадцять років сплигло. Багато чого таємничого й незрозумілого забрали з собою їх потоки. Забудь, живи, радій кожній миті..

Але... розумієте, досі шкодую, що не зміг наздогнати лиховісну машину. Дивні переживання охоплюють мене при згадці про цю подію. Очевидно, ліпше від мене сказав колись О. Пушкін в «Маленьких трагедіях»:

Все, все, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья –
Бессмертья, может быть, залог!
И счастлив тот, кто средь волненья
Их обретать и ведать мог.¹

Сказав і загинув 29 січня 1837 р. тридцятисемирічним чоловіком, смертельно поранений на дуелі на Чорній річці. Але пережив, мабуть, і «...упоение в бою и бездны мрачной на краю».

Небезпечно, дуже небезпечно торкатися вічності.

---

¹ О. С. Пушкін, «Пир во время чумы».

НОВІ ЧАСИ-2

«На вогняний рубіж», — скомандував керівник стрільбищ. Надійшла моя черга. Я щойно перезарядив барабан двоствольного спортивного револьвера. Праворуч по двох мішенях стріляли міліціонери: один з пістолета, інший — з автомата Калашникова. Треба зосередитися, інакше не матимеш результату. Сьогодні принципові стрільби — на результат, зі знайомими офіцерами з спецрозділів. На кону ящик пива, а не щось собі.

Зброю люблю змалку. Стріляю з усього, що стріляє: від пістолета до протитанкової зброї. Звідки такі захоплення в дитини мирних викладачів математики? Але є що є.

Тільки нині, теплого суботнього дня 1999 року я не го-ден зосередитися. Дві години тому мене повідомили з одного нашого філіалу, що директор майнув у Сімферополь і десь там переховується. Очевидно, мав конфлікт з місцевими підприємцями. Варто нагадати, що в місті вже точилася війна з вибухами, стріляниною, жертвами серед її учасників і мирних людей.

«Треба щось робити, — подумав я. — Але що?» Вибрати правильну лінію поведінки... Тієї миті залунав дзвінок й охоронець підійшов до мене з величезною трубою (мобільним тогочасним телефоном).

Телефонував мені один з керівників служби безпеки Головного банку. «Борисе Григоровичу, ви знаєте, що на ваш філіал наїзд?» — «Так, ми цим зараз займаємося». В цю мить міліціонер ударив по сусідній мішені. «Чую, чую, — захвилювалася трубка. — Зателефонуйте, будь-ласка, коли закінчите». Тут я збагнув комічність ситуації. «Вибачте, я просто в тирі, лишень вийду, то й побалакаємо». — «Зателефонуйте, коли закінчите», — пробурмотіла трубка й вимкнулася.

Очевидно, я сьогодні не в гуморі. Хоча славно постріляли, і мій результат — не кепський, але, зрозуміло, ящик пива мусив ставити я, бодай як подяку за запитання в тир.

Рішення спало на думку миттєво — треба негайно їхати і все з'ясувати самому. Я зателефонував заступнику зниклого директора і попросив влаштувати мені в понеділок зустріч із зацікавленими сторонами, лише з першими особами, бо двічі не їздитиму. «Тут у нас небезпечно, — не сміливо мовив заступник. — Ви чули?» — «Гаразд, розберемося», — відповів я. Сказати легше, ніж зробити. Я зібрав охорону й описав ситуацію. Всі вони були пов'язані з міліцією і зведення про локальні конфлікти в Криму читали увесь час.

«Ви певні, що треба їхати?» — обережно запитав старший. «Так, певен, — відповів я. — Підготуйтеся, будь ласка». — «Їхати у формі?» — «Ні, в цивільному одязі. В іншому вас не обмежую».

Рано-вранці, в понеділок, дві машини з трьома охоронцями і я з «дипломатом» рушили. Хлопці були кремезні, а в бронезилетах виглядали взагалі, як шафи. Кожен тримав сумку. «Автомати», — здогадався я.

Ми скидалися на групу командированих, або підконвойних, — як кому спаде на думку. Я хотів повернути ручку задніх правих дверцят, але вона йшла тугувато. «Ми з бійцями їх розібрали і всередину по кевларовому бронезилету поклали», — ніяковіючи, пояснив водій. «Добре підготувалися», — подумав я.

Варто наголосити, що в ті непевні часи мені самому доводилося відповідати за безпеку банку, персоналу й особисту. Не було охочих очолити цю справу. Хоча кандидати вряди-годи з'являлися, але не на довго. Ситуація була напружена і надто ризикована. Дехто з них зникав, ще й до

ладу не заявивши про себе. Та коли життя почало налагоджуватися, охочих посісти таку посаду зразу значно побільшало.

І ось ми в місті. Ситуація, близька до бойової. Доїхавши до банку, побачили підірваний магазин, дві розстріляні й одну спалену машини. Нас зустрічають. Місцевий заступник тривожним голосом повідомляє, що перемовини пропонуються в ресторані, під час обіду. «А що за ресторан?» — цікавлюся я. «Це їхній ресторан, страви смачні».

Поїхали. А там уже сервіровано великий стіл, посередині фарширована риба. Отже, зондували — що й по чім, коли такі уважні. Народу — п'ятьма. Мене знайомлять з керівником. Серйозний літній чоловік, дещо похмурий.

Моїх бійців посадили за сусідні столи. У своїх бронежилетах вони виглядали кумедними. Присутні розглядали їх мовчки. А головний мовив: «Коли що, це їм не допоможе». Як у воду дивився...

Мені дали слово. Я почав пояснювати, що банк — схожий на лікарню чи пологовий будинок, або школу. Він для всіх, тому не бере участі в силових, політичних та інших іграх. Він, як тиха гавань для кожної протиборчої сили, і в цьому його головна цінність для довілля, гроші люблять тишу і т. п. «А ви, — кажу, — силкуєтесь наїхати на нього, як на лоток, керівника нажахали, недолад якийсь». Мене вислухали уважно. Домовилися, що кожен має займатися своїми справами, а нормальне ділове співробітництво за строгого дотримання банківського законодавства — завжди бажане. Вирішили, що керівник може безперешкодно повернутися, але я вже тоді збагнув, що йому там не місце і серйозно наклав око на молодого заступника.

Отже, пообідали, поговорили, знайшли навіть спільних знайомих. Нарешті, зібравши причандалля, рушили до виходу.

Час був такий — зі зброєю ходили. Не зразу збагнеш, з ким маєш діло. А в банк зі зброєю — зась, там гроші, це питання принципове; у мене на прохідній і в приймальній тоді ручні металошукачі були. Скільки сварок спалахувало з відвідувачами, які не хотіли розлучатися з небезпечними іграшками!..

Зателефонував я керівникові служби безпеки банку, розповів про успішно проведені перемовини, тому вважав, що справу варто закрити. Директор філіалу повернувся на роботу, все стало, як раніше.

Через місяць, увечері, перед тим рестораном загальмувала вишнева «дев'ятка». Із неї вийшли озброєні люди у камуфляжі, поклали охорону на підлогу, зайшли у приміщення і, прямісінько над головами відвідувачів, розстріляли стіл, за яким велися перемовини. Там сиділа приблизно та ж компанія...

Винуватців не знайшли, директор нашого філіалу зник безслідно; я поставив на його місце парубка, колишнього заступника. Він був таким молодим, що ще не встиг настрахатися. Весь «політес» треба було починати спочатку.

Не знаю, як завершити оповідь. Життя само розставило всі акценти. Хіба що зачитую Шекспіра:

Что же? Факел погребальный,
Из шести досок ларец,
Саван, крест да хор печальный,
Вот и песенки конец.¹

---

¹ В. Шекспір, «Гамлет», акт V, сцена 1.

ПРАВО ВИБОРУ

У двері подзвонили, я відчинив. На порозі — молодий хлопець років двадцяти п'яти з дому навпроти. Вдень він позичив у мене побідитове свердло, і ось — повернув.

Ми тільки два тижні як вселилися, тому безперервно щось пиляли, стругали, свердлили, прибивали.

Осінь 1979 року, у нас нарешті трикімнатна кооперативна квартира в новому житловому районі.

До цього я вже десять років прожив з дружиною у її батьків. Усе б добре, та коли п'ять років тому з'явилася дочка, то стало вже дуже тісно. Тому, щоб пом'якшити ситуацію, я більшу частину часу проводив у відрядженнях.

Що казати, вона навіть народилася, коли я був у відрядженні в Києві. Мобільних телефонів ще не було, і я дізнався про це тільки наступного дня.

Право радянської людини на житло мені, працівнику проектного інституту, було нелегко реалізувати на практиці. Сам інститут квартир не будував, а стояти в міській черзі — це було років на п'ятнадцять.

Та раптом мені запропонували: «А не хочеш у кооператив?» Кооператив — значить за гроші. «Звідки гроші у радянського інженера?» — подумав я. Ні, звичайно, якісь гроші були: рублів 200–250 в місяць. Але їх ледве вистачало на життя. Так що ми приймали колегіальне рішення разом з батьками. Словом, на перший внесок вистачило. А там — кредит років на п'ятнадцять. Дружина мені це зрідка нагадувала. «Дивися, — казала вона, — ми платимо вдвічі більше, ніж усі. Чому така несправедливість?»

До відома, пояснюю: сумарний місячний платіж за державну трикімнатну квартиру стандартного планування становив тоді близько двадцяти п'яти рублів. Для кооператив-

ної — він був приблизно вдвічі більший, оскільки треба ще було виплачувати в ощадкасу кредит. Ставка за кредитом була щось близько 3 процентів. Ні, не в день, і не в місяць — за рік. Цифри смішні за нинішніх часів, але нам вони такими не здавалися. Так, час був зовсім інший.

Втім мене все це не бентежило. Я згадував відому східну казку, як Ходжа Насреддін пообіцяв навчити віслюка читати за п'ятнадцять років, узявши у падишаха плату вперед. Адже за такий великий термін що-небудь обов'язково станеться: чи то з ним, чи то з віслюком, чи то з падишахом.

Як він виявився правий! Через п'ятнадцять років ніхто з нас уже і не пам'ятав про це. Обставини, бачте, змінилися.

«Микола, — сказав хлопець і подав руку. — Дякую за свердло». Він назвав номер своєї квартири. «Заходьте, посидимо, поспілкуємося». «Краще вже ви до нас», — відповів я. «Одне другому не заважає», — відгукнувся сусід.

І того ж вечора ми вже сиділи у нас на кухні, трохи випивали й закушували, говорили, обмінювалися новинами й анекдотами — спілкувалися. Через кілька днів — у них. Потім знову у нас. Словом, подружилися.

Збиратися на кухні — це було «святе» в ті часи. Затишно, все тут же смажиться і шквариться. Знову ж таки, на кухні і жінки мають право голосу. Найдемократичніше місце в радянському суспільстві. Тут обговорювалися всі питання, тут приймалися найсміливіші рішення, тут народжувалися винаходи.

Пригадуєте знамениту пісню тих, «хто був в експедиції»:

Знаю, знаю, где встретиться
Нам придется с тобой:
Лета кончатся месяцы —
Мы вернемся домой,

И тогда на этаже двадцатом
Мы расскажем обо всем ребятам —
О местах, в которых мы бывали,
О друзьях, которых мы встречали.

А я ж і був якраз тим, хто з експедицій не вилізав. І незалежно від того, що мали на увазі автори пісні, ми вважали, що друзям усе треба розповісти саме на кухні під чарку, квашену капусту і смажену картоплю з ковбасою.

Це було наше неформальне середовище. Якби не такі зустрічі, то жити було б важче. А так: розслабишся, виговоришся — і знову до трудових подвигів.

Микола з дружиною Тамарою були сім'я як сім'я. Мали дочку одного віку з нашою і батьків у цьому ж місті.

З часом ми дізналися одне про одного більше. За наполяганням батьків закінчив він льотне училище, але, трохи послуживши, звільнився і більше не літав. Тамара закінчила університет, але за фахом теж не працювала.

Микола й Тамара перебували, як мовиться, у процесі постійного пошуку точки прикладення своїх кваліфікованих сил. Були вони гарною парою, особливо він: ставний, спортивного вигляду хлопець — «кров з молоком». І зрозуміло, що це було їхнє діло: як жити й де працювати. Тому зайвих питань я не ставив. Від'їжджав, приїжджав, вирішував великі й малі власні життєві і робочі питання, тобто — жив по-своєму.

А час між тим спливав. Якось на чергових посиденьках Микола повідомив, що шукає нову роботу. Мені він здавався особистістю, розумною людиною, і я запросив його до нас в інститут. Тижнів три попрацював Микола і пішов. Не його це було. Ще через місяць заявив, що влаштувався в торгівлю. Буде продавцем на «хлібному» місці. Мені це здалося трохи дивним: незважаючи на невисокий

заробіток, я дуже пишався своєю роботою, цінував можливість займатися творчою працею. Це мене не обтяжувало. Інтелектуальне навантаження і тоді, і зараз надихає мене, дає відчуття, що ти потрібний. І навпаки, рутинна, механічна, нетворча праця завжди дуже стомлювала.

Пригадую, як на першому курсі Одеського інституту зв'язку я працював у бригаді на радіозаводі. Це був такий хрущовський «жарт». Хто не мав дворічного стажу роботи, той повинен був півтора року відпрацювати, навчаючись увечері, а потім уже продовжувати навчання на стаціонарі.

Робота була нудна: припаяти одне й те ж, закрутити одне й те ж — і так весь день.

Через кілька місяців я занудьгував і став проситися на творчу роботу. Та й бригада була мною невдоволена — їх усе влаштовувало, а тут таке чванство. Ну й поставили мене на «творчу» роботу: готову продукцію виносити.

Ящики були важкі, кілограмів по п'ятдесят, але з ручками. Ми їх удвох носили. Через місяць мені й це набридло, і мене викликав до себе заступник декана факультету, давній знайомий мого батька.

«Борисе, — грізно сказав він, — ти чому ухиляєшся від трудової повинності? (Так і сказав.) Дивися, з інституту вилетиш і відразу в армію загримиш». Це було серйозно, довелося себе змусити. Але я відразу зрозумів: «Це не моє». Моє, коли проблеми є, коли просто не вирішується, коли треба подумати.

Тому мені нелегко було зрозуміти, навіщо льотчикова працювати продавцем. Але Микола мене просвітив. «Бабки, — сказав він, — розумієш, бабки зовсім інші. Ось ти, скільки заробляєш?» «Карбованців триста», — відповів я, прибрехавши на п'ятдесят. «Ну, — сказав Микола, — а там мені гарантували не менше тисячі в місяць».

Це був серйозний аргумент, і я припинив обговорення питання, хоча хрбачок сумніву продовжував точити зсередини.

«За що такі гроші? — думав я. — Незрозуміло; тут має бути якийсь прихований зміст, секрет».

У цей період ми з Миколою кілька разів обговорювали проблему життєвого вибору. Він був блискучий співрозмовник, наводив цікаві приклади, робив несподівані висновки.

Найчастіше в результаті ми схилялися до марксистсько-ленінського визначення, що свобода — це усвідомлена необхідність.

«Так, так, — казав Микола, — я її, необхідність грошову, усвідомив, і тому мій вибір абсолютно вільний».

Що можна було протиставити тисячі карбованців у місяць? І ми плавно переходили до наступної чарки.

Так тривало деякий час. Я вступив у заочну аспірантуру Московського університету. Пам'ятаю, приїхав у столицю на вступні іспити. Було у мене з собою двісті п'ятдесят карбованців — уся моя місячна зарплата. Московські родичі поїхали відпочивати і залишили мені ключі від однокімнатної квартири.

Першого ж дня пішов погуляти і заглянув у спортивний магазин. А там у цей момент «викинули» (був при соціалізмі такий термін, означав, що в продаж надійшов дефіцитний товар) югославські гірськолижні пластикові черевики. Червоні, з металевими застібками, «Альпіна — Фантом» називалися і коштували двісті карбованців. Ні про що я тоді більше не мріяв, як про такі черевики. Не про модне ганчір'я, не про поїздки — про черевики, уявіть собі. Уявити, правда, зможе тільки той, хто катався на гірських лижах у ті вбогі роки.

До речі, згадав я з цієї нагоди один КВНівський жарт тих часів:

«Запитання: Що буде, якщо що-небудь буде?»

Відповідь: Спочатку черга буде, а потім знову нічого не буде».

Так ось тому я черевики з ходу і купив. Поставив на стіл, милуюся. Проте залишилося у мене тільки п'ятдесят карбованців, а треба місяць прожити й додому доїхати.

Уявіть собі, прожив. Купив проїзний на метро, а до станції ходив пішки. Придбав на базарі шматок м'яса; картоплю і цибулю знайшов у родичів на кухні; зателефонував мамі й дізнався, як суп приготувати. Зварив велику кашу і пив, і їв її довго-довго, регулярно переварюючи, щоб не отруїтися.

На хліб з маслом і зворотний квиток у загальному вагоні насилу вистачило. Приїхав додому, зайшов до мами в гості, пообідав і... заснув просто на стільці, вдень, посеред розмови.

Тут навіть моя мама не витримала. Вона взагалі вважала людиною тільки того, у кого вчений ступінь був. Але тут вона дала мені виспатися, а потім сказала: «Кидай цю справу, так ти зовсім загнешся».

Але не кинув — вчився, працював і захистився врешті-решт на початку 1986 року. Тут у мене багато що помінялося: і зарплата збільшилася, і посада змінилася, і робочі проблеми відповідно зросли.

Став я пристойно на ті часи заробляти, і Миколина тисняча вже не здавалася мені такою недосяжною.

З часом же помітив, що у Миколи проблеми почалися. Зажурився він щось. Якось зізнався, що під перевірку міліції потрапив, справу завели і запросто посадити можуть. Поговорили ми з ним знову про «свободу вибору», і зрозумів я нарешті, які секрети були в його роботі.

Про вибір добре свого часу сказав Ігор Губерман:

Свобода — это право выбирать,
с душою лишь советуюсь о плате,
что нам любить, за что нам умирать,
на что свою свечу нещадно тратить.

А Микола тим часом зробив висновки свої: «Їхати треба, — сказав він. — Негайно їхати».

Тоді країна вже відкрилася, але легально від'їжджали тільки євреї. Оскільки Микола серед родичів євреїв не знайшов, то довелося йому якось пристосовуватися. Виїхали вони нарідно, за туристичними путівками, і врешті-решт усі воз'єдналися в Америці, де благополучно і залишилися, не маючи на це ніяких законних підстав.

Часом доходила до нас інформація про їхнє життя в Новому Світі, в основному від батьків, що залишилися тут. Вони собі там, за океаном, якось жили. Микола працював, здебільшого фізично й не за контрактом. Тамара, як і раніше, не працювала, дівчинка отримувала від держави щось на зразок стипендії і вчилася в школі.

Оскільки були вони незаконними емігрантами, то виїжджати з країни довго не могли, тому вперше приїхали років через вісім, коли отримали вид на проживання.

Я тоді вже другий рік у банку працював, але банк був ще маленький і проблем вистачало. У країні інфляція — не встигнеш гроші заробити, а вони вже знецінилися.

І тут Микола — здоровий, веселий і з доларами. «Де ти працюєш?» — запитую. «Та так», — відповідає, і починає щось говорити про торгівлю нерухомістю, біржові індекси, фондовий ринок. Так я нічого й не зрозумів. «А Тамара працює?» — «Та навіщо їй працювати?!» Це я якраз зрозуміти міг. На те, щоб дружина не працювала, я вже на той час заробляв.

Покрутився він, покрутився і поїхав. Потім його мама туди з'їздила, до внучки. Правда, грошей він їй не прислав,

поїхала за свої, накопичені. Повернулася, мовчить, нічого не розповідає. А років через чотири батьки його швидко так померли, одне за одним. Приїхала вже невістка, спадок реалізувала і знову поїхала.

Минуло ще кілька років. Знову Микола з'явився. По-старів, зблякнув якимось. Зайшов, щось знову говорив про нерухомість, у гості запрошував, хоча адресу свою не залишив.

«Живеш нормально?» — запитав його. «Ще й як! — відповідає. — У порівнянні з цим вашим буттям, ну як у раю».

Тут я знову Губермана згадав:

Наш век не зря калечил души,
Никто теперь не сомневается,
Что мир нельзя ломать и рушить,
А в рай нельзя тащить за яйца.

На тому й порішили, і він поїхав у свою Землю обітовану.

Обстановка мінялася від однієї кризи до іншої, бізнес зростав, і нарешті ми стали «ну дуже великими» (я банк маю на увазі, оскільки комплекція у мене особисто не змінилася). Дочка закінчила навчання, захистила дисертацію, стала моїм заступником, онук з'явився. Можливості, звичайно, теж змінилися.

І ось років чотири тому запросили мене до США на святкування дня народження великого промисловця, фінансиста і громадського діяча. Отримали ми американську візу і вилетіли до Нью-Йорка. На той час я вже добре помандрував світом, але в Америці був уперше.

Зупинилися в центрі Манхеттена у п'ятизірковому готелі Four Seasons.

Увечері зайшли родичі, що живуть у США, а наступного дня ми відлітали до Лас-Вегаса, де, власне, урочистість і проходила. Вранці я зателефонував до порт'є, зайшов молодий афроамериканець і переправив наш багаж у фойє готелю.

«Call for a taxi please», — сказав я дівчині на рецепшн. «One moment sir, — відгукнулася вона і, натиснувши гудзик переговорного пристрою, сказала: — Nick, taxi».

Ми вийшли надвір. За нами на візку везли валізи. Високий білий чоловік у котелку і лівреї готелю побіг до довгої черги жовтих таксі, припаркованих на вулиці, і, перехопивши наш візок з валізами, підкотив його до багажника під'їжджаючої машини. Потім обернувся і звично підставив долоню для чайових. Я поклав туди два долари і підняв очі.

«Миколо?» — більше нічого сказати не вийшло. У нього в очах з'явився якийсь загнаний вираз; він відкрив рота, збираючись щось сказати, але водій, черговий афроамериканець, уже навантажив наші валізи, сів за кермо і нетерпляче бібікнув. «Так, це я, — сказав він нарешті й додав: — Ти не думай, мені ще неабияк пощастило». Трохи помовчав і невпевнено додав: «Але це все-таки рай у порівнянні з тим, що у вас».

Я нічого не сказав; ми поїхали в аеропорт. Потім літак доставив нас у Лас-Вегас. Через п'ять днів ми повернулися і заночували в цьому ж готелі.

Але Миколи не було. На його місці працював ще один афроамериканець. Напевно, була інша зміна.

Коли ми летіли в Київ, я думав: «Ось, був здібний чоловік, що подавав надії. А що ж корисного він зробив у житті? Влаштуватися, де трохи легше, працювати, де поменше. Хіба таким чином треба використати той неймовірно мало-вірогідний шанс, який дає нам доля?»

Подумайте, людьми хочуть стати всі 70–80 мільйонів сперматозоїдів за кожної спроби. Але тільки один з них може досягти мети. Порахуйте самі вірогідність свого народження, і ви зрозумієте, що вона близька до нуля.

Хіба ж можна так бездарно витратити це дорогоцінне життя? Втім Господь тільки людині, єдиній з усіх живих істот, дав свободу волі.

І сказав Він так:

«Сьогодні взяв я за свідків проти вас небо й землю — життя й смерть запропонував я тобі, благословення та прокляття»¹.

А кожен з нас уже робить власний вибір. І цей вибір на-
завжди.

Втім, це не моя справа. Нехай кожен живе по-своєму і по-своєму буде щасливий. Адже сказано в Нагірній проповіді: «Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судитимете, таким же осудять і вас, і якою мірою мірятимете, такою відміряють вам»².

Ні додати, ні відняти...

---

¹ Біблія, Второзаконня 30:19.

² Біблія, Євангелія від Матвія 7:1, 2.

РІКА ЖИТТЯ

Життя... Буття... Житейські історії, які здаються звичайнісінькими, здіймаються над побутом і виривають з нього автора, котрий дошукується відповідей на одвічні запитання... Та виходить, що знову й знову я задаю собі їх, моїм близьким і знайомим, минулому і... майбутньому. І починаєш розуміти, що не завжди чужа душа — темний ліс, а й своя власна: всупереч народній мудрості.

Світ яскрів багатством літніх барв, шумів багатоголоссям шерехів і звуків... Голосний дитячий плач, на подив, природно влився у цей чарівний світ. Я ще не мав імення. Був просто малюк, один з багатьох у тому далекому повоєнному році, коли, підкоряючись мудрості природи, народжувались переважно самі хлопчаки. Розтоплене сонячне коло, що його пізніше, навчившись говорити, я порівнював зі стиглим соняхом, і шелест трави під подувом вітру... Я вперше побачив цей світ таким і запам'ятав назавжди. Згодом я не раз розповідав про цю найпершу незабутню зустріч із світом своїй мамі. Вона не вірила.

— Вигадуєш, — казала вона. — Ти завжди був вигадником.

Не часто, однак в особливо критичні моменти, як мовиться, на межі життя і смерті, мені снівся один і той самий сон. У цьому сні знову сходило сонце, схоже на сонях, і шелестіли трави, про які я ще не відав. Перший раз це сталося, коли я, п'ятилітній, виснажений сорокаградусною температурою, горів у лихоманці. Гостра гнійна ангіна, сепсис. Тато кинувся до лікарів. Початок п'ятдесятих, провінційне волзьке місто. Лікарі винувато знижували плечима. Щоправда, знайшовся один, висланий з Москви, доктор наук. Мені він здався надто старим, з чорними мішками під очима.

«Терміново потрібен пеніцилін».

На щастя, американські ліки, що залежалися ще з війни, вдалося роздобути. Медична сестра навіть не знала потрібної дози, проте з першого уколу діло пішло до одужання. І що цікаво, після того пеніцилін уже не помагав мені більш ніколи.

У перші роки мого життя родина жила в Одесі... Немов у сучасному кліпі, змінюються кадри. Велика кімната на третьому поверсі, товсті стіни, широке підвіконня і, найголовніше, — балкон. З нього було видно всю вулицю. Я досі до найдрібніших деталей пам'ятаю, які проїжджали машини, у що були вдягнені перехожі та діти, котрі дожовували на ходу свої бутерброди. У цій квартирі сім'я мешкала й до війни. Батько й мати були типові одеські вундеркінди з бідних родин. Незбагненно, де бралися такі математичні здібності у цих дітей, що вирости в голодні пореволюційні літа! Було ж не до репетиторів. Мама розв'язувала задачі за весь клас. Батько, не закінчивши школи, одразу вступив на другий курс університету. І це в шістнадцятирічному віці! А через шість років — він уже кандидат наук. Ось так! Він був на чотири роки старший від мами. Коли вона вступила на математичний факультет Одеського університету, батько вже був доцентом.

Молода сім'я мирно проживала разом з бабусею. За місяць до війни батька призвали до армії на перепідготовку — рядовим. Мама ж складала іспити вже під бомбами. «Війна скоро скінчиться, отож поки що — на збирання врожаю, в колгосп, а дипломи потім отримаєте». Палало спекотне літо — не пальто ж із собою брати: так вона й вирушила з дому з маленьким вузликом. Німці наступали стрімко. Червона армія покинула Одесу. Відступ — то завжди втраати. Зграйку дівчаток у літніх платтячках пожалів і забрав на підводу молодий виснажений командир. Так вони разом і вийшли з оточення.

У місто увійшли німці, румуни. Євреєв хапали скрізь — у будинках, на вулицях. Південне портове місто одвічно жило дружно, й сусіди довго переховували бабусю. Та одного разу прийшли солдати, їх привів двірник... Батько, повернувшись до Одеси після війни, перш ніж здати особисту зброю (її офіцери здавали тільки за місцем проживання, у військоматах), вислухав розповіді очевидців і вирушив на пошуки двірника. Негідник подався з німцями. Якщо існує справедливість, дуже хочеться вірити, що помер він не своєю смертю.

Батько з матір'ю не бачилися п'ять років. Що казати! — першого листа від чоловіка мати отримала лише через два роки після розлуки.

А життя тривало, після Одеси була Астрахань. Мої не бажали покидати рідне місто, однак часи були вже не ті: почалися арешти друзів, звільняли з роботи фронтовики. На жаль, це відома історія. Батько поїхав у міністерство й отримав призначення, здавалось би, на край світу, в Астрахань. Я, чотирирічний хлопчак, назавжди запам'ятав фарбований вагон, по три полиці з кожного боку. Мама найбільше боялася, щоб я не загубився.

«Ти житимеш на вулиці Бабушкіна», — постійно повторювала вона.

На одній із станцій, коли всі побігли по острі, я приспав мамину пильність, самотужки спустився на перон і заходився поважно походжати уздовж вагона.

— Скажіть, — звернувся я до чоловіка в залізничній формі, — ви не знаєте, де тут вулиця Бабушкіна?

І негайно був доправлений у вагон, але назавжди запам'ятав розгніваний мамин голос.

Минули роки. Я навчався в інституті й на канікули приїхав до батьків, додому. Саме тоді від батькового давнього, ще по війні й Одесі, друга почув я і запам'ятав на все життя цю історію.

«Дивовижна річ — життя. Ось був я військовим лікарем. Одеса опинилася в оточенні. Наказ відступити з міста. Довгі вечірні тіні навіювали тугу й гіркоту. Ми йшли довгою колоною по знайомій вулиці. У мене сім'я там залишилася. Ми проходили повз наш будинок, а я не міг вийти зі строю. За вихід зі строю — розстріл на місці. «Куди ж ви? — кричали з натовпу. — Бийтеся, захищайте місто!» Страшно згадувати. У цю хвилину до нас підбіг стривожений чоловік. Розмахуючи руками й не стримуючи сліз, він закричав: «У мене дружина народжує! Тут, просто в під'їзді, їй дуже зле. У вас є лікар? Вона помирає!» Я був у голові колони, поряд з командиром. «Гаразд, — процідив командир, потупивши погляд. — Швидко оглянь... і стань у стрій. Якщо не станеш, мій ординарець тебе розстріляє», — відвернувшись, він більше не дивився у мій бік. У під'їзді, на замизканий підлозі, мучилася в корчах жінка, її обступила галаслива юрба. Немовля уже йшло, але... боком, ручкою вперед. «Так вона ніколи не народить, — промайнуло в голові. — Що ж робити? — Я задихався від безсилля. — Вони ж загинуть!» Я опустився перед жінкою на коліна і брудними руками — не було навіть води, не те що спирту, у цій колотнечі — рішуче зробив дитині оберт.

Уявіть собі, я навіть не встиг закасати рукави гімнастерки. Підвівся... і став у стрій, в останню шеренгу, поруч з командирським ординарцем, котрий полегло злітно.

Відгрімилі, відсяяли переможні салюти. Я, демобілізований капітан, вернувся на цю вулицю. Ось знайомий номер будинку, його мовби шрамом позначили в моїй пам'яті. Дивна думка обпекла свідомість. «Скажіть, — потривожив я стареньку, що дрімала на лавиці перед під'їздом. — Скажіть, чи не тут були пологи в жінки, ну, коли ми відступали у сорок першому, проклятому...» — «О Господи, — старенька стрепенулася, — зараз покличу!»

За мить — мені від хвилювання перехопило подих — я дивився на неї, на цю жінку, що міцно тримала за руку білочубого малючка. «У вас усе було гаразд?» — «Так, усе гаразд, він навіть не хворів, майже...»

Дивовижна річ — життя. З часу тієї зустрічі минуло майже півстоліття, однак досі я зберігаю опуклий, під задню кишеню, срібний портсигар. «Дорогому Гриші в день народження від Мирона та Полі», — вигравірувано на пластинці. І ще: «29.III.1945 р.».

Батько і його друзі... Які були шановані люди! Всі вони вже відійшли, але пам'ять про них лишилася.

Я народився під знаком Лева. І отримав ім'я, котре стародавньою мовою означає благословенний. Це ім'я давалося старшим синам (тобто старшим з хлоп'ят) різних поколінь родини по материнській лінії. Вони були дуже різні, ці хлоп'ята, юнаки, чоловіки, діди, проте всі вони вирізнялись одним — прагненням неодмінно справдити своє призначення.

Останнім у цьому життєвому ланцюгу був мамин молодший брат (але старший на ту пору чоловік у родині) гвардії лейтенант 6-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії Елькіс Борис Петрович, котрий загинув 16.09.1943 р. біля станції Валки Харківської області. Було йому лише дев'ятнадцять. Зовсім іще молодий. Може, у тому й було його призначення?! Він загинув — а ми живемо.

І все ж... знаєте, коли бачиш себе в довгому ланцюгові поколінь, то починаєш інакше оцінювати свою роль у цьому мінливому світі.

Мені вже йшло до шістдесяти, коли народився онук, маленьке левеня. Йому дали те саме ім'я.

Як там у Біблії?.. «Рід приходить і відходить, а земля залишається повік»¹.

¹ Біблія, Екклезіаст 1:4.

МУХА

— Дідусю, у вас муха літає! — дзвінко закричав мій чотирирічний онук. — Дайте мені газетку, я її приб'ю.

— Не треба, Борчику, у нас не вбивають мух, — обізвалась бабуся. — Краще вижени її з хати.

— Чому? — не вгамовується онук. — Вона ж хвороби розносить.

— Та тому, що колись муха твоєму дідусеві життя врятувала.

— Як? Оця муха?

— Ну, може, не ця, але така ж... колись...

Тонкою кригою, по лезу бритви проходить ця оповідь. І про більшу частину деталей та подробиць я не лише не скажу, а й навіть не згадаю. Однак усе решта — правда. Тому що саме для тебе, Борчику, я пишу і це оповідання, і цю книжку. Колись прочитаєш, і ми станемо ще ближчими.

Літо 2000 року. В банківському світі триває безкомпромісна боротьба за існування. Економіка в «тіні», як мінімум, наполовину. Хороших, легальних клієнтів обмаль, а процвітаючих мало зовсім. За них банки конкурують між собою, часом дуже жорстоко.

І ось нагодилася цікава інформація: внаслідок міжурядових угод трьох країн один із наших клієнтів — судноремонтний завод — може отримати велике військове замовлення. Ми з'ясували, що можливий аванс становить близько 90 мільйонів доларів, а вартість усього замовлення сягала кількох сотень мільйонів. На ті часи то були дуже спокусливі цифри.

Розрахунки могли піти через український банк, тобто наш, або через один з російських банків, пов'язаних з цією галуззю промисловості. Можливими були й комбіновані варіанти.

Через свою філію ми стали домовлятися про зустріч. Як я розумію, одночасно стали домовлятися і представники російського банку. Менеджери заводу, керуючись принципами раціоналізму, вирішили всі ці перемовини звести до купи, перетворивши їх на своєрідний попередній тендер.

З'їхалися ми на заводі, стали все серйозно обговорювати. Це ж вам не жарти: такі серйозні фінансові потоки! Були й техніко-технологічні проблеми. Кожен, зрозуміло, боровся за свої інтереси. Привітні господарі остаточного вибору не зробили та й не мали повністю таких можливостей, і боротьба перейшла в наступний раунд.

Упродовж усього часу перемовин ми споживали винятково каву, чай та печиво. Перемовини скінчилися близько п'ятої вечора, всіх запросили на фуршет. Ішли туди ми вже з вовчим апетитом.

Вечоріло, стіл було накрито на свіжому повітрі. Що ж тут такого: серпень у Криму — спека!

Я сів збоку, підійшов офіціант. Він ніс чотирикутну тацю, на якій стояли високі, на ніжках, металеві блюдця із салатами. Підійшовши до столу, офіціант нахилився і розвернув тацю кутом до мене. У другій руці він тримав відеречко з шампанським. Найближче до мене на таці виявилось одне з блюдець, я машинально взяв його за ніжку і поставив перед собою. Стіл уже було сервіровано. Виделка лежала лівобіч, ніж правобіч, усе як належить. Я взяв виделку, колупнув верхівку салату і відправив її в рот. Але щось непокоїло мене. За сусіднім столиком сидів мій начальник охорони. Я озирнувся, схоже, і його щось непокоїло. Щось тут було не так, але що саме? Я повернувся до свого столу і поглянув на салат. На нього сіла велика муха. І не лише сіла, але й сиділа собі далі. Їсти розхотілося. Я проковтнув ту децицію, що залишалася в роті, підвівся і пішов до столика з напоями. Чарка горілки й бутербродик;

час їхати додому, вдома поїм. Я рушив до авто, по дорозі прощаючись з учасниками зустрічі. Виходячи з ресторану, я кинув погляд на стіл. Муха, сволота така, усе ще сиділа на моєму салаті, наче приклеєна.

Через півтори години я вже був удома, повечеряв і ліг спати. Вночі мені стало кепсько, та не просто кепсько, а зовсім зле. Я взагалі-то людина не схильна до харчових отруєнь. Довгі роки, проведені в мандрах, загартували мій організм; у їжі я досить невибагливий, і так по сьогодні. Їжа для мене не задоволення, як от для багатьох, а радше технологічний процес. Тому досі маю таку ж вагу, як і в двадцять два роки.

Забрали мене з дому «швидкою». Щось кололи, промивали, а мені все гірше й гірше. Лікар запитує:

— Ви консервів не їли?

— А що?

— Та схоже на отруєння ботуліновим токсином. Але тоді, даруйте, мені не зрозуміло, чому ви ще досі живий, — і лікар виразно так помовчав.

— Та ні, — кажу, — вдома була звичайнісінька вечеря, а вчора годині о шостій я скуштував одного салатика в ресторані, — і тут слабка підозра ворухнулася в мені. Згадався офіціант, який пропонував мені салат, ця дивна муха. Мені наче обмежували маневр, позбавляли права вибору за тим столом. Ось що непокоїло мене вчора.

Я попрохав, щоб до мене впустили начальника охорони, описав йому ситуацію і доручив з'їздити в ресторан, переговорити з офіціантом, який розносив салати.

А проте мені не кращало. Уже двоїлося в очах, ставало важко дихати, напосіла слабкість, тахікардія, запалилося всередині все, що може запалитися. І тут привезли якусь сиворотку. Її вкололи, і, на щастя, процес пішов у зворотному напрямку. Через три дні я був більш-менш у кондиції. Це було якраз на мій день народження — 54 роки. До мене

стали приходити з вітаннями, але зустрічати гостей я поки що міг лише лежачи на дивані.

Не так одразу все й миналося. Дещо зосталось як ускладнення. Внаслідок цього мені довелося перенести не дуже важку, але вкрай болісну операцію. Місяців зо два я їздив у машині лежачи — для цього опускали заднє сидіння; а підписував папери на роботі стоячи — спорудили спеціальну конторку (вона й досі у мене стоїть). Я склав легенду про те, як корисно працювати стоячи, і в мене навіть з'явилися послідовники.

Минуло півроку, доки я зміг відновити спортивну форму, а взимку нарешті поїхав з донькою кататися на лижах у Вербїю і залишив усі нещастя в минулому.

Тепер про іншу лінію подій. Повертається мій начальник охорони — не знайшов він того офіціанта. В ресторані сказали, що він того дня влаштувався до них на роботу вранці, пред'явивши рекомендаційного листа від керівника відомого клубу, документи обіцяв принести наступного дня, але більше не вийшов на роботу і розрахунку за відпрацьований день не отримав. А де ж той рекомендаційний лист? А ось він. Звертаємося до підписанта, а той уперше листа бачить.

З учасників фуршету більше ніхто не постраждав. Щоправда, в муках здох собака, який жив при ресторані і його годували недоїдками зі столів.

Стали ми обережно наводити довідки — жодних результатів. Пробував я одну з російських детективних агенцій найняти — не взялися без пояснення причин. Глухий кут!

Ну, гаразд, скінчилося все благополучно, і те добре! Час минав — потроху все це одійшло в історію. Уже й того російського банку не стало — упав у «боротьбі фатальній» на якогось із етапів вічної російської кризи капіталізму. Та й чи банк то був? Щодо цього також є серйозні сумніви. Справа, як кажуть слідчі, стала «висяком». Але ось що цікаво: у

молодості, коли я навчався в Одеському інституті зв'язку, у мене був період захоплення кібернетикою та теорією інформації. Тоді мене вразили деякі філософські висновки з цих, нових тоді, наук. Білий шум, тобто звичайний стаціонарний шум, спектральні складові якого рівномірно розподілені по всьому діапазону задіяних частот, містить інформацію про навколишній світ. Змайструйте правильний фільтр, і ви виділите те, що вам потрібно. Як просто і... як складно!

Так ось, років півтора тому заходить до мене один давній знайомий. Він уже багато років працює у Москві, робить непогану кар'єру в бізнесі. Поговорили про те, про се. Розказує гість таку байку. Сидить він з компанією в Сандунах, відзначають щось там. По сусідству також компанія гуляє. Слово по слову. Сусіди з розмови дізнаються, що мій приятель із Криму. Промайнуло в розмові й моє прізвище як досить відоме у Криму. Чолов'яги в тій компанії насторожуються. Один з них обережно запитує: «Він що, ще працює?» Аякже, і при повному здоров'ї! «Щасливчик! — чітко вимовляє той, що запитував. — Зустрінеш, привіт передавай».

— Отож — привіт вам, — закінчує мій знайомий, — лиш не знаю, від кого.

— І я не знаю, — кажу йому в тон, — але дізнатися хотілося б.

Ось відтоді я не вбиваю мух. Люди іноді далєбі гірші за них.

А контракт той, зрештою, з тріском пролетів, фінансування його не відкрили і ніякі угоди не допомогли. Даремно старалися, панове!

Але цілком можливо, що й це не останнє слово. «І сказав я в серці своїм: «праведного й нечестивого судитиме Бог; тому що час для усякої речі і суд над усяким ділом там»¹.

---

¹ Біблія, Екклезіаст 3:17.

КРАЩЕ — ВОРОГ ХОРОШОГО¹

Відчинивши задні дверцята, я сів у машину. «Додому, — сказав водієві. — У Крим». Вересень 2008-го; вчора, в суботу, я приїхав на сорокаріччя закінчення інституту зв'язку, а сьогодні — в неділю з деякою полегкістю повертаюсь. Не так уже й приємно бачити вікові зміни на раніше знайомих людях, предметах і подіях. До самого себе ставишся простіше, щодня бачиш у дзеркалі, коли голишся. Тому дрібних щоденних змін не помічаєш і звикаєш до них. Інша справа — на колишнього однокурсника подивитися через сорок років. Одразу якось і на себе приміряєш. «Ну ні, назад, назад, у щасливе незнання».

Машина рушила, і я глянув на годинник — друга дня. Якраз до восьмої вечора буду вдома. У цей момент мені раптом згадалося студентське життя і підвальчик на Великій Арнаутській, де я жив колись у далеких родичів. Де тепер увесь отой невлаштований бедлам, сусіди, друзі, місцеві подружки? «Почекай, — сказав я водієві, — проїдемо через Велику Арнаутську, потім уже додому».

Хвилин через десять ми були на місці. Машина зупинилась якраз навпроти будинку, де я квартирував у ті роки. «Слава Богу, — подумав я, — люди тепер тут у підвалах не живуть — в них, як правило, шинки облаштовані. От у цьому — аптека. Теж добре».

Я вийшов із машини й повільно попрямував своїм колишнім маршрутом, навпрошки — до інституту через старий район Одеси, де до революції і після неї жив

¹ *Le mieux est l'ennemi du bien (фр.)* – вперше ця думка зустрічається в коментарях М. Джіованні до «Декамерона» Бокаччо в 1574 році. Згодом висловлена В. Шекспіром у трагедії «Король Лір» і Вольтером у романі «Недоторка», якого зазвичай і вважають автором цього афоризму.

здебільшого єврейський пролетаріат. Будинки місцями залатали, та в цілому архітектура майже не змінилася. Подекуди перед зачиненими ворітьми на табуретках сиділи люди; хтось грав у доміно, хтось ліниво перемовлявся, обговорюючи останні новини.

Саме тут я розкручував колись свій маленький бізнес із репетиторством, що потім описав у оповіданні «Сорок літ по тому», отож пам'ятав майже кожен будинок, дворовий туалет, злих собак і, природно, однолітків. Саме їх я навчав «азів» шкільних наук (в основному, звичайно, математики), коли сам закінчував перший курс інституту й пам'ятав іще все те, чого навчила мене найкраща з учительок — моя мама. Втім я і зараз, здається, все пам'ятаю — значить, добре навчила.

Ось, наприклад, цей будинок. Тут жив кравецький підмайстер Сьома, з яким я півроку розв'язував задачі за 10-й клас вечірньої школи. У нього були великі плани — він хотів вступити до технікуму і згодом очолити кравецьке ательє. Саме йому я замовляв для себе модні широкі штани. Мій урок коштував один карбованець, а пошив штанів — п'ятнадцять, плюс вартість матерії. Внутрішньо я відчував, що рахунок не на мою користь, але Сьома не поступався. Щоправда, штани створював шикарні: зверху в обтяжку, донизу кльош — те, що треба на ті часи.

«А отримані від тебе знання потрібно ще перевірити на практиці», — зазвичай говорив він мені, коли я намагався поторгуватися. Сьома був з моєї точки зору абсолютно неосвічений, але вельми кмітливий. «Ось стану директором ательє, — мріяв він іноді вголос у моїй присутності, — гроші так і потечуть». Я ж, вирішивши в інтелігентному оточенні, часом намагався його переконати. «Щось дрібні цілі ти перед собою ставиш», — казав я йому. «Чому дрібні? — обурювався Сьома. — Це найкраще, що зараз можна не тільки

придумати, але й реалізувати». «Краще — ворог хорошого», — продовжував я з пафосом. Кмітливий Сьома довго з'ясовував, що я мав на увазі, а потім знову не погоджувався. «Якщо весь час вибирати краще, то якраз хороше й вийде, — говорив він. — А то чекай тут на це хороше, а життя йде, між іншим». Так і залишалися ми кожен при своїй думці.

Я підійшов ближче. Перед будинком стояв старий продавлений диван, на якому сиділи двоє літніх чоловіків і один розповідав іншому анекдот. «Розумієш, — говорив він, — от зустрічаються люди, випадково, на вулиці, й один каже: «Шановний, я знаю, у вас дівчина на виданні, так я маю шикарного внука — як пропозицію». «А хто він, окрім того, що ваш онук?» — цікавиться другий. «Він закінчив інститут, і зараз він дуже навіть інженер». «Ні, — відповідає дідусь нареченої, — нас це не влаштовує. Нам потрібен, як мінімум, м'ясник». «А що, — запитує перший, — вона у вас така гарна?»

«Старий анекдот, Семене Львовичу», — мляво відгукнувся його співрозмовник. — Іще тих часів». «Старий, як ми з тобою», — відповів Семен Львович.

Я підійшов іще ближче і придивився. Минуло понад сорок років, але це цілком міг бути той самий Сьома, щоправда, лисий, пузатий і зморшкуватий, але міг. «Вибачте мені, будь ласка, — звернувся я до нього. — Тут у 1963 році жив Семен, кравець, штани шив на замовлення?» — «Не штани, а *бруки*, — виправив мене Семен Львович. — Штани я пізніше шив, коли брат із Америки набори на «техаси» почав надсилати». — «Вибачте, — не втримався я, — а чим, власне, бруки від штанів відрізняються?» «Стрілками», — відповів мені Сьома, так, так, — той самий Сьома: «Стрілками». Кажучи «стрілки», він чомусь робив наголос при цьому на останньому складі.

«А ти, Борю, все математику викладаєш, чи так зайшов? — несподівано звернувся він до мене. — Та не соромся, сідай». І він відсунувся, звільняючи мені місце навпроти дірки в сидінні, з якої загрозовито стирчала сталева диванна пружина.

Семен Львович був у бруднуватих полотняних штанах, вицвілій сорочці з короткими рукавами й у капцях на босу ногу. «Бідний старий, — подумав я. — Напевно, пенсіонер. Продовжувати розмову — тільки настрої псувати». Але цікавість перемогла, і я сів поруч із ними. «Що, Сьома, мене ще можна впізнати?» — запитав я його. «Та ти майже не змінився, — оптимістично відповідав Сьома. — Ось тільки зачіска — тю-тю. Але ти і в 63-му коротко стригся». Це було правдою. Довгі зачіски прийшли пізніше. А зараз, знаєте, знову коротка, але вже вимушено. «Сьома, — запитав я, — чим ти займаєшся? Штани вже не шиєш?» — «Не, — відповідав Сьома. — Цим тепер мій молодший онук керує. На *мойой* фабриці — шиє все що завгодно, будь-яку марку і на кожен смак — за два кроки не відрізниш». — «На твоїй? — запитав я. — Ти що, там працював?» — «У мене в бізнесі зазвичай багато народу працює, — відповідав Сьома. — Сам не справляюсь». — «А що, у тебе великий бізнес?» — запитав я, насилу усвідомлюючи комізм ситуації. «Не рахував, — відповів Сьома, — але родичів, *шоби їм* керувати, вже не вистачає».

«А де продаєте? — поцікавився я. — На ринку?» — «Та ні, — відізвався Сьома. — В магазинах. Один якраз *супротив* того місця, де ти мешкав, — на розі. Ще сім по місту. Там у мене племінниця Ріва на сторожі». — «У тебе вісім магазинів?» — здивувався я. «Так, а ще п'ять в інших містах. Сякий-такий прибуток приносять. — Подумав і зазначив: — Могли б і більше, та все руки не доходять».

«Так ти всі ці роки свою торговельну мережу створював?» — поцікавився я. «Та ні, — відповідав Сьома. — Я

десять років як з Америки повернувся, а поїхав у 78-му». — «Що, скучив?» — запитав я його. «Та не сильно, припекло просто». — «Як припекло?» — не зрозумів я. «Держава припекла, — знехотя відповідав Сьома. — Гірше за радянську, дістає і дістає. Потім іще китайці ці...» — «Які китайці? — зовсім заплутався я. — І чого це тебе американська держава діставала, на біса ти їй здався? У вас що, справи йшли так добре?»

«Не, — відповідав Сьома. — Спочатку не дуже. Місце нове, мови не знаєш, пошив штанів нікому *не канав* — їх там і так... одним місцем їж. Але через кілька років ми зістикувалися й організували міжнародну торгівлю». — «Хто це „ми“?» — «Ну, там, Льоша, Мойша, Коля, Яня — декого ти, напевно, пам'ятаєш. Справа в тім, що китайці продавали в Америці «шмотки» дешево, отож ми вирішили зробити ще дешевше». — «Як? — здивувався я. — Ви що зуміли стати конкурентнішими від китайців? По-моєму, раніше це нікому не вдавалося».

«Розумієш, — докладно пояснював Сьома, — ми туди «ганчір'я» завозили з Середньої Азії — в Ташкенті у наших євреїв-цеховиків надійні зв'язки були ще з радянських часів... Так там іще дешевше, ніж у Китаї. А лейбли пришивали ті самі, що й китайці». — «Тобто китайські?» — поцікавився я. «Та ні, всякі. Дольче-Габана, Армані, Версаче та інші, але ті самі, що й китайці. Щоб не «світитись» особливо. Оборот був такий, що мені вже «бабла»¹ бракувало, аби «протекшн» на митницях організувати. А всі «стрілки» на китайців переводили. У них проблеми. На них і «пред'яви»², у них і неприємності. Словом, коли вони цю справу розкопали, то й у нас серйозні проблеми виникли. Тут іще поліція...»

¹ Грошей.

² Претензії.

«Що, і «протекшн» не допоміг?» — запитав я. «Ніяких грошей не вистачить, щоб в Америці надійний «дах» організувати. Та й у китайців свій «протекшн» мався, і в поліції теж», — похмуро зазначив Сьома.

«А, так ви податки не платили?» — здогадався я. «Які до бісової матері податки, — відповів мені Сьома. — Звідки гешефт¹, якщо податки платити. Отож, довелось повертатися й звідси все забезпечувати». — «А бізнес що — згорнули?» — «Чому згорнули, працює. В мене термінал у порту — там старший онук керує».

«Сьома, — сказав я йому, — щось я не зрозумів. Якщо ти й є те саме, що про себе розповів, то як сприймати тебе: в капцях, без машини, без охорони?»

«Чому без охорони? — здивувався Сьома. — Я їх, живоїдів, поки що поставив моїм морозивом торгувати. Нехай хоча б щось корисне зроблять». І він кивнув на рундук навпроти, в якому жваво торгували фасованим морозивом кілька підозрілих плечистих типів, що зрідка пильно поглядали на нас. «Морозиво теж твоє?» — поцікавився я. «Ну так, — відповідав Сьома. — У мене лінія на холодокомбінаті». — «Напевно, середній онук?» — ввічливо підказав я. «Чому онук? Онучка, — уточнив Сьома. — Красуня і не заміжня ще. До речі, у тебе нікого на прикметі немає?» — «М'ясника?» — спробував уточнити я. «Собі візьмеш м'ясника, — парирував Сьома. — Лойер мені потрібен, юрист. З освітою і досвідом роботи». — «Так ти відділу кадрів доручи», — з'єхидничав я. «А що, ідея, — Сьома подивився на мене з цікавістю: — Пивка хочеш?»

Він глянув на свого супутника, який увесь цей час безмовно просидів поруч із нами: «Льово, візьми з холодильничка». Той мовчки піднявся і зник у дворі за зачиненими

¹ Прибуток, користь.

ворітьми. «Ти що, все ще тут живеш?» — «Та ні, в мене там машина, а Льова — це її водій», — пояснив Сьома.

Повернувся Льова з двома запітнілими пляшечками пива, залишивши за собою відчинену хвіртку, в яку стало видно великий чорний рейнджровер, що займав півдвору.

«Привіт, Сьомо», — сказав в цей момент високий огрядний чоловік з сіточкою, що проходив повз нас. «Мойша, — кивнув мені Сьома. — Пам'ятаєш його? Він на більярді в «Тополі» кулі катав». Я справді пам'ятав Мойшу — Мішу, як ми його тоді називали. Більярдист, красень, високий, стрункий, чорнявий. Він грав на піаніно, користувався неймовірним успіхом у жіночої статі і при цьому ніколи й ніде не вчився.

«Зі мною з Америки повернувся, — пояснив Сьома. — А що робить час з людьми?.. Теж у ділі, разом із дітьми й онуками».

«Сьомо, — сказав я, потягуючи пиво. — А що ти тут на дивані робиш?» — «Так я сюди часто по неділях приїжджаю», — констатував він. — Людей послухати, новини дізнатись. Виріс я тут, якщо пам'ятаєш. До речі, а чим ти займаєшся? Викладаєш?» — «Ні, Сьомо, у банку працюю, — відповідав я. — Хоча іноді трохи й викладаю». — «От і я, — мовив Сьома. — Іноді ще трохи шию. До речі, щодо банку. Є тут у мене доляшка в одному...»

«Досить, Сьомо, — сказав я. — Мені вже не треба нічого пояснювати. Напевно, ти отримав усе, що хотів». — «До речі, Борю, — раптом перебив мене Сьома, — он, бачиш, Мойшу біля воріт Лора чекає, жінка його. Пригадую, ти за нею упадав. Так тобі вона не «дала», а от Мойші... Таж років сорок пройшло».

Я пам'ятав тоненьку дівчину Лору, дочку шевця Мотла і Клари, першої скандалістки на вулиці. Як пошепки розповідали мені старенькі, в яких я квартирував, її батьки

познайомились у засланні, яке відбували після чергової відсидки. Познайомилися, зійшлися і «зав'язали». Але Лора була пристойною дівчиною — швачкою, і теж брала у мене уроки. Вона мені справді подобалась, і був навіть момент, коли я спробував наполягати, але отримав, як казали тоді на нашій вулиці, повний «відлуп». «Я порядна дівчина, — сказала мені Лора, — і «дам» тільки чоловіку. А який із тебе чоловік? Тобі ще вчитися п'ять років. І взагалі...»

Така позиція викликала повагу, і я з нею навіть трохи подружився. Коли вона вперше виходила заміж за солідного торговельного працівника — гуляв на весіллі, яке за традицією було влаштовано просто у дворі.

Я здивувався: відтоді, як я бачив Лору востаннє, вона дала кілограмів сорок і стала дуже схожа на свою матусю, якою я її запам'ятав крізь низку років.

«Сьомо, — спитав я, — Мойша — у неї це другий шлюб?» — «Не, — відповідав Сьома. — Посередині був ще я, але ненадовго...» Він промовчав. Замок і я. «Скільки доль, — подумав, — скільки різних доль». Раніше мені здавалося, що тихе одеське, майже містечкове життя — це болото, в якому можна загрузнути й поховати там усі свої плани і мрії. В минулому я намагався звільнитися від традиційних стереотипів, знайти свободу, реалізувати себе повною мірою. Але час минув, і все виявилось не зовсім так, точніше — зовсім не так. Напевно, якщо ти дуже хочеш, то реалізуватися можна скрізь і завжди, і обстановка, оточення грають тут не найголовнішу роль.

«Слухай, Сьомо, — знову звернувся я до співрозмовника. — Пам'ятаєш наші суперечки про те, що «Краще — ворог хорошого?» — «З усього кращого ніколи не вийде поганого», — філософськи промовив Сьома. «Ну що ж — бувай, — сказав я. — Напевно, ми більше не побачимось». — «Бувай, — відізвався Сьома. — Приємно було поговорити з

розумною людиною. Як казав мій покійний татусь: «Будь-яку справу від «траху» до похорону треба завершувати своєчасно, а то гешефту не чекай».

«Ти просто поема, Сьома», — сказав я. «Буває, — відповів Сьома. — Буває... іноді».

«До речі, — поцікавився я, — а що з навчанням? Чи ж не даремно я тебе готував? Технікум як?» — «Ні, — відповів Сьома. — Не встиг». І продовжив майже цитатою з відомого одеського анекдоту: «А то б і досі директором ательє працював, де Лорка швачкою гарувала. Напевно, й досі були б разом».

«То ти і без технікуму?!» — вигукнув я. «Так, — відповів Сьома. — Без технікуму дослужився». Трохи помовчав і додав: «За «бабки», треба визнати».

Ми сердечно попрощалися, і я поїхав. Була вже четверта пополудні, до дому залишалося шість годин ходу.

«Ось тобі й Сьома, — промайнула думка. — А я ж його пожаліти збирався. Ну, пролетів, так пролетів. Теж мені фізіономіст».

Виявляється минуле не зникло зовсім. Воно продовжує жити в сьогодні. І в цей момент пригадався вірш Андрія Дементьєва:

Никогда ни о чем не жалеете вдогонку!
Если все, что случилось, нельзя изменить,
Как записку из прошлого, грусть свою скомкав,
С этим прошлым порвите непрочную нить.

«Дуже підходить під ситуацію, — подумав я. — Але чи ж справді краще — ворог хорошого?»

І, не знайшовши готового рецепту, про себе вирішив: «Нехай кожен відповідь на це питання сам».

ЖІНКА ЯК НАЙНЕБЕЗПЕЧНІША ІГРАШКА

Схил, щедро приголублений сонцем, лишився позаду. Я розвернувся перед нижньою станцією підйомника, зупинився і вивільнив ноги від лиж. Велетенська гора здіймалася наді мною. Прекрасна траса, майже півгодини безперервного спуску, подумав я. Нагорі, на плато Монте-Роза, було дуже холодно, дув різкий пронизливий вітер, а тут геть тепло — південний схил. А що вже автівок італійці натулили — не протиснешся. Ось на швейцарському боці, в Зерматті, так узагалі двигуни на пальному заборонені — всі на електромобілях пересуваються. Там і сніг чистий. А тут ніби чорним притрушений. Утім це лише в селищі, у горах він усе одно розчудесний. Туди автомобільні гази не долітають...

Так думалось мені, доки я йшов до лижного сховища. Мав спуститися на добру сотню ковзких сходинок у не менш ковзких гірськолижних черевиках, та ще й тримаючи лижви на плечі. Через те про всяк випадок страхувався лижними палицями у другій руці.

На лижвах мені було простіше, там я у своїй стихії вже майже чотири десяткі літ, а тут тільки дивись, аби не гепнутись. Але ось небезпечний спуск подолано, я штовхнув двері, стулки яких відчинялись на обидва боки, й увійшов у велике гамірливе приміщення. Всередині було чоловік із двадцять, і в прокуреному повітрі гойдалося голосне й гулке відлуння. Курили дві жінки середнього віку, які приймали й видавали лижне причандалля. Галасливі такі італійки, селючки без макіяжу й зачісок.

«Bóris, — із наголосом на першому складі вигукнула одна з них. — And where is Markó?»¹. Тут наголос був уже на складі останньому. Знали вони потроху всі мови, крім нашої. Утім слова «добре», «дякую», «до побачення» й «горілка» вони теж розуміли.

Марко — це мій рідний брат. Ми з ним та з невеличким товариством гірськолижників прибули сюди, в Червінію, три дні тому. Гарне містечко, найвищий італійський лижний курорт. Міститься на висоті дві тисячі п'ятдесят метрів над рівнем моря, а найвища точка катання на плато Монте-Роза — на позначці три тисячі п'ятсот. Довкола чарівні гори: Монте-Роза, Брайгорн, Касторе й нарешті візитна картка Швейцарії — Маттергорн, і всі — понад чотири тисячі метрів.

Дістався на височінь — і катайся в будь-якій країні: хочеш — в Італії, хочеш — у Швейцарії. Дуже зручно. Власне, у швейцарському Зерматті, розташованому на протилежному боці високогірного плато Монте-Роза, я бував уже безліч разів. Тепер вирішив спробувати ще й з італійського боку.

Ми — гірськолижники досвідчені — катаємося швидко, часом надто швидко. Через те орендованій техніці довіри не ймемо і лижви у нас власні. А проте від готелю нашого до центрального підйомника було метрів триста. Усім відомо, що гірськолижний народ вельми ледачий, неспроста вони вгору на підйомниках «їздять». Так завжди казали альпіністи, коли я ще захоплювався цим «кінським» видом спорту. Потім уже так казали і гірськолижники, коли я з літими перейшов на спорт «ледачий».

Саме тому тягати на собі після снідання півтора десятка кілограмів (лижви, черевики, палиці) нам не хотілося, й

¹ А де Марко? (спотв. англ.).

ми розшукали біля підніжжя підйомника цю орендну халабуду. Місцеві життєрадісні тітоньки за помірковану платню зустріли нас як рідних. Ось і зараз вітають радісними вигуками.

«Marko will be later»¹, — відказав я їм. Брат із друзями засидівся нагорі в місцевому ресторанчику, а я поклав собі встигнути, доки не зачинився, у маленький магазин гірськолижного спорядження, де напередодні дещо для себе нагледів.

Віддавши аборигенам спорядження, я взув звичайні черевики і вийшов на «main street»², відчуваючи нетривку хвилю щастя у мить переходу від крайньої напруги до повного розслаблення. Власне, саме через це почуття люди й займаються альпінізмом, гірськими лижвами, скейтами, серфінгом та іншими небезпечними видами спорту. Це як у відомому анекдоті, коли йог поклав один із своїх «членів» на камінь і бив по ньому молотком. «А де ж кайф?» — поцікавився перехожий турист. «Кайф — коли не влучаєш».

Ось так і ми буваємо щасливі, коли молот долі пролітає повз нас. Не завжди так ведеться! До речі, ось уже цього року Марко, з його двадцятирічним досвідом катання на лижвах, таки ушкодив коліно, йдучи за мною на високій швидкості крутим засніженим схилом у французькому Аворіазі. На жаль, буває...

«Борис?..» — хтось торкнувся ззаду до мого рукава. Я озирнувся: «Сашко, це ти?!» Переді мною стояв Олександр, мій давній знайомий, нині заступник голови одного з українських банків. Ми не зустрічалися десь років із десять. А колись, іще за часів радянських і пізніше, бачилися щороку, з'їжджаючись для розваг на Кавказ та в інші «приємні» місця.

¹ Марко буде пізніше (спотв. англ.).

² Головна вулиця (англ.).

Ми тепло привітались і рушили далі, ділячись враженнями. Зайшли у згадуваний магазинчик, знову рушили. Нарешті мали десь перепочити. Що роблять чоловіки, коли зустрічаються після тривалої перерви? Правильно, вони прагнуть це діло «обмити». Отож і ми влаштувалися на веранді одного з місцевих «веселих» закладів, замовили віскі, каву й по салату. Випили, далі замовили ще, потім іще...

— Скільки ж це ми не бачилися? — спитав я.

— Та років із десять, як не більше, — відгукнувся Сашко й задумався. І раптом сказав: — Знаєш, я навіть оцінити не берусь, якими були ці роки. Звісно, матеріальних можливостей у мене стало більше. Але в плані моральному я, можливо, і втратив. Раніше як було? Ми жили відповідно до своїх бажань. А що повне справдження їх видавалося малоімовірним, то завжди лишалося місце для мрій. Та й бажання були простіші.

— А зараз ти живеш не відповідно до бажань? — поцікавився я.

— Де там! Я тепер узагалі не маю осмислених бажань! Час усе перекинув шкереберть. Якби не нові можливості, я, либонь, зберіг би першу сім'ю. Дочки вже дорослі, бачимося рідко, ображаються, мабуть. Дітей від наступних жінок у мене нема і навряд чи будуть.

— Яких наступних? — здивувався я. — Пригадую, ти й «паралельних» мав доволі ще в ті часи.

— Те не рахується, — відмахнувся Сашко. — То було дитинство, а в дитинстві дозволено пустувати. Нині зовсім інше: я частіше можу досягти бажаного від жінки, яка мені сподобалась. Тільки ось я тут наче ні до чого. Не на мене вони звертають увагу, не мої особисті риси їх приваблюють. Бізнес...

— Ну ти й сказав! — аж підскочив я. — Раніше тобі скільки було? А тепер? Та й мені, власне, стільки ж. Ось і

користуєшся своїми напрацьованими «конкурентними перевагами».

— Раніше? — зітхнув Сашко. — Раніше я головним інженером на заводі трудився. Одружився ще в інституті й тривалий час поводився дуже пристойно. Робота, спорт, сім'я. Пам'ятаєш, ми разом через перевал Бечо ходили, понад три тисячі триста метрів...

— Як не пам'ятати, — відгукнувся я. — А нині, ось тут, щодня на три з половиною тисячі підіймаємося. Щоправда, не самі — нас підіймають.

— Отож-бо, — тихо буркнув мій співрозмовник і заговорив далі. — Так воно все і йшло. Мабуть, став би з часом директором, на пенсію вийшов би, обріс юрбою вдячних дітей і онуків. Аж раптом, року десь так дев'яносто другого, з'явилась у нашому заводоуправлінні одна дівчина, молодий фахівець. Щоправда, заміжня, вже й дитина була. Але чутки ходили — мала проблеми з чоловіком. Мені вже сорок два, а проте ще орел! Носила вона дуже короткі спіднички, то коли заходила до мене в кабінет з паперами всякими, спідничка в неї була вище від столу. Хоча з виду — цілковита невинність. А тут у мене відрядження до Москви, у міністерство. Побув я там кілька днів, надходить п'ятниця, але виїхати додому не випадає — ще не всі питання утрясли. Потрібні ще якісь там папери, і все із службової сфери нашого молодого фахівця. Телефоную на завод, доповідаю, директор і каже: «Ось я тобі для оперативності Таню пришлю з матеріалами. Вона там на місці усе й пояснить». Присилай, кажу, а собі думаю: «Це вона в неділю приїде, у понеділок якраз і підемо в міністерство». Коли ж ні — надвечір уже й прилетіла. «Заходь», — кажу. Зайшла вона до мене в номер. Я глянув на неї — стоїть, очі підвести боїться.

Раптом якимось так нетерпляче стегном ворухнула. Мене аж прихопило. Підійшов до неї, і як учепились ми одне

в одного, то я тільки години через півтори опам'ятався. Потім знову, потім іще, а їй хоч би що. Сміється, фантазує. А попереду ж іще субота й неділя... Згадаю — навіть зараз проймає!

— І що ж, — спитав я, — на тому й скінчилося?

— Де там! Зажили ми по-новому. У неї ж теж сім'я: чоловік, дитина. Але смілива була і... допитлива. Зустрічалися то в готелі, то в машині, то у друзів, то на природі. З чоловіком у неї геть не пішло на лад, і він кудись виїхав. Мав якісь підозри, перед від'їздом хотів зустрітися зі мною, однак, слава Богу, не склалося. Почав я регулярно до неї на квартиру навідуватись, але ночувати приходив додому. Немовби на роботі затримувався. Але й у мене сімейні справи ускладнилися. Сам розумієш... Років за два такі стосунки обернулись остаточним розривом, однак це інша тема... А тут Союз почав сипатися. На заводі ставало все гірше й гірше, і я подався у самостійне плавання. Спершу організував щось на зразок міні-заводу: усе ж таки мав якийсь досвід і знання. Крутився, вертівся і викрутив первісний капітал. Потім, ти ж знаєш, увійшов акціонером у новостворюваний комерційний банк, у якому працюю й досі... Вона теж пішла з заводу. Магазинчик узяла в оренду, почала всілякими лахами торгувати. Наші стосунки не припинились, хіба лиш вийшли на інший рівень. Я їй часом гроші підкидав, інколи брав участь у її комерційних справах, бувало й від бандитів прикривав. Одне слово, був наче старшим товаришем, опікуном.

— А це?.. — спитав я.

— Ти про секс? Залишився секс — раз на тиждень. Я на ту пору знов одружився. Адже і вдома треба.

— Що, знову?! — здивувався я і пригадав. — Це як у Булгакова: «Его превосходительство любил домашних птиц...»

— Так, так, — закивав Сашко й підтримав мою гру: — «И брал под покровительство хорошеньких девиц». Якийсь час усе так і тривало, утряслось і владналося. Ну, начебто дві дружини, як у порядного мусульманина.

Розмова переставала бути томною, і я знову замовив віскі. Сказане належало осмислити. Сашко тим часом розповідав далі:

— Почала мене марудити одна думка. Якщо у мене дві дружини, то чи можу я зраджувати їх обох? А тут саме і обставини склалися сприятливі. Надійшла цікава пропозиція щодо придбання цінних паперів низки підприємств. Ініціатором виступило одне агентство, проте грошей їм бракувало, і вони звернулися до мене. Керувала там така собі ділова жінка років під сорок, в окулярах, кандидат наук, строге вбрання й таке інше. Одначе придивився — все на місці. До таких жінок у мене завжди був особливий інтерес. Почав підкочуватися з одного, з другого боку — наче не розуміє. Запросив до себе в офіс у вихідний — приїхала. Тут я вже взявся до діла обома руками. Незворушно трималася до останнього. Зате потім!.. Думаю, вона всіх моїх жінок перевершила. Але вперлася, що все має бути серйозно. Ні, одружуватися не обов'язково, просто поведь себе як належить: приходь за графіком, принось подарунки, говори про кохання... Та й у бізнесі довелося добряче підтримати. Розумієш, уже три дружини. Колись мені таке й не снилося. Мимоволі довелося графік скласти, найняти лікаря, щоб не надірватися, вітаміни ковтати.

— Біденький... — вдавано поспівчував я. — І як же ти встигав? Це ж іще й просто жити треба!

— Отож, і я собі те саме казав. Але до певного часу якось воно трималося. А тут криза вдарила. Усе посипалося, все обвалилося, гривня знецінилася, грошей не

стало. Таня опинилася на міліні й лишилася всім винна. Могли й застрелити. Борги набігли солідні, і я задумався. Катя — це моя друга — збанкрутувала. Цінні папери стали нікому не потрібними, бо втратили будь-яку цінність. Сума боргу й у неї була така велика, що я одразу збагнув: справа безнадійна. А тут іще законна дружина заявила, що йде до другого й подає на розлучення. Одне слово, наш «тріумвірат» розсипався. Тетянині кредитори, знаючи про наші стосунки, перекинулись на мене. Однак тільки-но я вийшов на якийсь варіант і допоміг їй матеріально, як Таня зникла, прихопивши гроші, але не розраховувшись із кредиторами. Почав я докопуватися — виявилось, приїхав її перший чоловік, і вони відчалили «у блакитну далечінь». Досі про них жодної звістки. Раптом помічаю: Катя «поправляється». Кажу: «Це що, моя дитина?» — «Не твоя, а моя, — відказує. — У мене, до речі, законний чоловік є. Ми не розлучені. Хоча, коли твоя ласка, грішми можеш допомогти». І дружина в ту ж дуду, але по своєму: «Спільне проживання, спільне майно...». Через кілька місяців я вирвався з цього становища голий-голісінкий, зате без жодних зобов'язань. Роззирнувся довкола й вирішив у монахи постригтися. Років з п'ять працював як проклятий. Дещо відновив, дещо створив з нуля. Зараз уже терпіти можна, зашпори відійшли.

— Ти тут сам? — поцікавився я.

— Сам, сам, — закивав Сашко. — Хоча... учора познайомився з однією.

— Не побивайся, — утішив я його, — кохання тебе ще знайде. Негативний досвід — не причина для песимізму. Та й сам ти багато в чому винен.

— Хто б іще казав! — огризнувся Сашко. — На себе поглянь! — І додав уже тихіше: — Не знаю... мабуть, на кохання я вже не здатний. Мені якби щось простіше. А

кохання — нема його більше, втекло поміж пальцями, не зміг утримати.

Уже стемніло й стало холодно навіть у теплому гірськолижному костюмі.

— Мушу йти, Сашко, — сказав я. — Заходь до нас, домоворимо. А щодо кохання, то пригадав я вірш одного поета. Ось послухай: «Коли любов навик відходить, будь на прощання добрим з нею. Від дня минулого ти вільний, та не від пам'яті своєї».

Дорогою я думав: «Добре, що він висповідався. Тепер йому буде легше. А так, хто з нас безгрішний, нехай першим кине в нього камінь».

Ось і мій готель — невелика триповерхова будівля з фронтоном на головну вулицю. Власник — відомий у минулому альпініст, учасник першої італійської експедиції на другу за висотою вершину світу К2. Нині — старенький дідусь, який частенько марнує час унизу в барі. Керують готелем його сестри, дві так само в чималих літах жінки в чорних шатах. Їм допомагають двоє дівчат із Західної України, працюють тут за контрактом. Дуже веселі й привітні. Одна з них доволі приваблива. Сьогодні її чергування, здається, закінчується, і вона причепурилася, нафарбувалася. Збирається кудись. Я затримався в барі, замовив каву.

— Що, скоро йдеш? — спитав у неї.

— Так, через годину мене змінить напарниця і наступна ніч у мене вільна.

— Відпочинеш? — поцікавився я.

— Відпочинеш тут! — бідово відповіла дівчина. — Хлопець у мене тут, італієць. Той не дасть відпочити. Я ж четвертий рік уже працюю в Червінії. До родини вертаюся лиш на літо.

— А родина велика?

— Звичайна: чоловік, двоє дітей.

— А... — розтулив я і одразу ж стулив рота: щось мені сьогодні самі «багатоверстатники» трапляються.

Але вона мене зрозуміла.

— Так це ж... чоловік там, либонь, теж не нудьгує. Ми на будинок збираємо. Ще років зо два — і збудуємо. Та й дітям треба дати освіту.

— А з дітьми хто?

— Бабця, хто ж іще. На мій заробіток, вважайте, вся родина існує. Коли б ревнував, то сам працював би, а не жінку відправляв на заробітки.

Я поглянув на неї з мимовільною повагою. Тут, бачте, аналогічний випадок, лише, як би це правильно сказати, навпаки.

— Не ображайся, що челяюся з розпитуваннями. Це, звісно, твоя особиста справа і твій тягар... — І все ж не втримався, спитав: — А італієць — він що, для душі?

Вона подивилась на мене як на божевільного.

— Чоловік для душі, — сухо відповіла. — Інакше й заміж не виходила б.

Ось так, тут був інший варіант. Життя, як бачимо, багатогранне.

Задзеленчав дзвіночок біля вхідних дверей, і в бар упхалося все наше товариство. Вони вже погуляли, погуділи, однак прагнули продовження. Ми повсідалися біля каміна. Вечір минув у дружній пиятиці. Випливла тема «мисливських» оповідок про сьогоднішнє катання. Когось потягло на подвиги, проте все скінчилося благополучно — дружно подалися спати. Завтра на нас чекав новий день.

Перед сном я вийшов з готелю й подивився вгору. Сяв місяць уповні. У сліпучо чорному небі палахкотіли колючим вогнем велетенські зорі. У горах дуже красиве небо. Коли вночі дивишся на нього, усвідомлюєш, що не тільки ти вдивляєшся в безодню, а й безодня вдивляється в тебе.

Проблеми жінок, чоловіків, непростих стосунків між ними маліють перед могуттю природи.

Знаєте, що сказав на цей предмет великий німецький філософ Фрідріх Ніцше? «Двох речей прагне справжній чоловік: небезпек та ігрищ. Саме через те йому потрібна жінка — як найнебезпечніша іграшка».

Добре сказав, хіба ж ні? Ну, хто тут справжній чоловік?..

РОБИ, ЩО МУСИШ...¹

Весна того року була рання. «Махну-но я з сім'єю на море, тим більше завтра субота!» — подумав я, мрійно задивившись у вікно.

Так, весна 1992 року. І попереду — спекотне, в усіх розуміннях, літо.

Я вже півроку у бізнесі: роботи багато, але перспективи поки що вкрай туманні, а доходи незначні. Що вдієш, — перехідний період у житті, як моєму, так і всієї країни. Здається, аналогічну анархію 75 років тому Костянтин Паустовський назвав «Час великих сподівань».

Я теж тоді — у вже далекому 1992 році — чекав багато чого. Щось здійснилося, щось — ні, а дещо взагалі пішло зовсім в іншому напрямі. Якщо подумати, з чого складається генеральна лінія нашого життя? Напевно, в основному з безлічі маленьких подій, що відбуваються щодня і щогодини з нами, не з нами й навколо нас. Постійно в цьому пере-свідчуюся, кажу про це й пишу. Ось і тепер...

Вирішено — зроблено, і наступного ранку ми виїхали в Алушту на пляж. Я сидів за кермом своєї «шестірки», сонце сяяло, життя здавалося прекрасним.

У районі Ангарського перевалу дорогу нам щільно перегородила важко навантажена й дуже довга хура. Йшла вона повільно і пихкала димом... Помарудившись деякий час, я не витримав, газонув і обігнав її через «суцільну». І треба ж, просто наскочив на патруль ДАІ, що причаївся за деревом у засідці.

— Документи, — похмуро прорік немолодий старший лейтенант. — Штрафик з вас належить.

---

¹ Роби, що мусиш, і будь що буде — старовинний рицарський девіз, що іноді приписується Марку Аврелію, Льву Толстому та іншим відомим історичним персонажам.

Тут я його і впізнав, з цього слівця впізнав. Шістнадцять років тому — в 1976 році ми вже зустрічалися. Я про це навіть в одному оповіданні раніше писав¹. Як скло в телефонну будку вставляв, яке років за п'ять до цього сам і висадив під час побутового конфлікту.

Тільки старший лейтенант тоді старшим сержантом був, хоча вже дуже немолодим здався. Правда, мені самому в той час ще й тридцяти не було.

Він з напарником вулицею патрулював, а тут така ініціатива з мого боку. Поцікавився старший сержант причинами дивної поведінки — адже не суботник усе-таки. Ось поламати, зіпсувати — так легко й просто, з великим ентузіазмом. Настільки це прищепилося, що заважало виконанню планів «партії і уряду». Не встигнуть бюст чергового «піонера-героя» встановити або там «жінку з веслом», як ніс і вуха відіб'ють і непристойне слово напишуть. Не приставиш же охорону до кожної «малої скульптурної форми».

Навіть учені праці на цю тему стали з'являтися. Яюсь читав одну таку. Там автор — кандидат наук — цілком серйозно стверджував, що новій спільноті людей — радянському народу — властиві такі особливі якості, як колективізм і справедливість. Тому громадськості підсвідомо не подобаються будь-які відхилення від загальноприйнятого. Значить, коли щось особливо виділяється: ну там бюст, статуя або, приміром, «вузькі штани», то треба подерти, поламати, знівечити й відповідно привести до середнього «соціалістичного» стандарту.

І далі автор пропонував зовсім несподіване вирішення проблеми. «Наш народ не лише принциповий, — писав він, — а й добрий, і навіть жалісливий. Тому слід зробити так, щоб це почуття виникло першим, стало домінуючим».

---

¹ «Хрест Вікторії».

І з цією метою вчений радив псувати міську скульптуру і фасади громадських будівель з самого початку, під час їхнього виробництва й установки. Для прикладу, ніс статуї самі відбийте; її всі «пожаліють» і більше не чіпатимуть. Фасад пофарбуйте нерівно, з патьоками; на ньому і непристойних слів писати ніхто не захоче.

Втім повернуся до телефонної будки. Вислухав мене сержант міліції і... оштрафував. («Штрафик з вас належить», — так він тоді теж сказав.) За хуліганство тобто, за вандалізм п'ятирічної давності. Згідно з принципами: «Ніхто не забутий і ніщо не забуте, а за порушення соціалістичної законності — покарання неминуче».

Подивувався я сержантській сумлінності, але хто ж міг знати, що штрафник той не останній.

Обстановка вдруге ускладнювалася тим, що незадовго до цього розмір дорожніх штрафів істотно збільшили, і передбачений платіж за моїх, тоді дуже незначних доходів, міг виявитися ну просто непідійомним.

— Товаришу сержант, ой пробачте, лейтенант, — почав я переговорну кампанію.

Він уважно подивився на мене — схоже, впізнав. «Хоча навряд — стільки років минуло. Проте я ж його впізнав», — подумалося мені.

— Здається, тут поблизу немає розбитих шибок? — раптом єхидно поцікавився старший лейтенант. — Куди ж це ви так квапитеся?

І... оштрафував, квитанцію виписав. Усе як належить, за всіма правилами, відповідно до службового обов'язку.

«Ось же стерво яке добросовісне», — сумно подумав я і рушив далі.

А десь через кілька кілометрів проїхав повз грандіозну аварію: хура, яка була перед нами, лежала на боку, підім'явши під себе червоний «жигуль». Ще дві машини

уткнулися в неї з різних боків і були добряче понівечені. Поруч метушилися ДАІ, «Швидка допомога», вантаж розсипався по дорозі. Хтось уже лежав, накритий з головою... «Не так уже погано, що я з цим штрафом загаювся, — промайнуло у свідомості в той момент. — А то, хто його знає...»

Минув рік, і я знову зустрів нашого старшого лейтенанта, але вже капітаном-відставником. На пенсію його відправили. У той час я керував одним з місцевих комерційних банків і особисто проводив бесіди з усіма кандидатами на роботу.

Його тепер я впізнав відразу, хоча без форми він був як голий.

— Що, на пенсії не сидиться? — запитав я.

— На пенсію не проживеш, — відповів колишній сержант. — У мене дочка ще вчиться. Я пізно сім'ю завів. Витрати великі, не вистачає.

— А що ж не продовжили службу? — поцікавився я.

— Не потрібен я тепер нікому, — невесело усміхнувся відставний капітан. — Тепер інші потрібні: хитрі, нахраписті. Я завжди за закон стояв, мзду не брав або майже не брав. Принаймні, совість за це не продавав, — він соромливо відвів очі.

— Добре, товаришу капітан, — сказав я, виразно згадавши його принциповість. — Працюйте.

І ми зайнялися кожен своєю справою: він охороняти, а я банком керувати.

Ось тоді я і дізнався, що звать його Іван Миколайович, 1936 року народження, освіта середня. Працював він без зауважень, був суворий і непідкупний, не змінився, загалом. Через деякий час я втратив його з ока, напевно він знайшов собі більш відповідне заняття.

А десь року 1997-го, коли я теж поміняв місце роботи, вранці секретар занесла мені конверт. «Особисто» — було написано на ньому. Зміст листа мене не дуже здивував,

хоча в ньому було попередження про підготовлювану щодо мене силову акцію з боку дуже вже «скривджених» позичальників, — не рідкість на ті часи. Лист був підписаний ініціалами І. М. Але хіба мало І. М. на світі? Я просто посилив заходи безпеки і з часом забув про це.

У 2002 році сталася наша остання зустріч. До мене записалася на прийом молода жінка.

— Я дочка Івана Миколайовича, — сказала вона. — Батько занедужав. Міг би ще пожити, але потрібна операція. Коштів нам не вистачає. Він каже, що колись працював у вас. Чи немає можливості допомогти?

Я промовчав, підбираючи слова для відповіді. Знаєте, в ті часи кожен другий просив у мене грошей. Вона подивилася трохи вбік, опустила очі й тихо сказала:

— Я медсестра, вмію робити масаж, будь-який. Я на все згодна.

Я мимоволі поглянув на неї. Міцна така дівчина, але по своєму гарненька. Мимовільний жаль промайнув десь глибоко всередині — ми все-таки самі про себе не все знаємо...

— Я, здається, не давав приводу... — почав я і зупинився. «Це ж вона через батька. На що не підеш заради життя близької людини».

— А де тепер Іван Миколайович? — після паузи поцікавився я. — Можу я його відвідати?

Наступного дня я заїхав до них додому і поговорив. Вони жили у великій нужді, усе старе, ветхе. На цвяху, вбитому в стінку з драними шпалерами, висів на плічках формений міліційний кітель з нагородами.

— У міліцію після семирічки пішов, — помітивши мій погляд, пояснив Іван Миколайович, що вже не вставав з ліжка. — Спочатку у постовій службі, потім у ДАІ. Скільки років, а нічого не нажив. Як захворів, так усе відразу й закінчилося.

— Іване Миколайовичу, це ви мені лист з ініціалами надіслали? — запитав я.

— Так. Я там на вахті працював. Почув випадково і подумав, що треба попередити. Сподіваюся, допомогло.

— Допомогло, — відповів я, попрощався і пішов.

Операцію Івану Миколайовичу зробили, і він прожив ще два роки.

Дочка покликала мене на похорон — було дев'ять чоловік. Лив сильний дощ, на кладовищі — непролазна грязюка. Горілку розлили просто там і, не чокаючись, випили.

— Прощавай, Іване Миколайовичу, нехай земля тобі буде пухом, — сказав старенький колишній товариш по службі й додав: — Усі там будемо.

Життя тривало. Дочка Івана Миколайовича закінчила технікум і за моєю рекомендацією деякий час пропрацювала в одному з комерційних банків. Потім вийшла заміж і звільнилася.

Кілька місяців тому я зустрів її на площі перед нашим банком біля фонтана, коли вертався увечері додому. Вона котила візочок з немовлям, поруч бігав і пустував хлопчик років семи.

— Іванку, — крикнула вона йому, — не тікай далеко, там машини! — І додала, звертаючись до мене: — Такий добросовісний хлопчик: по дому допомагає, перший клас з гарними оцінками закінчив. Весь у дідуся.

«Та вже, — подумав я, — сумлінність дідуся я, можна сказати, випробував на собі». А вголос сказав:

— Так і має бути. Ви розповідаєте йому про діда?

— Що особливо розповідати?! — знизала вона плечима. — Батько був простою людиною.

— Він був людина обов'язку, — відповів я. — А це дорогого варте.

«Як же так? — уже попрощавшись з нею, думав я. — Ось була людина, і немає людини. Що залишилося від неї?

Нічого, навіть менше, ніж нічого. Ні, — заперечив сам собі, — залишаються діти, залишаються онуки, залишається пам'ять. Людина не порошинка, не піщинка. Вона ланка нескінченного ланцюга. У цьому її обов'язок, її призначення, а значить, так і має бути».

Прийшовши додому, я взяв з полиці том віршів відомого російського поета, фронтовика і теж капітана Євгенія Михайловича Винокурова і перечитав відомі рядки:

Весною новая трава
Не знает ничего о прошлогодней.
Ей память для чего? Она жива, —
Ей хорошо без прошлого, свободней.

А мне-то как: забрел в дремучий лес
Воспоминаний и не выйду к свету...
Мир прошлого! Да он давно исчез!
Его давно на самом деле нету!

Был, да пропал, подобно миражу.
Прошло с тех пор уж лет пятнадцать этак...
А я брожу в густом лесу, брожу
С рубцами на лице от бьющих веток.

Він написав це в далекому 1959 році, але нічого відтоді не змінилося, нічогісінько...

БОРЯ І ЧАРІВНІ ДВЕРІ

Годинник пробив десяту ранку. Сьогодні субота, а отже, зараз приведуть онука. Йому незабаром шість і звать його, як мене — Боря, Борисик, Борис. Усього шість, а такий дорослий, що дивом дивуєшся. Та й запитання ставить дуже непрості. Кінець червня, досить спекотно, і на невеликому лужку із ставком і рибками, що прилягає до нашого будинку, життя у розповні. У тіні куців ховаються кіцьки, рибки живуть якимсь своїм неквапним життям. На великій сосні поряд з кованими під бронзу ґратами огорожі підвішена дерев'яна годівниця-хатка, і в ній білка діловито лузає насіння. Трава на лужку зелена-зеленісінька. Біля кам'яної огорожі із зворотного боку будинку — альпійська гірка, поросла польовими квітами.

До воріт підкотила машина й висадила худенького хлопчика. Це онук. Цього року йому до школи.

Під сосною в тіні дерева висить гамак-гойдалка. На металевій основі — яскравий матрац. Там я і сиджу, туди попрямував і Боря.

«Дідусю! — закричав він ще здалеку. — Пограймо у футбол».

Якийсь час ми захоплено ганяли м'яча по лужку, потім, набігавшись, сіли на гамак.

«Як справи, Борю? — запитую я. — Що сьогодні в житті було цікавого? Маленький хлопчик замислився і невпевнено відповів: «Не знаю. Ось удома поснідав, зараз з тобою граюся. Увечері Андрійко з батьками прийде в гості. — І несподівано запитує: — А як зробити, щоб було цікаво?» «Серйозне запитання, Борю, — збираюся я з думками. — А на серйозні запитання і відповідати треба серйозно. Ось слухай. Поки ти маленький, ти собі життя не вибираєш.

Що дісталось, те твоє. Ось через два місяці до школи підеш — посадять тебе за парту з тим, з ким учителька захоче. Але якщо ти ростимеш правильним хлопчиком, то з кожним роком ти все більше й більше будуватимеш навколишній світ під себе, спілкуватимешся з тими, з ким сам захочеш, створюватимеш свій власний світ».

«Чарівний?» — радісно вигукнув онук. «Так, — посміхнувся я. — В якійсь мірі і чарівний, тому що кожен хлопчик коли-небудь відкриває свої двері і опиняється у дивній країні. Цю країну він створює і наповнює дивовижним змістом самостійно. Там він знайде дівчинку, яка з часом стане його дружиною і подарує йому синів та дочок; там він вік звікує, там пройде життя його дітей і онуків, друзів і колег; там він зведе будинок і посадить сад. Країна ця буде настільки чарівною, наскільки він зуміє реалізувати свої найсміливіші мрії і наміри. Мине час, і він зрозуміє чи все зробив для цього. А його діти й онуки почнуть шукати свої двері, свою країну. Розповім тобі одну історію. Це було дуже давно — близько семисот років тому. В Англії в цей час правив король Іоанн Безземельний. Відомий він нащадкам в основному тим, що підписав Велику Хартію вільностей. Правда, зробив він це не з власної волі, а під тиском повсталих баронів і не збирався виконувати положення, що містяться в ній. Проте визнано, що всі Британські свободи і основи демократії вийшли саме з цього документу. Королем він вважався поганим і невдатливим. Адаже порівнювали Іоанна з попередником — його братом, славнозвісним Ричардом Левове Серце, одним з вождів Третього Хрестового походу. Похід цей був організований на заклик Римського папи Григорія. І очолювали його німецький імператор Фрідріх Барбаросса, король Франції Філіп Август і англійський король Ричард Левове Серце. У 1190 році війська вирушили в далеку дорогу. Безпосередньою причиною походу було

скрутне становище християн у Святій Землі, зокрема взяття Єрусалима мусульманським правителем Сирії і Єгипту Саладином. Фрідріх Барбаросса не дожив до безпосередніх боїв із мусульманами — потонув під час переправи через гірську річку. Зате справжній лицар Ричард був неперевершений. Він очолив військо, зайняв по дорозі острів Кіпр, де одружився з принцесою Беренгарією, узяв штурмом укріплену фортецю Акру, переміг мусульман у битві при Арсуфе і рушив на Єрусалим. Проте розбіжності в таборі хрестоносців, а також хвороби, епідемії настільки скоротили його армію, що він вимушений був повернутися до Європи, де його вже очікували давні соратники, що перетворилися на лихих ворогів.

Однак він залишився в очах сучасників прикладом справжнього лицаря, особисто керував бойовими діями у Франції, де й був убитий арбалетною стрілою під час облоги замку».

«Арбалет — це те, що висить у нас на стіні у більярдній?» — уточнив онук. «Еге ж. І, як бачиш, він у доброму стані, хоч зараз до діла».

Треба сказати, що колекціонування середньовічних холодної зброї і обладунків уже протягом багатьох років — одне з моїх улюблених занять у вільний від основної роботи час.

«З таким героєм, як Ричард Левове Серце, — провадив я далі, — важко було порівнятися. Хіба що досягти успіху в хитрості і віроломстві. Недаремно ж сучасники й нащадки завжди підозрювали, що смерть Ричарда була не випадковою і до цього цілком міг докласти руку молодший брат, котрий розраховував на корону. Поводився він так, що його цілком можна було звинуватити в найгіршому. Ось, скажімо, коли Ричард повертався з Хрестового походу сам, без супроводу, як мандрівний лицар, то принц Джон

(майбутній король Іоанн) змовився з австрійським герцогом Леопольдом, внаслідок чого король був заарештований і кинутий до в'язниці, де провів два роки. Відпустили його тільки за наполяганням Римського папи і за великий викуп. Так от, за правління Іоанна сталися такі події. На одному з лицарських турнірів, що проводилися у той час, був серйозно поранений знатний вельможа, наблизений короля. Рана запалилася, почалася гангрена, і лікарі сказали, що вони в цій ситуації безсилі. Хворий висповідувався у своїх гріхах і підготувався до смерті. Але він був єдиним спадкоємцем знатного роду, сам король був зобов'язаний йому військовою підтримкою в численних феодалних смутах того часу. Тому його все-таки намагалися врятувати. Якраз у цей час в Англії у родичів гостювала відома цілителька Міріам — учениця знаменитого лікаря і філософа Моше бен Маймона чи Маймоніда, як його називали в Європі. Євреї ж його найчастіше називають Рамбамом. Міріам була молодою, вродливою, але вже мала великий досвід лікування в Єгипті та Андалузії. Покликали її, і вона взялася за лікування. Це був сміливий вчинок. Якби знатний хворий помер, то з нею просто розправилися б. Такі були жорстокі звичаї того часу. Проте й успіх нічим добрим не скінчився. Вельможа одужав, а католицькі ченці-домініканці саме на цій підставі звинуватили її в чаклунстві. Міріам засудили до спалювання на вогнищі. Сім'я вельможі не заступалася, не заступився і король. Але страта все-таки не відбулася. Напередодні вночі Міріам була викрадена молодим лицарем із почту короля, який був приставлений до неї під час лікування і покохав її. Вони, мабуть, втекли з країни. І сподіваюся, прожили щасливе й довге життя в любові і злагоді. Відлуння цих подій — у сюжеті відомого твору Вальтера Скотта «Айвенго». Як бачиш, Борюсю, і в ті жорстокі часи в житті справжніх чоловіків було місце любові й

благородству. Кожен з них міг знайти свої двері в чарівну країну. Треба було тільки мати бажання, мужність і не відступати перед небезпеками на такому шляху».

«Звідки ти це знаєш, дідусю? — запитав онук. — Ти щось читав про це?» «Як тобі сказати, Борюсю. І читав теж. А ще наші предки теж з Андалузії. Децю дійшло до мене в усному переказі, щось у письмовому, а головне всередині нас — у генетичній родовій пам'яті».

Ми помовчали, обмірковуючи сказане.

«Дідусю, — знову запитав онук. — А діти у них були?» «Напевно, були, Борисику. Один з них, судячи з усього, і розповів про це нащадкам. Так і стала відома нам ця історія».

Онук збентежено насупився. «Дідусю, — раптом запитав він, — а де твоя чарівна країна?» — «А ось же, Борю, ось вона навколо. Ти ж у ній і перебуваєш». — «А чарівні двері?» — «Зараз покажу», — і я повів онука навколо будинку до великих металевих дверей, пофарбованих у темно-зелений колір. Двері вели до цокольного поверху будинку. Щоб до них підійти, треба було спуститися на двадцять кам'яних сходинок униз.

«Я знаю, — сказала практична дитина, — це двері у підвал. Ось відкрий, і там буде басейн». «Ну що ти, Борю, — постарався переконати я його, — це справжнісінькі чарівні двері, але відкриєш ти їх тільки тоді, коли виростеш і станеш господарем своєї долі».

«І я там зустріну свою дівчинку»? — хитренько поцікавився онук. «І дівчинку, і все інше», — якомога переконливіше відповів я.

Тут нас покликали обідати. Потім ми грали в шахи, потім читали, а відтак знову ганяли м'яча, і нарешті прийшла моя дочка — Борисикова мама, і забрала його додому.

Я взяв книгу і ліг на гамак. Я був у своїй чарівній країні і подумав таке: «Багато хто шукає свою чарівну країну,

намагається увійти до чарівних дверей. Легше розповісти про це, ніж реалізувати мрію. Але, якщо постійно шукати своє Ельдорадо¹, то повинен настати момент, коли ти побачиш його. Але не тут і не зараз. Ще є час. В усякому разі я сподіваюся на це».

Багаторазово писали про це літератори, говорили зі сцени актори, намагалися зображувати в музиці композитори. Навіть священнослужителі, навіть вони... Декотрі вважали і вважають, що любов — чарівна країна. А можливо, як казав Булгаков, кожному дістається «за вірою його».

Що ми знаємо про цей і той світ? Ось великий і нещасний Едгар Аллан По сказав про це:

Кажуть, яюсь було
Їхав лицар давно
В дощ, у спеку і в холод з небес.
Він не сховався з коня,
Все шукав наважання
Ельдорадо — країну чудес.

Так постарів юнак.
Сон розтанув, відтак
І геройський запал його щез,
Бо ж він так і не зміг
Відшукати доріг
В Ельдорадо — країну чудес.

Але ось перед ним
Появивсь пільгрим —
Подорожній у білому весь.
«Діду! — лицар спитав, —
Чи ти не зустрічав
Ельдорадо — країну чудес?»

---

¹ El Dorado — золото (*исп.*) — міфічна країна золота і коштовного каміння.

І почув він в одвіт:
«За вершинами літ
У Долині Тіней сенс воскрес
Для таких ось, як ти,
Хто задумав знайти
Ельдорадо» — країну чудес»¹.

Як добре сказав, а сам помер у сорок років від передозування наркотиків. Але ж усе шукав, у цьому йому не відмовиш.

Я й далі сидів, точніше, напівлежав у тіні на гамаку-гойдалці, меланхолійно розглядаючи ясно-жовту смугасту оббивку матраца, потім встав і попрямував до тильної сторони будинку, до Чарівних дверей.

Трохи подумавши, я взявся за обшарпану дерев'яну ручку і сильно потягнув двері на себе, вони відчинилися.

За дверима були... густі ясно-зелені зарості молодого лісу. У просвіті між деревами виднілася велика галявина, всіяна жовтими, червоними й синіми квітами серед злегка вигорілої трави. Галявина спускалася до неширокої річки з яскраво-блакитною водою, яка весело дзюрчала між камінчиків. Брід був просто навпроти мене метрів за сімдесят нижче по схилу. На пагорбі з другого боку річки височів замок із високими мурами й зубчастими вежами, складеними зі світлого каменю. Вежі були увінчані дерев'яними маківками, над якими майоріли довгі яскраво-сині стяги із зображеннями золотого лева.

Пролунав співучий звук кавалерійського ріжка, відкрилася величезна брама з масивних дерев'яних брусів, оббитих навхрест бронзовими смугами і всіяних величезними металевими шипами, і на всипану дрібним червоним гравієм дорогу виїхала кавалькада вершників в яскравому одязі.

---

¹ Едгар Алан По. «Ельдорадо», 1899 р., у перекладі Лариси Дубас.

Дами в амазонках, кавалери у плащах із золотим шитвом, варта в шоломах, із списами і щитами. Усі із мечами.

Попереду їхав дивно знайомий вершник у береті з пером на гнідому коні. Він зупинився, обернувся і щось крикнув. Кавалькада на мить завмерла під променями вранішнього сонця. Вранішнього?..

«Ні, — подумав я. — Ще не час, поки що не час». І рвучко закрив двері в Чарівну країну, повернувши ключ на два обороти.

З М І С Т

«Споконвіку було слово»	5
Майстерність актора	10
«І засурмив перший Ангел...»	18
Теж мені, Карузо	25
Палиця капрала	32
Йди їсти, засранцю!	39
Парад-але	46
Я і ймовірність	54
Толику, наливай!..	57
Ляля, або Циганське закляття	67
Робота не вовк...	73
У кожній казці є часточка казки	83
Стежка війни	94
Кому судилося бути повішеним, той не потоне	99
Огляд	105
Ой, не йдіть, малята, в Африку гуляти	114
В умовах пустелі	123
No limits	132

Десять літ по тому	143
«Нам не дано предугадать...»	154
Якщо лижі заважають сім'ї...	163
Якщо лижі заважають сім'ї (<i>Продовження</i>)	174
Виразка, або «Кінь блідий»	184
Бля буду	192
Між пунктами А і Б	197
Ідочка	211
Банківський білет у мільйон доларів	220
Нові часи, або На війні як на війні	229
Нові часи –2	235
Право вибору	239
Ріка життя	249
Муха	254
Краще — ворог хорошого	259
Жінка як найнебезпечніша іграшка	268
Роби, що мусиш...	279
Боря і чарівні двері	286

Літературно-художнє видання

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

РІКА ЖИТТЯ

ОПОВІДАННЯ

Відповідальний за випуск

Юрій Ковальський

Художнє оформлення, оригінал-макет

Оксани Здор

Художньо-технічний редактор

Тетяна Ільченко

Коректор

Галина Біленко

Підписано до друку 10.10.2016.

Формат 60×84 ¹/₁₆. Гарнітура Peterburg. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. др. арк. 17,21. Ум. фарб.-відб. 17,21.

Зам. №

ТОВ «Журнал «Радуга»,

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-А,

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців:

серія ДК № 5209 від 15.09.2016.

Надруковано ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»,

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців:

серія ДК № 2715 від 07.12.2006.